

971269
633 (ч.укр)61
К.96

Іван Кушніренко

**Нестор Махно:
від анархізму до...
республіки**

63.3 (ЧУКР) 61
К.96

Іван Кушніренко

Обов'язковий
примірник

Нестор Махно: від анархізму до... республіки

– Дослідження махновщини –

971269

а

Запоріжжя
“Дніпровський металург”
2013

КЗ “ЗОУНБ
ім. О.М. Горького”
ЗОР

ББК 63.3(4 Укр)61-8 Махно Н. І.

К 96

УДК 94(477)"19"(092) Махно

Кушніренко І. К.

К 96 Нестор Махно: від анархізму до... республіки. – Запоріжжя:
Дніпровський металург, 2013. – 230 с.

ISBN 978-617-573-063-8

В даній книзі зроблено спробу історичного дослідження ідеології Н. І. Махна і його послідовників, яка пройшла шлях від анархо-комуністичної теорії до... Гуляйпільської республіки.

Праця розрахована на широкий читацький загал, на всіх, хто цікавиться історією громадянської війни на Україні (1918-1921 рр.) і махновщиною.

ББК 63.3(4 Укр)61-8 Махно Н. І.

ISBN 978-617-573-063-8

© І.К. Кушніренко, 2013

© КП "ЗМД "Дніпровський
металург", 2013

125-й річниці від дня народження
Нестора Івановича Махна
присвячую

Автор

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

26 жовтня 2013 року виповнюється 125-а річниця від дня народження командира Революційної Повстанської армії України (махновців) Нестора Івановича Махна. Ця історична постать ще з періоду громадянської війни на Україні 1918-1921 років привертає увагу дослідників, які намагаються (хто добросовісно, хто не дуже) пізнати суть махновщини і роль у ній Нестора Івановича, який в силу незалежних від нього обставин очолив могутній рух українського селянства за Волю і Землю.

Що ж це за явище махновщина, яка її ідеологія, хто ж ніс в народ її основні постулати і що ж з того вийшло? Про це і піде мова у запропонованому дослідженні.

**З повагою
Автор**

ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ

У квітні 1906 року в селі Гуляй-Полі Олександрівського повіту Катеринославської губернії на заводі Кригера почала діяти революційна організація анархістів-комуністів «Союз бідних хліборобів». Організатором її став 20-річний робітник цього ж підприємства Вольдемар Генріхович Антоні, його найпершим помічником – Прокіп Костянтинівич Семенюта.

На кінець 1907 року в рядах «Союзу...» налічувалось понад 40 активних членів. Кожен з них мав по 3-5 своїх помічників, які знали лише його.

Сімнадцятирічним юнаком до «Союзу» вступив і Нестор Іванович Махно, якого в революційній боротьбі захоплював не зміст її, а романтика, гострі відчуття.

Чим же займалися гуляйпільські анархо-комуністи? Вони розповсюджували політичну літературу, вели агітаційну роботу серед населення, здійснювали терористичні акти проти царських службовців і поліцейських чиновників, а також ряд експропріацій, під час яких вилучали цінності у місцевих багатіїв і капіталістів. У цих актах активну участь брав і Нестор Махно.

Організація отримувала багато різної політичної літератури з Катеринослава і Олександрівська. Література була всяка: і більшовицька, і анархістська, і лівоесерівська, і меншовицька. Для анархістів-комуністів було байдуже чия вона, аби хоч якоюсь мірою кликала боротися проти експлуататорів і згадувалися в ній слова «соціалізм» і «воля». Пропаганда ідей соціалізму, як пізніше згадував Вольдемар Антоні, була основною діяльністю «Союзу бідних хліборобів».

Сьогодні можна тільки поспівчувати «бідним хліборобам», яка каша була в їхніх головах від читання такої літератури. Хоч вони і

Нестор Махно. 1906 р.

називали себе анархо-комуністами, але погано розуміли анархізм П. Ж. Прудона, М. О. Бакуніна, П. О. Кропоткіна. Останній був творцем анархо-комуністичної теорії російського анархізму, яку виклав у працях «Записки революціонера» (1885), «Анархізм, його філософія й ідеали» (1896), «Взаємна допомога як фактор розвитку» (1902), «Промови бунтівника», «Завоювання хліба», «Держава та її роль в історії», «Етика».

Згідно з його теорією «суспільного прогресу» розвиток суспільства здійснюється у формі стрибків та еволюційних процесів, а соціальна революція – закономірний етап, який призводить до повної ліквідації держави.

Бездержавне суспільство він уявляв у формі асоціацій – вільно об'єднаних комун та виробничих общин. У такому суспільстві рішення повинні ухвалювати на підставі спільної згоди та на засадах моралі. Цього можна досягти завдяки анархістській революції.

П. О. Кропоткін заперечував необхідність будь-якого революційного уряду, не визнавав запровадження диктатури (навіть народної), оскільки запровадження її управління перетворюється на деспотизм та свавілля.

Для перебудови економіки П. О. Кропоткін пропонував децентралізувати промисловість, яка почне розвиватися на основі спеціалізації окремих регіонів. У аграрному питанні анархо-комуністи вважали за необхідне передавати всю землю, захоплену в результаті революції, народу, тобто тим, хто її обробляє. Передача землі та її розподіл ґрунтувались на принципі общинної власності.

Вивчаючи анархістський рух 1905-1907 років, В. А. Савченко, автор книги «Махно» (Харків – 2005 – 416 с.), визначив декілька вікових та психологічних типів притаманних представникам названого руху. Одним із типів анархіста є молодий селянин-бунтар, світогляд якого формувався в середовищі бідняків та наймитів. Такі селянські групи, до них можна віднести і «Союз бідних хліборобів», досить часто вдавались, як ми вже згадували, до тактики «прямої дії» та експропріацій, спрямованих проти місцевої буржуазії та чиновників. Саме в такому осередку формувався анархо-комуністичний світогляд Н. І. Махна, який 26 серпня 1908 року був заарештований і засуджений до смертної кари, але через

Група «Спілки бідних хліборобів»
 Сидять: Нестор Махно, Вольдемар Антоні, Петро Онищенко,
 Егор Бондаренко, Іван Левадний,
 стоять: Пилип Крат, Лука Кравченко, Іван Шевченко,
 Прокіп Семенюта, Лука Короєтильов, Назар Зуйченко.
 Сфотографовано в день 1-го травня 1907 року в селі Гудибань.
 Це всі члени спілки Вольдемар Габриєлович Антоні
 та сидять вози Махно. Знаємо і інші імена в т.
 Ніколом 23-24 лютого 1974. Берези школьниць

Група «Спілки бідних хліборобів». Зліва направо: сидить Нестор Махно, Вольдемар Антоні, Петро Онищенко, Егор Бондаренко, Іван Левадний, стоять: Пилип Крат, Лука Кравченко, Іван Шевченко, Прокіп Семенюта, Лука Короєтильов, Назар Зуйченко.
 1.05.1907 р.

неповноліття був відправлений на безстрокову каторгу в московську Бутирку, де і просидів до Лютневої революції 1917 року. Тут у в'язниці він і почерпнув історичні та політичні знання, які дуже згодилися в його революційній діяльності.

Співкамерник Петро Аршинов познайомив молодого бунтаря з анархо-комуністичною теорією П. О. Кропоткіна. Тут він вивчав російську граматику, займався математикою, російською літературою, політичною економією і... писав вірші.

«На каторге, будучи еще совсем молодым, Махно подорвал свое здоровье. Упорный, не могущий примириться с полным беспорядком личности, которому подвергался всякий осужденный на каторгу, он всегда спорил с тюремным начальством и очень часто сидел за это по холодным карцерам, нажив себе таким образом туберкулез легких. За «неодобрительное поведение» он в течении 9-ти лет, до последнего дня заключения, пробыл закованным по рукам и ногам, пока, наконец, восстанием московского пролетариата не был освобожден 2 марта 1917 года наряду с остальными политическими заключенными» [1, с. 52].

«Одно меня угнетало: – это отсутствие у меня надлежащего образования и конкретно-положительной подготовки в области социально-политических проблем анархизма. Я глубоко это чувствовал и сознавал, – щиро зізнавався Н. І. Махно. – Но еще глубже я сознавал, что в наших анархических рядах эта подготовка отсутствует на 90%» [4, с. 8]. Але його тішила думка, що під час революції «анархическое действие в такие моменты неразрывно должно быть связано с трудовой массой, как наиболее заинтересованной в торжестве свободы и правды, в новых победах, новом общественном социальном строительстве и в новых человеческих взаимоотношениях.

Таким образом, лелеял я мысль о развитии анархического движения в русской Революции, а отсюда и его идейного влияния на результаты ее» [5, с. 9].

Петро Аршинов

НА ВОЛІ

Після звільнення з тюрми Нестор Махно встановив контакт з анархістською групою в Лефортово і думав залишитись в Москві, «но моя мать и мои товарищи по старой анархо-коммунистической группе Гуляй-Поля настойчиво просили меня вернуться» [2, с. 66-67]. І він повернувся додому, щоб «продолжить борьбу за широкое революционное поле, открытое для идеала обездоленного человечества: за анархо-коммунизм» [3, с. 67]. Але, щоб досягти цього, Махно усвідомлював, що необхідне максимальне напруження сили волі і робота серед селян.

Він розумів, щоб досягти торжества анархістської ідеї і взятись за пряму справу анархізму, необхідно розігнати Громадський Комітет (урядова одиниця Коаліційного Уряду), міліцію, не допустити організації ніяких комітетів, оголосити в районі приватну власність на землі, фабрики, заводи та інші види громадських підприємств без всяких прав на існування. Але це треба робити, пересвідчившись, що селяни проїнялися цими анархістськими ідеями.

А ще вчорашній в'язень Бутирки усвідомлював, що анархістські групи розрізнені по містах і його групі немає від кого чекати допомоги, що «мы предоставлены теперь самим себе. Наша группа... слаба в своем знании теории анархизма» [6, с. 12], але вона повинна діяти, незважаючи ні на що. І вона перш за все приступила до організації Селянського Союзу. Махно хотів, щоб селяни і робітни-

Михайло Олександрович Бакунін

ки засвоїли думку, що вони є вірними носіями ідеї самоуправління, без опікування будь-яких політичних партій і їх слуг – урядів, що робітники і селяни повинні готуватись до переходу всіх земель, фабрик і заводів у громадську власність, як основи, на якій трудящі повинні будувати нове життя.

Селянський Союз, до якого записувались селяни, але без власників-землеробів, очолив Н. І. Махно. При цьому він мав на меті, «сроднить как

можно основательнее – на практическом основании дела Революции – все трудовое крестьянство» з групою анархо-комуністів. І не допустити політичних партій у ряди селян, які візьмуть верх над його волею і уб'ють в ньому творчу ініціативу до революційної діяльності. А також добитися, щоб трудове селянство уяснило, що воно саме без будь-якої допомоги і опіки має боротись в даний момент Революції за завоювання землі і права на свободу самоуправління.

Ці плани Н. І. Махна і лягли в основу майбутньої програми дій групи анархо-комуністів серед трудового селянства. Розробляючи їх, Нестор Іванович відмовився від багатьох тактичних положень анархічних груп 1906-1907 років, «когда принципы организованности подменялись принципами замкнутости в своих кружках и группах, которые, будучи обособлены от масс, развивались ненормально, тупели без простора практической мысли и тем самым отдаляли от себя практические пути своей будущей плодотворной деятельности в моменты народных восстаний и Революции» [7, с. 25].

Втілюючи свій план у життя, поступово Махно став фактично ідейним керівником всього «Громадського Комітету». Щоденна напружена робота серед трудового селянства не притупляла злості проти анархістів, які засіли у містах і забули про село. Нестор Іванович сподівався, що скоро П. О. Кропоткін повернеться з еміграції в Росію і зверне увагу всіх анархістів на підневільне село, а там прибудуть на Україну й інші видатні анархісти і трудящі отримують відповіді на свої питання.

Махно фанатично вірив, що «анархический голос сильно разнесется над подневольною деревнею. Она сбегится и сгруппируется под его знаменем борьбы против власти помещиков и фабрикантов за новый мир свободы, равенства и солидарности среди людей» [8, с. 34]. І все глибше і глибше «погружался в текущую жизнь крестьян и рабочих и решительно звал к этому всю Гуляй-Польскую Группу Анархистов-Коммунистов» [9, с. 34].

Яким же був підсумок цієї роботи?

«Перейдем к «Общественному Комитету» и разберемся в том, что мы, делегаты от Крестьянского Союза, пользуясь его авторитетностью в данном районе, сделали.

Первое – это то, что, овладев функциями земельного отдела, мы постарались, чтобы продовольственный отдел тоже представил из себя отдельную единицу. А далее, когда одно время я фактически овладел всем «Общественным Комитетом», я и ряд других товарищей из «Общественного Комитета» настояли, чтоб милиция была упразднена и, когда по случаю нажима из центра, нам это не удалось, то провели лишение прав милиции самостоятельных арестов и обысков и этим свели ее роль на разносчиков пакетов от «Общественного Комитета» по району. Далее, я созвал всех помещиков и кулаков и отобрал у них все бумажные сделки о приобретении ими земли в собственность. По этим документам Земельный Отдел произвел точный учет всему земельному богатству, каким располагали помещики и кулаки в своей праздно́й жизни.

Организовали при Совете Рабочих и Крестьянских Депутатов Комитет Батраков и создали батрацкое движение против помещиков и кулаков, живущих их трудом.

Установили фактический контроль батраков над помещичьими и кулацкими имениями и хуторами, подготавливая батраков к присоединению к крестьянам и к совместному действию в деле экспроприации всего богатства одиночек и провозглашению его общим достоянием трудящихся» [10, с. 40].

Говорячи про роботу анархістів на селі, Н. І. Махно зауважував, що там є революційні сили, але їм необхідно допомогти звільнитися з петлі державності, у яку їх обманом штовхнули політикани. Він шкодував, що дезорганізованість анархістського руху в цілому, «мешает нам создать мощную организацию, которая бы привела наше движение к своим позициям в данной революции. Ибо эта организация только и может во время прислушиваться к стону Революции. А теперешний зов подневольной деревни именно и есть стон революции. Будь у нас организация, анархисты услышали бы этот зов и отозвались бы на него во время организованно со своей помощью» [11, с. 43].

Не шкодуючи сил і здоров'я, Н. І. Махно поринув у практичну повсякденну роботу, але його тривожили думки: чи правильно він – анархіст це робить, будучи головою Гуляй-Пільського волосного виконавчого комітету, головою правління Гуляй-Пільської проф-

Петро Олексійович Кропоткін

спілки металістів, деревообробників та інших професій. За ним були й інші посади в різних владних структурах та громадських організаціях. Але найбільше його тривожило те, що вони (анархісти Гуляй-Поля) не могли знайти відповіді на питання, що ставила перед ними Революція, у працях Бакуніна, Кропоткіна, і анархістам-комуністам доводилось іти самим самостійно, прокладати шлях, щоб не втратити до-

віри у трудового селянства. «Чем яснее крестьянство понимало нас, тем глубже оно верило в себя и в прямое свое дело в революции: непосредственным путем упразднить частную собственность на землю и провозгласить ее общественным достоянием с одной стороны, и призвав пролетариев города, объединиться, упразднить совместно с ними всякую возможность привилегий и власти одних над другими – с другой» [10, с. 62].

У зв'язку з Корніловським походом (кінець серпня 1917 р.) на Петроград в Гуляй-Полі утворили Комітет Захисту Революції, який очолив Н. І. Махно. Комітет ухвалив взятись за роззброєння всієї буржуазії району і ліквідації її прав на багатство народу: на землю, фабрики, заводи, друкарні, приміщення театрів, колізеїв, кінематографів та інших видів громадських підприємств [11, с. 64]. Звідси Гуляй-Поле почало перетворюватись на військово-революційний табір. А буржуазію та контрреволюційно налаштованих офіцерів роззброїли, із селянської молоді формували загони самооборони.

З'їзд Рад, який проходив за участю Ради профспілки робітників, Земельного Комітету і Групи Анархо-Комуністів, прийняв резолюцію, в якій закликав

Юхим Микитович Ткаченко –
командир загону самооборони
в Гуляй-Полі

Ради на місцях, трудове населення ігнорувати всі розпорядження Тимчасового уряду, що в Петрограді, Української Центральної Ради в Києві. «Народ – правитель для себя, в своей среде. Это – его истинная мечта, и настал час осуществления ее в жизни. Отныне вся земля, фабрики и заводы должны принадлежать трудящимся.

Трудовое крестьянство – хозяин земли, рабочие – хозяева фабрик и заводов.

Перед крестьянами стоит задача – изгнать всех помещиков и кулаков, не желающих заняться собственным трудом, из их усадеб и организовать в усадьбах сельскохозяйственные коммуны из добровольцев, крестьян и рабочих. Инициатором этого дела съезд считает Группу Анархо-Коммунистов и поручает ей руководство и организацию его» [12, с. 71-72].

Ще до жовтневих подій 1917 року Н. І. Махно організував поділ землі, відібравши її у поміщиків і куркулів, залишивши їм стільки, скільки припадало визначеної нормами для трудового селянства району, і яку міг обробити селянин самостійно без найманих робітників.

Н. І. Махно не залишився байдужим до жовтневих подій 1917 року в Петрограді. У своїх «Воспоминаниях» він зазначав: «То обстоятельство, что этот революционный переворот привел к власти партию большевиков и левых социалистов-революционеров не обольщало украинских революционных тружеников. Сознательные крестьяне и рабочие видели в этом новый этап вмешательства власти в революционное творчество тружеников на местах и следовательно, – новую войну власти с народом. В массе же своей украинские труженики, подневольной деревни в особенности, смотрели на эту новую революционно-социалистическую власть, как на власть вообще, которую они тогда только замечают, когда она их грабит разными налогами да набирает рекрутов в солдаты, или при других каких-либо насильственных ее действиях, которые встряхивают их тяжелую трудовую жизнь» [15, с. 96].

– Я утверждаю из жизненного опыта районов, – писав Н. І. Махно, – за которыми я серьезно следил, что в первые два месяца – именно ноябрь и декабрь – торжество Октябрьского Переворота в России украинскими тружениками на местах было только приветствуемо [16, с. 99].

Але Махно рішуче виступав проти захоплення більшовиками полічної влади, проти того, що «везде учреждаются комиссариаты. И комиссариаты эти больше с полицейским лицом, чем с лицом равного брата» [17, с. 100].

Із наведених фактів можна зробити певні висновки про ідейність та революційну діяльність Нестора Івановича, анархіста-комуніста, у перший період революційної діяльності.

По-перше: він виступав проти принципу державності, за «безвладний лад» і в той же час боровся за владу, працював у органах влади (Гуляйпільська Рада, Земельний Комітет, Комітет захисту революції, голова профспілки робітників і т.д. і т.п.), хоч цього чистий анархізм не допускав.

Карпо Іванович Махно

По-друге: Н. І. Махно свої ідеї, програму групи анархістів-комуністів доводив до населення через збори-сходи, з'їзди, профспілки, заводські комітети, комітети наймитів, що було новою формою системи влади.

По-третє: не забував він використовувати таку форму, як усну пропаганду – зустрічі із населенням віддалених сіл і хуторів з метою роз'яснення позиції групи анархо-комуністів з найважливіших проблем поточного моменту.

По-четверте: діяльність гуляйпільської групи анархо-комуністів не обмежувалась лише своїм районом, а поширювала революційні ідеї і на навколишні райони, представники яких приїздили до Гуляй-Поля за порадою і практичною допомогою і їх тут охоче приймали.

По-п'яте: позбавляючись впливу старих органів влади (Громадський комітет, міліція, збройні формування, що підтримували Тимчасовий уряд (заколот Корнілова), гуляйпільські анархісти створили Комітет Захисту революції, у розпорядженні якого були збройні формування, які роззброювали буржуазію та контрреволюційно настроєних офіцерів царської армії і слугували опорою нових, революційних порядків у селі Гуляй-Полі.

Все разом узяте говорить про те, що у Гуляй-Пільському районі функціонували (і непогано) органи нової, революційної влади, а група анархо-комуністів стояла на її чолі, хоч це і здається на перший погляд парадоксальним, бо Н. І. Махно категорично заперечував керівну роль будь-якої партії у суспільстві.

МАХНОВСЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КОМУНИ

Свою мрію про безвладний лад, про «світле майбутнє» Н. І. Махно бачив у організації добровільних трудових сільськогосподарських комун.

«Февраль-март місяц: момент распределения отобранного у помещиков еще с осени 17 года живого и мертвого инвентаря и выделения бывших помещичьих имений для поселения в них добровольцев, крестьян и рабочих, организовавшихся в сельскохозяйственные коммуны. Этот момент решительных действий и в области строительства новой жизни, и в области защиты этого строительства сознается всеми трудящимися района.

Бывшие солдаты-фронтовики под руководством революционного Комитета занялись перевозкой и переводом в общий общественный фонд всего мертвого и живого инвентаря из помещичьих имений и богатых хуторов, оставляя их владельцам на каждого хозяина по две пары лошадей, по одной или по две коровы (смотря по количеству семьи), по одному буккеру, плугу, сеялке, косарке, веялке, а крестьяне вышли в поле закончить начатый осенью раздел земли...

Сельскохозяйственные коммуны организованы были в большинстве случаев крестьянами, в меньшинстве – состав коммун был смешанный: крестьяне и рабочие. Организация их основывалась на равенстве и солидарности сочленов. Все члены этих ком-

Нестор Іванович Махно

мун – мужчины и женщины – совершенно сознательно относились к делу, будь то в поле, или по дворовой работе. Кухни были общие, столовая также. Пожелание того или другого члена коммуны готовить себе и детям отдельно от общей кухни, или брать пищу из общей кухни, поесть ее в своей квартире, не встречало со стороны других членов коммуны никакого возражения.

Каждый член группы, или целая группа могли устраиваться с пищей, как им казалось лучше, но они должны были об этом заявлять своей коммуне заранее, чтобы все члены ее знали об этом, так как это требовало известной реорганизации на общей коммунальной кухне и в кладовых. Практикою требовалось от членов коммуны также во время подыматься по утрам и управляться возле волов, лошадей и другой домашней худобы и с другими видами работ. Каждый член коммуны всегда мог отлучиться от коммуны, но должен был предупредить об этом своего товарища, близко стоящего к его коммунальному делу, чтобы тот, за время его отсутствия, мог справиться с его работой. Это – во время работ. Во время же отдыха (днем отдыха считалось воскресенье) все члены коммуны чередовались в своих поездках на сторону.

Ведение хозяйства всей коммуны направлялось общими со-вещаниями всех членов ее. После этих совещаний каждый член, имевший свое определенное дело, знал какие произвести в нем изменения и пр.

Таких сельскохозяйственных коммун в семи-восьмиверстном расстоянии от самого Гуляй-Поля было четыре. По району их было много. Но я останавливаюсь на этих четырех коммунах, так как организовывал их сам непосредственно. Все их лучшие здоровые начинания проводились на моих глазах. В серьезных случаях – после совещания со мной. Одной из них, пожалуй, самой большой, я уделял два дня в неделю своего физического труда, во время весенних посевов в поле за буккером или сеялкой, до посевов и по окончании последних – на домашних работах: на плантациях или возле механика электромашин, и прочее. Остальные же четыре дня недели я работал в Гуляй-Поле в группе анархо-коммунистов и в районном Революционном Комитете. Этого от меня требовали все члены группы и все коммуны. От них же требовал момент ре-

---

волюции, диктовавший им свои условия стягивания и группирования революционных сил против надвигавшейся с запада прямой контрреволюции, в лице немецких и австро-венгерских монархических армий и Украинской Центральной Рады.

Во всех коммунах были и крестьяне анархисты, но в большинстве своем члены их были не анархисты. Однако, чувствовалось во всей их коммунальной жизни анархическая солидарность...

Каждая коммуна состояла из десятка крестьянских и рабочих семей, насчитывая по сто, двести и триста сочленов. Эти коммуны взяли себе по трудовой норме земли, т. е. столько, сколько они могут обрабатывать своим трудом. Живой и мертвый инвентарь они получали тот, который в усадьбе был, по постановлению районных съездов земельных комитетов.

И свободные труженики-коммунисты под звуки свободных песен о радости, песен, отражающих собою дух революции, тех борцов, которые многие годы проповедовали ее и умерли или остались живы и непоколебимы в борьбе за ее «высшую справедливость», которая должна восторжествовать над несправедливостью, окрепнуть и стать путеводительницей жизни человека, — засевали поля, расчищали сады и огороды, веря в самих себя, в свое искреннее и чистое намерение впредь не допустить более поселиться на завоеванной земле тем, кто никогда на ней не трудился, но, по праву государства, владел ею и стремился снова завладеть.

...Большинство трудового населения видело в организации сельскохозяйственных коммун здоровое начинание новой социально-общественной жизни, которое, по мере того, как торжество революции подойдет к своему творческому созидательному завершению, должно будет разрастись и дать толчок применению свободного коммунального образа жизни, если не по всей стране, то во всем районе, в селах и деревнях.

Свободный коммунистический строй населением района принимался за высшую форму общественной справедливости. Однако, переходить на него сейчас же население в массе не решалось, ссылаясь на наступление немецких и австрийских армий, на свою неорганизованность и беспомощность защитить этот строй от новых «революционных» и контрреволюционных властей» [18, с. 171-175].

І в той же час, коли гуляйпільські анархісти-комуністи під керівництвом Н. І. Махна починали будівництво «свободного комуністического строя», де б панував «свободный коммунальный образ жизни», паралельно «государственные глашатаи, большевики и левые социалисты-революционеры, при помощи политической мудрости Ленина, развивают еще с большим бешенством идею власти правительства Ленина над революцией, подчинение всего народа этой власти, как единственной носительнице вековых чаяний народа – свободы, равенства и вольного труда» [19, с. 176].

НА БОРотьБУ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ І ОКУПАНТАМИ

В той час, коли гуляйпільські анархісти-комуністи займались практичним втіленням ідей революції в життя трудового населення села і району, німецько-австро-угорські контрреволюційні армії за згоди Української Центральної Ради окупували Україну. Їх підтримували гуляйпільські соціалісти-«революціонери»-шовіністи і навіть скликали загальну сходку-збори гуляйпільських трудівників, щоб і ті підтримали зрадницьку політику Центральної Ради. Але «абсолютно подавляющим большинством голосов была вынесена резолюция, призывающая всех трудящихся к активной, вооруженной борьбе против Центральной Рады и ведомых ею немецко-австро-венгерских контрреволюционных армий» [20, с. 184].

Такий мітинг чи сходка-збори могли відбутися тільки в Гуляй-Полі, де була свобода слова, переконань і рівність думок, незалежність всіх і кожного.

Працюючи в різних комітетах, комісіях і організаціях, Н. І. Махно проявив себе дійсним демократом у вирішенні тих чи інших принципових питань. Його пропозиції, якщо не сприймалися, то обов'язково обговорювались товаришами. Ті, не соромлячись, висловлювали свої думки, вносили пропозиції і рішення приймалось колегіально. У Гуляй-Полі за Махна мирно співіснували різні політичні партії (українські шовіністи-революціонери», ліві есери, анархісти-комуністи та ін.). «Свобода и равенство мнений и не-

зависимость всех и каждого в Гуляйполе и на районе в это время (мова йде про 1918 р. – Авт.) дали свои плоды: трудящиеся стали сознавать свое достоинство, свое место в жизни и борьбе против своих угнетателей как справа, так и слева» [21, с. 182].

У цей час перед Нестором Івановичем встало на весь ріст питання про організацію вільних батальйонів проти Центральної Ради і її союзників шестисоттисячної німецької і австро-угорської армії. Гуляйпільські анархісти-комуністи стали на чолі шляху організації збройних сил захисту революції, хоч це було зовсім не по-анархістськи, і висунули лозунг: «Революционные труженики, создавайте вольные батальоны для защиты революции! Социалисты-государственники изменили революции на Украине и ведут против нее силы черной реакции других стран!» Цей заклик було почуто і почалося

Данило Мокійович Камай – боєць саперної роти. Один з не багатьох, хто залишився живий у бою під станцією Гуляйполе

створення вільних батальйонів. «Со всех концов сбегалась молодежь и старики к своим местным советам и в самое Гуляй-Поле, чтобы записаться и тут же стать в ряды вольных батальонов. Сами гуляйпольцы организовали свой гуляйпольский вольный батальон, составившийся из шести рот в 200-300 человек каждая. Еврейское население Гуляй-Поля выделило из себя роту бойцов, которая тоже влилась в батальон. Группа Анархо-Коммунистов организовала из своих членов и кандидатов в таковые сильнейший в несколько сот человек вооруженный винтовками, револьверами и шашками отряд, при чем половина отряда была уже на лошадях и под седлами. Этот отряд был передан в распоряжение Революционного Комитета. Всем населением Гуляй-Поля было избрано главное командование со мной (тобто Н. І. Махном – Авт.) во главе. Учитывая всю важность того, чтобы командиром Гуляйпольского вольного батальона был член Революционного Комитета, я

выдвинул на этот пост матроса тов. Полонского. Батальон его принял и утвердил своим командиром». [22, с. 197].

Вільні батальйони формувались за принципом козаків Запорозької Січі (демократичне висування всіма кандидатур на пост командира і затвердження (обрання, не обрання) його теж всіма).

Готуючись до відсічі контрреволюції і окупантів, гуляйпільці розуміли, що боротьба буде важка, зтяжна і кривава. Тому гуляйпільська інтелігенція з ініціативи всіма шанованого в Гуляй-Полі лікаря Абрама Ісаковича Лося організувала санітарні загони, підготувала приміщення під лазарети, розподілила свої ролі у справі медичної допомоги революційному фронту.

Братське кладовище, де поховані перші жертви революції – 45 робітників і селян із загону самооборони, порубані білими під станцією Гуляй-Поле. Фото 1965 р.

Розуміючи, що слабо навченим і так же озброєним бійцям вільних батальйонів самим не встояти проти окупаційних іноземних військових сил, гуляйпільці звернулись по допомогу до червоних військ, які стояли в сусідньому селі Пологи і отримали допомогу зброєю.

8 квітня 1918 року гуляйпільські вільні батальйони, а також Кінсько-Роздорський, Шагарово-Туркенівський та інші виступи-

ли на фронт. Але через різні об'єктивні і суб'єктивні причини, що склалися на той момент, а також через зраду революції прихильниками Центральної Ради Гуляй-Поле було здане німцям. В цей час Махна в селі не було, він розшукував штаб командуючого червоногвардійськими загонами Єгорова. А загін анархістів відкликали з-під Чапліно за фальшивим наказом і роззброїли. Членів Революційного Комітету, Ради Селянських і Робітничих Депутатів у Гуляй-Полі арештували прихильники Центральної Ради.

У цьому будинку у березні-квітні 1918 року (м. Запоріжжя, вул. Комсомольська, 13) розміщався штаб-квартира 1-го Гуляйпільського загону (200 чол.)

Вчинок гуляйпільських зрадників викликав лють і почуття помсти в душі Н. І. Махна і тоді, у квітневі дні 1918 року, він заявив:

– Нет! – больше не будет пощады врагам трудящихся. Да, да пощады не будет никому на пути моей активной и по возможности полной деятельности в революции, – говорил я тогда своим товарищам и так делал [23, с. 210].

Проаналізувавши причини того, що сталося, Н. І. Махно усвідомлює, що групі анархістів-революціонерів необхідно повернутися в Гуляй-Поле і продовжити боротьбу з окупантами і контр-

---

революціонерами, вести підпільну роботу серед селян і робітників, намагались організувати по селах, серед трудівників вільні батальйони і добувати у ворога зброю для них, а найголовніше – щоб підняти повстання селян за Соціальну Революцію.

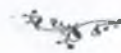
Згадуючи анархістську конференцію в м. Таганрозі, Н. І. Махно зрозумів, що «я незаметно для самого себя стал суровым вдохновителем всех окружающих меня в то время товарищей – на подвиг, который, как нам всем казалось, требовал от каждого из нас самопожертвования и сознания тяжелой ответственности на намеченном пути» [2, с. 21].

Але шлях повернення в рідне Гуляй-Поле видався не простим. Нестору Івановичу довелося ще побувати в Ростові-на-Дону, Цариціні, Саратові, Астрахані, Москві.

МОСКОВСЬКІ ЗУСТРІЧІ

У червні 1918 року Н. І. Махно побував у ряді міст Росії і на Дону з метою ознайомитись із становищем селян і робітників, а також «посерьезнее присмотреться к тому, что делают там, как большевистско-лево-эсеровские власти, так и сами труженики, которые, хоть и много крови пролили и продолжают проливать в борьбе за новое свободное общество, но не закладывают (нам, крестьянам-анархистам, так казалось) истинного фундамента для этого общества, сами, непосредственно, своими руками, а отдают это прямое свое дело в руки новым властителям...» [25, с. 23-24].

Перебуваючи в Астрахані, Нестор Іванович працював у агітвідділі Крайової Ради. Тут у місцевій анархістській газеті «Мысли самых свободных людей» він надрукував свій перший вірш «Призыв», написаний на московській каторзі, під псевдонімом «Скромный». А, проводжаючи червоногвардійців на Петровську бойову дільницю фронту революції, заявив, «что в задачу нас всех, трудящихся, входит одна цель: это – полное экономическое и политическое раскрепощение себя. Революционный солдат должен над этой целью серьезнейшим образом подумать и провозгласить ее лозунгом дня. Это воодушевит трудящихся во всех уголках страны, и наша победа над контрреволюцией завершится

празднеством мира, равенства и свободны, на основе которых и начнется строиться новое свободное коммунистическое общество...» [26, с. 82]. За ці слова Н. І. Махна вигнали з агітвідділу і він покинув напівзруйнований «на взгляд социально-демократический, но в действительности чуждый демократизму и социализму город Астрахань». Тут із газет він дізнався, що на Україні на зміну Центральної Раді прийшов на німецьких багнетах гетьман Скоропадський, що поміщики-гнобителі повертаються у свої родові гнізда і по-езуїтськи розправляються з революційними селянами.

По дорозі до Москви – центру «паперової» революції (вислів Н. І. Махна) – Нестор Іванович, аналізуючи ситуацію на Україні, пройнявся глибокою вірою в Українське революційне селянство, яке вірив він підніметься на боротьбу проти окупантів і їх прислужників. Але для цього необхідна кипуча робота серед трудових мас, яку проводили більшовики і соціалісти-революціонери і якої не було у російських анархістів у містах. Махно усвідомлював, що «у нас нет сил и нет навыка, нет практики держаться единства действий в целях нашего движения. Мы до сих пор не хотим понять того, что наши группы и группки, в разнородных, подчас вовсе неанархических действий, в которых мы привыкли видеть цели нашего движения, не могут справиться с теми требованиями времени, идя навстречу которым наше движение становилось бы все понятней трудовым массам так, что они за него ухватились бы, как за единственно подлинно революционное движение...» [27, с. 91-92]. З такими думками він прибув у Москву – у столицю «паперової» революції.

Тут він мав зустрічі із секретарем Московського Союзу Ідейної Пропаганди Анархізму тов. Аршиновим, якого знав по московській каторзі, з автором «Ассоциационного Анархизма» Львом Чорним («человеком без воли, без характера»), з Іудою Гросман-Рощиним («звездой среди молодых теоретиков анархизма»), з П. О. Кропоткіним («маститым вождем анархизма») та іншими анархістами і пересвідчився, що у них немає програми для організації боротьби за ідеали анархізму, як і немає єдиної сильної організації, а методи, якими вони користуються в період революції, давно вже застаріли. П. О. Кропоткін тільки порадив Махну, заявивши: «Нужно помнить, дорогой товарищ, что борьба не знает сентиментальностей. Самоотверженность,

твердость духа и воли на пути к намеченной цели побеждают все...» [28, с. 107]. Тут, у Москві, на з'їзді текстильних профспілок, Нестор Іванович усвідомив, що пролетаріату міста без підтримки трудового селянства не побудувати «новой свободной общественной жизни».

Уже у червневі дні 1918 року Махно бачив, що більшовики, захопивши політичну владу, від імені пролетаріату, відсторонивши його від влади, диктують свою волю всьому народу і обурювався цим. А ще він помітив, що партія більшовиків «все решительнее толкала свои силы и связанные с нею трудовые массы на то, чтобы целиком и полностью перейти на свой собственный путь, который в ее партийном представлении понимался, как путь создания прочного «пролетарского» государства с такой же прочной «пролетарской» властью во главе» [29, с. 118].

Все, що побачив і почув Н. І. Махно в Москві, спостерігаючи за діяльністю різних партій і їх лідерів, пригнічувало його моральний дух, від їх безкінечної політичної тріскотні, і які нічого не робили для трудового селянства, зокрема, і України. І він прагнув пошвидше вирватися звідси і направитися в рідне Гуляй-Поле.

Але перш, ніж відправитись туди, він зустрівся в Кремлі із Свердловим і Леніним. Відповідаючи на запитання Свердлова «чим займався на «юге России» в революційні дні», Махно відповів: «Тем, чем занимались широкие массы революционных тружеников украинской деревни. Трудовая украинская деревня, приняв живое, непосредственное участие в Революции, стремилась к полному своему освобождению. В ее передовых рядах я, можно сказать, был всегда первым на этом пути. Лишь теперь, в силу поражения и отступления общего революционного фронта из Украины, я очутился временно здесь» [30, с. 122]. А щоб розбити німців і повстати проти гетьмана, потрібна підпільна робота революціонерів, заявив Махно.

На запитання Свердлова, до якої партії він належить, Нестор Іванович відповів, що він анархіст-комуніст бакунінсько-кропоткінського напрямку. Але Свердлов заперечив: «Да какой же вы анархист-коммунист, товарищ, когда вы признаете организацию трудовых масс и руководство ими в борьбе с властью капитала?!» [31, с. 124-125].

На другий день Н. І. Махно розмовляв у Кремлі з Леніним, який «зустрів його по-батьківськи». На запитання, як селяни розуміють

лозунг «Вся власть Советам на местах», Махно відповів, що це по-селянськи означає, що вся влада і у всьому повинна ототожнюватись безпосередньо із свідомістю і волею самих трудівників; що сільські волосні або районні ради робітничо-селянських депутатів є не більше, не менше, як одиниці революційного групування і господарського самоуправління на шляху життя і боротьби трудящих з буржуазією і їх прибічниками – правими соціалістами і їх коаліційною владою.

В ході розмови Ленін сказав Махну: «Вас, товарищ, я считаю человеком реальности и кипучей злобы дня. Если бы таких анархистов-коммунистов была хотя бы одна треть в России, то мы, коммунисты, готовы были бы идти с ними на известные условия и совместно работать на пользу свободной организации производителей» [32, с. 130-131]. Також Ленін наголосив, що анархісти сильні думками про майбутнє, а в теперішньому вони «беспочвенны, жалки, исключительно потому, что они, в силу своей бессодержательной фанатичности, реально не имеют с этим будущим связи...»

На ці слова Махно відповів, що він «полуграмотный крестьянин», але твердження Леніна, «будто анархисты не понимают «настоящего», реально не имеют с ним связи, и т.п., – в корне ошибочно. Анархисты-коммунисты на Украине (или, так как вы, коммунисты-большевики, стараетесь избегать слова «Украина» и называете ее «югом России»), анархисты-коммунисты на этом «юге России» дали уже слишком много доказательств тому, что они целиком связаны с «настоящим». Вся борьба революционной украинской деревни с Украинской Центральной Радой велась под идейным руководством анархо-коммунистов и отчасти русских эсеров» [33, с. 131-132].

Махно вказував Леніну, що до німецької окупації більшовиків було дуже мало в селах і всі сільськогосподарські комуни і артілі на Україні були створені з ініціативи анархістів-комуністів, які почали боротьбу з окупантами.

Із всіх зустрічей і бесід у Москві Нестор Іванович зрозумів одну істину: трудове селянство і пролетаріат міста самі повинні турбуватись про себе, безпосередньо на місцях. І в нього виникло гостре бажання вступити в жорстоку боротьбу проти німецько-австро-угорських зайд і гетьманців і їх збройних контрреволюційних банд, в боротьбу, щоб або вмерти, або звільнити Україну від них:

«Где не было бы ни рабства,
Ни лжи, ни позора!
Ни презренных божеств, ни цепей,
Где не купишь за золото любви и простора,
Где лишь правда и правда людей...» [34, с. 146].

Такий лад, думав Махно, можливий у формі вільного радянського ладу, при якому вся Україна і Росія, всі інші країни світу «должны покрыться местными, совершенно самостоятельными, хозяйственными и общественными самоуправлениями или Советами тружеников, что одно и то же.

Через свої районні, обласні та общенациональні съезди, ці місцеві, господарські та громадські органи самоуправління устанавлюють загальну схему порядку та трудової взаємності між собою. Створюють учетно-статистичне, розподільне та посередницьке федеративне бюро, навколо якого тісно об'єднуються і при допомозі якого, в інтересах всієї країни, всієї її вільного трудового народу, погоджують, на поприще всестороннього соціально-громадського будівництва, свою роботу» [35, с. 146-147].

Роздумуючи про вільний радянський лад, Нестор Іванович бачив, що політики-державники, впливаючи на трудові маси, уводять їх далеко від його мрії.

Із Москви, розчарований анархістською бездіяльністю серед селян, Н. І. Махно направився 29 червня 1918 року на Україну, в Гуляй-Пільський район для боротьби проти контрреволюції, за ідеал свободи, рівності і вільну працю.

ЗА ВІЛЬНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ЛАД

Прибувши на Україну у свій район, Н. І. Махно вірив, що звідси «раскачает начатое еще весной дело организации восстания.

Да именно этот район оказался центральным пунктом организации революционного крестьянского восстания, под моим (Махно – Авт.) личным и всей нашей группы идейным и организационным руководством.

Гуляй-Поле со своим трудовым и революционным населением и его стремлением – возродит казенную революцию, стало основным

руководящим ядром этого восстания. В нем, в Гуляй-Поле, я с рядом преданнейших делу социальной революции анархистов-коммунистов, создали операционную базу, на основе которой Гуляй-Польское трудовое население первое восстало против палачей революции – немецко-австро-венгерского юнкерства и гетманщины. Своими усилиями, своей отвагой и революционным мужеством на этом пути оно сделало все, чтобы увлечь за собою другие села и районы трудового населения» [36, с. 155-156]. Але все це сталося не за помахом чарівної палички, а внаслідок наполегливої, небезпечної роботи.

26 вересня 1918 року невеликий загін-смільчаків на чолі з Н. І. Махном почав свою збройну боротьбу проти окупантів і гетьманської варти. Щоб закликати населення району до боротьби, Нестор Іванович, добре розуміючи силу друкованого слова, у гуляйпільській друкарні надрукував дві листівки, які розіслав з посланням по селах, а також до робітників у міста: Олександрівськ, «Юзовские Шахты» (тепер Донецьк – Авт.), Маріуполь і сам із загоном зробив рейд по району з агітаційною метою.

Поступово формувалися Революційно-Повстанські Загони імені Батька Махна (так вони тоді себе називали), у завдання яких входило: відібрати у ворогів побільше зброї і грошей і як швидше підняти і об'єднати селянські маси, озброїти їх і повести широким фронтом проти існуючого ладу і його захисників.

У жовтні 1918 року загін Махна вступив у Гуляй-Поле і телеграфом передав Звернення районного Гуляйпільського ревкому такого змісту:

№ 22

Воззвание районного Гуляйпольского ревкома

16 октября 1918 г.

Всем, всем, всем!

Районный гуляйпольский ревком сообщает о занятии повстанцами Гуляй-Поля, где восстанавливается Советская власть. Провозглашаем восстание рабочих и крестьян против душителей и палачей украинской революции австро-германо-гайдамаков!

Летопись революции. 1928. № 3. С. 204.

[†] Как указывает В.Ф.Верстюк, текст этого воззвания был передан по телеграфу Алексеем Чубенко по поручению Махно. (В.Ф.Верстюк. Нестор Иванович Махно: Воспоминания. Материалы и документы. Киев, 1991. С. 10.)

Час диктував об'єднати всі розрізнені повстанські заго-ни в один твердий кулак і реорганізація повстанства була здій-снена, але «можно только пожалеть о том, что основной Штаб революционно-махновского повстанчества, во-первых, не имел крупных культурных сил и не мог издавать регулярно своих га-зет, ограничиваясь листовками и воззваниями, и, во-вторых, все еще состоял из тех же пяти человек: меня, двух моих помощников (т. С. Каретник и Марченко) и двух адъютантов (т. Щусь и Иси-дор (П.) Лютый)» [37, с. 167]. І Н. І. Махно зрозумів, що необхідно створювати оперативний відділ із представників кожної бойової одиниці, керував його роботою І. Чучко.

А на другому з'їзді селян, робітників і повстанців, який прохо-див 12 лютого 1919 року, створили Районну Військово-революційну Раду селян, робітників і повстанців для загального керівництва бо-ротьбою з петлюрівцями і денікінцями, а також для вирішення за-вдань внутрішнього громадського зв'язку, інформації і звітів, для проведення в життя різноманітних рішень з'їздів.

Перший районний з'їзд проходив 23 січня 1919 року в селі Велика Михайлівка, де було звернуто головну увагу на небезпеку петлюрівщини і денікінщини. Перші організували в країні нову державність, другі – йшли війною на російську революцію і хотіли відновити повалену монархію.

24 січня на засіданні з'їзду фронтовиків (100 делегатів), обго-ворюючи питання про поточний момент, було постановлено: по-слати делегатів у штаби Батька Махна і Щуся, радянських військ і штаб Української радянської директорії (таку назву мав доку-мент – Авт.) з наказом:

«Не останавливаясь ни перед какими препятствиями, делегаты должны побывать во всех штабах и осведомить командующих вой-сками, а также и наших братьев и товарищей, находящихся в рядах войск Украинской Народной Директории, о том, что: 1) районный съезд постановил создать в своем районе Совет рабочих, крестьян-ских и солдатских депутатов и силой оружия будет поддерживать власть Советов на Украине; 2) что в такой грозный момент, когда враг – российская и украинская буржуазия призвала к себе на по-

мощь казаков с Дона, поляков и чехов с Польши, мы, рабочие и крестьяне, на своем районном съезде решили ясно и категорически, что только власть свободно избранных Советов близка нам по духу и стремлениям нашим; 3) проведением этого решения в жизнь мы уничтожаем то зло, из-за которого происходит уже так долго эта братоубийственная война; 4) мы просим все войска, сражавшиеся на территории Украины, объединиться под общим лозунгом: «Все – на дорогу Революции и за власть трудового народа!»; 5) по возвращении из штабов делегаты должны взять

Сидять (зліва) Борис Веретельников,
(справа) Мирон Бугасвський, стоїть (справа)
Трохим Литвиненко – учасники махновського руху

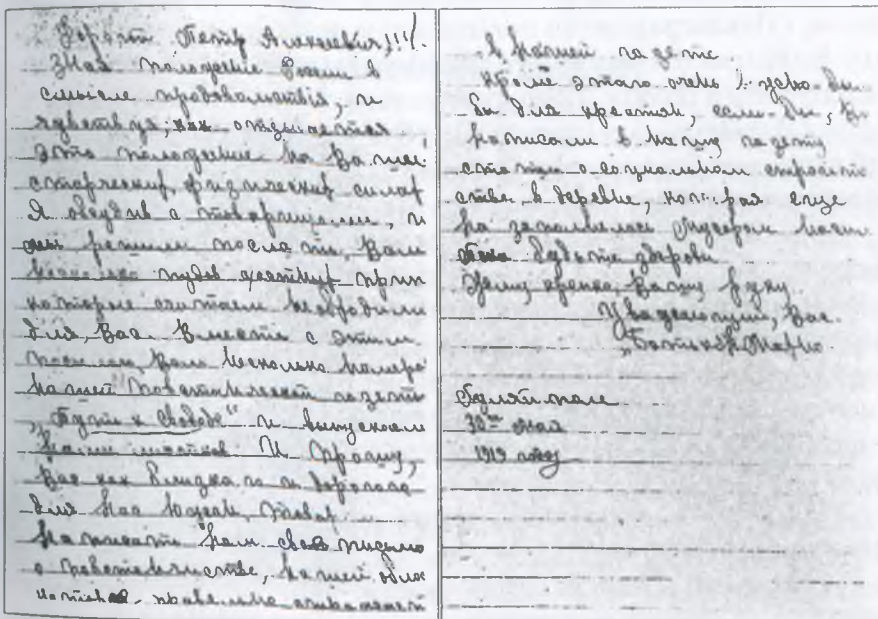
на себя инициативу по скорейшему созыву 2-го районного съезда фронтовиков в одном из сел нашего района по усмотрению самих делегатов, а если представится возможность, то созвать и уездный съезд» [39, с. 63].

Ще раз повернемося до другого Гуляй-Пільського районного з'їзду фронтовиків, Рад і підвідділів, який відбувся 12-16 лютого 1919 року в Гуляйполі.

Другий районний з'їзд закликав робітників і селян – «всех способных к оружию, встать на защиту великой народной революции от надвигающихся на нее черных сил разбойников-мироедов» [40, с. 86].

В резолюції з'їзду, яку було прийнято після обговорення питання про поточний момент, відзначалось, що «прикриваясь лозунгом «диктатури пролетариата», комуністи-більшевики объявили монополію для своєї партії, считая всех инакомыслящих контрреволюціонерами. Большевицкая власть арестовывает и расстреливает левых соц[иалистов]-революціонеров и анархистов, закрывает их газеты, душит всякое проявление революционного слова» [41, с. 87].

З'їзд закликав робітників і селян захищати землю, правду і волю, згуртуватися навколо своїх місцевих вільних Рад селян і робітників, щоб будувати «новое свободное общество без властителей-панов, без подчиненных рабов, без богачей и без бедняков» [42, с. 87].

Лист Н. І. Махна до П. О. Кропоткіна. 30.05.1919 р.

У той же час проголосив лозунги: «Долой комиссародержавие и назначенцев!», «Долой чрезвычайки-современные охранки!», «Долой однобокие большевистские Советы!».

У резолюції про землю з'їзд відзначив, що це питання є найбільшчим у житті трудового селянства і його потрібно вирішити у всеукраїнському масштабі на Всеукраїнському з'їзді селян на основі того, що вся земля в інтересах соціалізму і боротьби проти буржуазії повинна перейти в руки трудового селянства. Виходячи з принципу, що «земля – нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, «которые трудятся на ней, кто обрабатывает ее – земля должна перейти в пользование трудового крестьянства Украины бесплатно по норме уравнительно-трудовой, т. е. должна обеспечивать потребительную норму на основании приложения собственного труда».

10 квітня 1919 року у селі Гуляй-Полі Олександрівського повіту пройшов 3-й районний з'їзд представників 72 волостей Олександрівського, Маріупольського, Бердянського, Бахмутського, і Павлоградського повітів, а також від фронтових частин 1-го В.-Михайлівського, 7-го Задніпровсько-Українського, 1-го Люблінського полків, 12-го стрілкового партизанського полку і від 3-ої Задніпровської української бригади. Цей з'їзд командуючий червоною дивізією тов. Дибенко назвав контрреволюційним, а його організаторів поставив поза законом. Чому?

Перш за все, через те, що у резолюції з'їзду було відкрито заявлено, що поточний момент характеризується на Україні і в Росії «захватом власти политической партии коммунистов-большевиков, не останавливающейся ни перед какими мерами для удержания и закрепления за собой государственной власти, с центра вооруженной силой проводящая свою преступную по отношению к социальной революции и трудящимся массам политику» [43, с. 111].

З'їзд висловив протест проти того, щоб його називали «контрреволюційним» [44, с. 111].

У резолюції з'їзду записані вимоги: «Мы требуем социализации земли, фабрик и заводов»; «изменения в корне продовольственной политики, замены реквизиционного отряда правильной системой товарообмена между городом и деревней и насаждения широкой сети обществ потребителей и кооперативов и полного упразднения частной торговли»; «требуем полной свободы слова, печати, собранной всем политическим левым течением, т.е. парти-

ям и группам, к неприкосновенности личности работников партий, революционных организаций и вообще трудового народа»; «диктатуры какой бы то ни было партии категорически не признаем. Левым социалистическим партиям предоставляем свободно существовать только лишь как проповедникам разных путей к социализму, но право выбора путей оставляем за собой» [45, с. 112].

Через декілька днів Військово-Революційна Рада району дала відповідь тов. Дибенку на його телеграму і вказала ким, для кого і для чого скликався з'їзд. Він «созывался для указания дальнейшего направления деятельности Военно-революционного Совета...» [46, с. 95], який є незалежним і на нього немає впливу жодна партія.

Ця телеграма тов. Дибенка поклала початок ідейної боротьби більшовиків з махновщиною, збройна боротьба була ще попереду.

ЗБРОЙНІ СИЛИ МАХНА

Батько Махно

Цікавим з історичної точки зору є феномен формування і діяльності Збройних сил Н. І. Махна, тактика ведення маневреної війни у степовій зоні України в період громадянської війни 1918-1921 років, яка пізніше впродовж багатьох років вивчалася у військових академіях багатьох країн і вважалась передовою, неперевершеною.

Для чого створювались перші військові загони анархістів-комуністів з Гуляйполя? Для захисту революції від контрреволюції. А поштовхом для цього став заколот генерала Корнілова, який влітку 1917 року зняв віддані

йому дивізії з фронту і повів на Петроград «с целью ликвидации революции и ее завоеваний». Ось тоді за пропозицією ВЦВК Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів було створено у Гуляйполі Комітет Захисту Революції, керівництво яким доручили Нестору Івановичу.

Діяльність новоствореного Комітету почалась із роззброєння всієї буржуазії в районі і ліквідації її прав на багатство народу. Для роззброєння в поміщицькі маєтки та куркульські хутори і німецькі багаті колонії направлялись групи по десять-п'ятнадцять чоловік, щоб відібрати у буржуазії всю вогнепальну зброю (гвинтівки, централки, прості дробовики), із холодної – шаблі і потім розподілити її поміж істинних захисників революції.

Із цих істинних захисників революції і був створений загін «чорної гвардії».

Зброю (кілька ящиків гвинтівок) для Гуляйпільської анархо-комуністичної групи Н. І. Махно привіз із Катеринослава у грудні 1917 року: «С тех пор, – писав Махно, – Гуляйпольский район начал определенно вооружаться и быть настороже по отношению к новым революционным владыкам» (мав на увазі більшовиків і лівих есерів – Авт.), котрі заявили про побудову «пролетарского государства».

Селяни у селах почали вчитись, «как нужно держать в руках винтовку и стрелять из нее».

«Враг наш – власть вооружена, – говорили вони, – и она, если вздумает лишить нас прав на самостоятельную жизнь и новое социалистическое строительство, – вооруженно обрушится на нас. Мы должны поэтому знать, как держать в руках оружие, чтобы ответить ей тем же» [с. 108].

І селяни почали готуватись. «В самом Гуляй-Поле нашлись люди из бедных крестьян, имеющие за собой серьезную военную подготовку. С ними выходила вооруженная молодежь из села в поле и обучалась стрельбе, маневрам и т.д. Среди знавших свое дело и деливших своими знаниями со всеми, кто желал, чтобы к нему пришли на помощь своими разъяснениями, особо заметным был Яков Домашенко. Он был душой молодежи и стариков в этом деле. И он оставался от начала и до конца с ними. А когда настало время вооруженной борьбы, он пошел в бой, неоднократно был ранен на посту борьбы за Хлеб и Волю» [с. 108].

Дізнавшись, що Українська Центральна Рада бореться не тільки за «изгнание кацапов из рідной землі неньки України», але «и за

подавлення даже признаков социальной революции вообще», з'їзд Рад Гуляйпільського району виніс резолюцію: «смерть Центральної Раді» [с. 110].

Перший відкритий виступ озброєного анархістського загону (більше 300 чоловік) під керівництвом Савелія Махна відбувся 4 січня 1918 року, коли гуляйпільці поспішили в м. Олександрівськ на допомогу червоноармійським загонам Богданова роззброювати козацькі частини генерала Каледіна, які поспішали на Дон, де збиралися сили контрреволюції.

Тут бійці зрозуміли, що війна – «скверное дело», «мы все это сознаем, – говорив Махно, – но не можем не участвовать в ней».

– До тех пор, – говорив Нестор Іванович, – мы будем принуждены брать в руки оружие и идти сражаться с врагами нашей свободы, пока они не перестанут употреблять оружие против нас [с. 129].

– Следовательно, они, а не мы, – продовжував Махно, – виноваты в этой войне [с. 130].

Після роззброєння донців і кубанців гуляйпільці брали участь у роззброєнні батальйону бердянського 48-го полку в м. Оріхові. Зброю: гвинтівки, бомбомети і кулемети були доставлені в Гуляй-Поле. В цей час трудящі Гуляй-Поля і навколишніх сіл та хуторів заявляли про свою готовність взятись за зброю і відстоювати свою незалежність і волю.

Дізнавшись про те, що Українська Центральна Рада веде перемовини про мир з німцями і австрійцями, гуляйпільські анархісти переконались, що необхідно озброюватись для боротьби з контрреволюцією.

«Гуляйпольская интеллигенция, по инициативе всеми уважаемого в Гуляй-Поле доктора Абрама Исаковича Лося,

Федір Шусь

организовала санитарные отряды, подготовила здания под лазареты, распределила свои роли в деле медицинской помощи революционному фронту» [с. 197]. За зброєю в даний момент Махно виїхав у м. Пологи до начальника резервних червоних військ «Півдня Росії» Беленкевича, який, побувавши в Гуляй-Полі, виділив для вільного батальйону «шесть орудий (из них четыре – французской системы, две русские гаубицы), три тысячи винтовок, к ним два вагона патронов и девять вагонов снарядов к орудиям» [с. 198].

На прохання червоного командування Махно спочатку направив під Олександрівськ «отряд, организованной группой, и свободный батальон из сел, расположенных поближе к городу Александровску.

Отряд, организованной группой, был кавалерийский отряд. У красногвардейского командования кавалерии почти не было. Наш отряд скоро понадобился на боеучасток Екатеринославского направления. Он в свое время был переброшен, по моему распоряжению, на боеучасток под Чаплино. Одновременно спешно подготовились к выступлению на фронт Гуляйпольский, Конско-Раздорский, Шанжаро-Туркеновский и другие «вольные батальоны» [с. 199-200].

Через зраду шовіністів і прибічників Української Центральної Ради за відсутності Махна Гуляй-Поле було здане австро-німецько-угорським окупантам і їх прибічникам – загонам Української Центральної Ради, а «вільні батальйони» роззброєні. Та Нестор Іванович не примирився з тимчасовою поразкою і після відступу в Росію повертається у червні 1918 року на Україну для продовження підпільної боротьби проти гетьманщини і австро-німецько-угорських окупантів.

«Я рвался на Украину, – згадував Н. І. Махно, – для новой организации крестьянских отрядов и вольных батальонов революции для того, чтобы прежде всего с их помощью добыть как можно больше оружия у врагов революции и, затем, поднять против этих последних все трудовое население, сперва в Гуляй-Поле и его районе, потом по всей Запорожско-Приазовской местности, трудовое население которой, по моим наблюдениям 1917-го и весны 1918-го

годов, казалось мне наиболее революционно-бунтарским и наиболее способным на то, чтобы на него опереться в понятии революционного крестьянского восстания по всей Украине» [с. 25].

Першими організували загін і назвали його Махновським селяни Воскресенки. Під цим іменем вони напали на каральний німецький загін, розбили його, вбили командира і декілька солдат.

А селяни Гуляй-Поля, Марфополя і Степанівки дали біля сотні молодих людей, яких Махно, перш за все, використав для розправи з тими поміщиками, які повернулися на свої колишні землі і які за допомогою німецьких шомполів розправлялися із непокірними селянами, а також для терористичних актів проти офіцерів окупаційних військ, чиновників гетьманської адміністрації. «Обязанностями его отряда было: а) вести самую энергичную пропагандистскую и организационную работу среди крестьянства, и б) самую беспощадную партизанскую борьбу с врагами крестьянства», – зазначав П. Аршинов.

«За две-три недели действий отряд этот стал предметом ужаса не только для местной буржуазии, но и для австро-германских властей. Район военно-революционных действий Махно имел огромный – от Лозовой до Бердянска, Мариуполя и Таганрога, и от Луганска и Гришина до Екатеринослава, Александровска и Мелитополя, – стверджує Петро Аршинов. – Быстрота передвижения была особенностью его тактики. Благодаря обширности района и быстрым передвижениям он всегда, как снег на голову, появлялся в том месте, где его меньше всего ждали, и в короткий срок прошел огнем и мечом пристанища местной буржуазии. Быстрые, как вихрь, не знающие страха и жалости к врагам, налетами они (партизаны – Авт.) на помещичью усадьбу, вырубали всех бывших на учете врагов крестьянства и исчезали. А на другой день Махно делал налет уже на расстоянии ста с лишним верст от этой усадьбы на какое-либо большое село, вырубал там всю варту, офицеров, помещиков и исчезал, не дав времени опомниться стоящим под боком немецким войскам и сообразить, что произошло по соседству с ними».

З тону розповіді Петра Аршинова відчувається, що він захоплюється партизанами, які були «великолепные кавалеристы,

Н. Махно серед командирів повстанців. Зліва направо (перший ряд): І. Лютий, Т. Білочуб, Н. Махно, В. Куриленко, Ф. Шусь, Я. Озеров, О. Чубенко; другий ряд: А. Ольховик, П. Пузанов, Новіков. 1919 р. Бердянськ

наездники с детских лет, притом имеющие по дороге переменных лошадей».

За короткий строк першого махновського партизанського виступу сотні поміщицьких маєтків були знищені, тисячі активних ворогів і пригноблювачів народу без жалю роздавлені.

Перший партизанський період діяльності Махна, як виявилось пізніше, став етапним у виявленні величезного військового і організаторського таланту.

«Умереть или победить – вот что стоит перед крестьянством Украины в настоящий исторический момент, – говорил Махно. – Но все умереть мы не можем, нас слишком много, мы – человечество; следовательно, мы победим. Но победим не затем, чтобы, по примеру прошлых лет, передать свою судьбу новому начальству, а затем, чтобы взять ее в свои руки и строить свою жизнь своей волей, своей правдой».

З кожним днем авторитет Нестора Івановича зростав серед селян і до нього почали приходити великі і самостійні загони

Куриленка, які діяли в Бердянському районі, загін Щуся і загін Петренка-Платонова, які перебували в Дібрівському і Гришинському районах. «...Слияние партизанских отрядов юга Украины в одну повстанческую армию произошло естественно, в силу требований обстановки и голоса масс.

К этому же времени, в сентябре 1918 года, Махно получил название «бацьки» – вождя революционного повстанчества Украины», – писав Петро Аршинов.

У кінці листопада 1918 року махновська армія складалась вже із декількох полків піхоти і кавалерії при одній батареї і багатьох кулеметах. На 12 лютого 1919 року повстанська армія махновців мала у своїх рядах біля 20 тисяч бійців-добровольців (II-й районний з'їзд селян, робітників і повстанців постановив організувати «добровольную уравнительную мобилизацию по району за 10 лет»). Селянство брало на себе зобов'язання утримувати армію. В Гуляй-Полі було організовано центральний відділ постачання армії, куди з різних кінців доставлялись продукти і фураж, які потім направлялись на фронт. На цей час армія складалась із декількох полків піхоти і декількох полків кавалерії, прекрасно організованих. Піхота в армії махновців, як і кіннота, пересовувалась на конях, але не верхи, а в легких тачанках. «Выстроившись в ряд или в два ряда, эта пехота двигалась обыкновенно быстрой рысью вместе с конницей, делая в среднем по 60-70 верст в день, а когда надо было, – и по 90-100 верст», – зазначав Петро Аршинов.

Армія повстанців-махновців будувалась на трьох основних принципах – «на добровольчестве, выборном начальстве и на самодисциплине.

Добровольчество означало то, что армия состоит лишь из революционных, добровольно вошедших в нее бойцов.

Выборное начало означало то, что командиры всех частей армии, члены штаба и совета армии и вообще все лица, занимающие ответственные посты в армии, должны быть избираемые или утверждены повстанцами соответствующих частей или собраниями всех частей армии (це данина традиціям запорозьких козаків – Авт.).

Самодисциплина означало то, что все правила армейской дисциплины вырабатывались избранными комиссиями повстан-

цев, утверждались общими собраниями армейских частей и соблюдались под строгой ответственностью каждого повстанца и командира», – стверджував Петро Аршинов.

Помимо цього час диктував погодженого керівництва фронтом. Тому 3 січня 1919 року в м. Пологи відкрився з'їзд південної дільниці фронту, на якому В. Ф. Білаш заявив: «Следует положить конец батьковщине и разгильдяйству, и все мелкие и крупные отряды реорганизовать в полки, придать им обоз, лазарет и снабжение».

Для організації фронту з'їзд виніс таку резолюцію: «Вместо Исполкома съезд выделяет оперативный штаб, который является высшим военным органом южного участка фронта и его тыла. По-своему усмотрению он должен отряды слить в полки, придать им тыловую базу, вести организацию новых частей, распределять запасы оружия, организовать фронтовые штабы и руководить боевыми операциями. Все, неподчинившиеся отряды, подлежат разоружению, а их командиры преданию общеповстанческому суду».

Після виборів у оперативний штаб, начальником його вибрали В. Ф. Білаша, членами: Марченка, Новікова, Коляду, Пономаренка і Куриленка. Штабу надавалось широке право кооптації працівників.

4 січня 1919 року В. Ф. Білаш склав план реорганізації фронту, затверджений засіданням штабу і наказом розісланий у загони:

«...В первый повстанческий полк имени батько Махно входят отряды: Новоспасовский – 1500 штыков, Раздорский – 600 штыков, Воскресенский – 400 штыков под общим командованием комполка Вдовиченко.

2. Во второй повстанческий полк имени батько Махно входят отряды: Пологовский – 400 штыков, Кирилловский – 400 штыков и Семеновский – 300 штыков под командованием Дерменджи.

3. В третий повстанческий полк имени батько Махно входят отряды: Басанский – 500 штыков, Петропавловский – 500 штыков и Вербовский под командованием комполка Петалахи.

4. В четвертый повстанческий полк имени батько Махно входят отряды: Малотокмакский – 400 штыков, Ореховский – 700 штыков под командованием Онищенко.

Головний штаб Махна в момент укладання договору

5. В пятый повстанческий полк имени батько Махно входят отряды: Жеребецкий – 300 штыков, Камышеватский – 200 штыков под командованием Зубкова.

6. Все полки штатного формирования складываются из трех-батальонного состава, батальон – из трехротного, рота – из трех-взводного состава.

7. Командирам полков вменяется в обязанность сформировать штабы полков и, сохранив территориальное название отрядов, перевести их в батальоны, переизбрав командиров.

8. Всем командирам отрядов, которые в силу реорганизации оказались не у командного поста, немедленно прибыть в Пологи для работы в Оперативном Штабе.

9. Квартиры штаба полка назначаются: для 1-го – с. Цареконстантиновка, для 2-го – Пологи, для 3-го – Басань, для 4-го – Орехов, для 5-го – Жеребец.

10. Начальником формирования новых частей и лазаретов на участке оперштаба назначается Новиков, его помощником – Правда, членами оперативного отдела штаба – Коляда, Марченко, Пономаренко, Зверев; начальником боевого участка

Каракуба–Белоцерковка – член штаба Куриленко; Поповка–Петропавловка – член штаба Коляда; Ореховського – Онищенко и Александровського – Зубков, котрым надлежит приготувити свои части к 8-у января 1919 г. в наступление.

Подписали: Начальник Оперштаба – В. Белаш
Члены: В. Куриленко, Коляда, Пономаренко
Верно: Председатель заседания – Новиков
Секретарь – Марченко

Пологи, 4 января н/с 1919 г.»

Махновська південна дільниця фронту тягнулася на 150 верст, котру захищало п'ять полків, які мали 6200 чоловік, наполовину беззбройних, а проти них стояли білогвардійські війська (11500 чоловік) генерала Май-Маєвського.

Із зростанням рядів повстанців на 20 січня 1919 року південна дільниця фронту мала понад 15000 штиків, 1000 шабель, біля 40 кулеметів і займала лінію фронту 225 верст.

На 18 січня 1919 року махновське повстанство налічувало біля 29 тисяч бійців і займало в тилу білогвардійщини і петлюрівщини фронт на протязі 500 верст, а також був ще у повстанців резерв до 20000 чоловік, але без зброї.

19 лютого 1919 року повстанці отримали наказ командуючого групою Харківського напрямку т. Скачка про утворення Задніпровської української радянської дивізії. Начальником цієї дивізії призначався тов. Дибенко. Із 19-го і 20-го полків утворювалась 3-я бригада під командою т. Махна, у складі якої повинні були утворитись 7-й, 8-й і 9-й Задніпровські піхотні стрілкові полки, але для того, щоб 3-я бригада набула регулярного виду червоне командування нічого не дало: ні обмундирування, ні боєкомплектів, ні спеціалістів. Незважаючи на труднощі, бійці 3-ї бригади продовжували наступати, а постачання йшло за рахунок трофеїв.

Із вершини сьгоднішнього дня вимоги резолюції з'їзду Військово-Револуційної Ради, який проходив у с. Гуляй-Полі із представників 32 волостей, прийнятої 7 березня 1919 року, здаються нереальними. Ось так вони звучали:

Повстанці з батьком Махном. На передньому плані Петров,
Г. Горев, Н. Махно, Ф. Щусь. 1919 р.

«1. Мы требуем единого революционного фронта всех революционных партий, стоящих на платформе доподлинной Советской власти из беднейших крестьян и рабочих.

3. Требуем немедленной замены чрезвычайек Военно-Революционным Трибуналом, выделенным из свободно избранных Советов беднейших крестьянских, рабочих и красноармейских депутатов.

4. Смертная казнь должна быть применима к грабителям, бандитам и контрреволюционерам, при строгом расследовании Военно-Революционным трибуналом на местах.

6. Требуем, чтобы в красноармейских войсках был выборный Командный состав и если таковой требует прохождения Военно-Революционной школы, то послать в таковую и с обязательным возвращением по окончании курса к своим избирателям.

7. Мы требуем, чтобы в революционной армии не было национальной травли.

9. Мы требуем введения в революционной армии строгой товарищеской дисциплины, основанной на сознании революционного долга.

---

10. Требуем строгого контроля от состава революционных частей за самочинные выступления бандитов и грабителей.

11. Приветствуем революционную армию в лице т. Махно, которая первая восстала против наших угнетателей в защиту трудящихся масс на Украине.

12. Приветствуем тт. красноармейцев великороссов, которые идут рука об руку с нами.

Да здравствует единая революционная армия!

Да здравствует третий интернационал всего мира!

Да здравствует власть трудящихся масс беднейшего слоя на Началах свободно избранных Советов!

Председатель съезда Веретельников
Секретар – Александров».

Вища військова комісія, яка працювала у другій половині березня 1919 року у 3-й Задніпровській бригаді, зробила такий висновок: «Части, «батьки Махно» крепко пропитаны духом и тенденциями бесшабашного вольного Запорожья. Настроение частей революционное, боевое, бодрое.

В последнее время на фронте стала налаживаться культурно-просветительная работа, устраиваются митинги, собрания, лекции, концерты, школы грамотности. Началась чистка командного состава, арестован из начальников отряда Махно Дерменджи. Тормозом является недостаток сознательных и энергичных коммунистов и отсутствие коммунистической литературы. Благодаря деятельности культурно-просветительного подотдела, недостаток литературы ощущается в несколько меньшей степени».

А так доповідав Раднаркому УСРР П. Дибенко про взяття 27 березня 1919 року м. Маріуполя частинами 3-ї Задніпровської бригади на чолі з Н. І. Махном: «...В боях отличились 8-й и 9-й полки, артиллерийский дивизион, разбив наголову противника, захватив богатую военную добычу. Стойкость и мужество полков было неопишимо. При наступлении полки обстреливались со стороны противника и французской эскадры с 60 орудий. Несмотря на губительный огонь противника, полки шли без выстрела до соприкосновения с противником, после

чого под командой доблесного командира 8-го полка, неоднократно отличавшегося в боях, т. Куриленко бросились в атаку. Укрепления противника были взяты штурмом. Во время штурма мы потеряли 18 убитых, 172 раненых. Противник опрокинут был в море. Эти славные полки без отдыха снова перешли в наступление. Прошу награждения 8-го и 9-го полков, артиллерийского дивизиона особыми Красными знаменами и командира 8-го полка т. Куриленко орденом Красного Знамени. Командиру 9-го полка т. Тахтамышеву и командирам батарей артиллерийского дивизиона объявить благодарность. Захвачено более 3,5 млн. пудов угля. Французская эскадра после предъявленного нами ультиматума спешно покинула порт... Захвачено два тральщика...»

Трофеї були багаті: бронепоезд, 18 справних паровозів з рухомим складом, два катери, 2 пароплави, але зброї і боєприпасів не взяли, бо їх не було в білх.

На 2 травня 1919 року такими були сили Махна: 4 полки до 6000 штиків, до 20 кулеметів, 5 тридюймових, 2 сорокадвохлінійних, 2 сорокап'ятилінійних гармат, один бронепоезд, патронів дуже мало, половина гвинтівок італ'янських; обмундирування дуже бідне, половина людей босі, 8-й полк має слабку дисципліну.

Склад частин – всі колишні солдати; кадр прекрасний – в Гуляй-Поле з війни всі повертались не нижче, як унтер-офіцерами, матеріал прекрасний, але потребує великої обробки.

А ось такими Махна і його партизанів побачив секретар надзвичайного уповноваженого Ради Праці і Оборони Л. Б. Камєнева, який 7 травня 1919 року побував у с. Гуляй-Полі: «Махно приземистий мужчина, блондин, бритий, синие, острые, ясные глаза. Взгляд вдаль, на собеседника редко глядит. Слушает, глядя вниз, слегка наклоняя голову к груди, с выражением, будто сейчас бросит все и уйдет. Одет в бурку, папаху, при сабле и револьвере. Его начштаба – типичный запорожец: физиономия, одяание, шрамы, вооружение – картина украинского XVII века.

Парубки і літні чоловіки озброєні гвинтівками. Один в строю босий, у рваних штанях, офіцерській гімнастерці і ав-

Махновська гвардія

стріському кашкеті; другий у прекрасних чоботях, надто замазаних, багатих шароварах, рваній сорочці і офіцерській папасі. Є обличчя суворі, спокійні, вдумливі, є звірячі челюсті, тупі очі, безлобі, мавп'ячі черепи. Є гострі кирпаті носи, закручені вусики, роти з подушечками по кутках. Навколо війська юрмилася товпа селян. Віддалік спостерігали декілька євреїв. Справжня Січ».

– «27 мая 1919 г., – згадував В. Ф. Білаш, – на запрос командарма – 2 Скачко мы сообщали:

«...повстанческая заднепровская дивизия состоит из следующих частей: начальник дивизии Махно, начальник штаба Озеров, начальник оперативно-полевого штаба Родионов.

1-а бригада, комбриг Куриленко, нач. штаба Бочаров, имеет 3 полка: 1-й Повстанческий полк, 2-й Мариупольский, 3-й Заднепровский Советский Украинский – количество штыков 7300, 300 кавалерии, 250 человек пулеметной команды;

2-я бригада, комбриг Белаш, нач. штаба Давидов, имеет три полка пехоты, 2 кавалерии, пятый Игнатъевский повстанский полк, четвертый Кременчикский, 6-й Донской, 1-й кавалерийский Со-

ветский, 1-й кавалерийский повстанческий, всего 10000 штыков, кавалерии – 2000;

3-я бригада, комбриг Антощенко, нач. штаба Шевлюк, состоит из трех полков и одного батальона, 1-й Большемихайловский, 3-й Григорьевский, 7-й Заднепровский пехотный полк и 1-й ударный Берестовский батальон – 3000 штыков. Артиллерийский дивизион при 7-ми орудиях, исправных.

Дивизия имеет такое же количество резерва, но не имеет оружия, кавалерии. Третья часть имеет только шашки.

Одна половина выше указанных штыков имеет разных систем винтовки, как-то «Малянкера», «Маузер» и итальянские, из всего количества винтовок 1/4 винтовок старого образца системы «Тула».

Начальник полевого оперативного штаба 1-й Заднепровской повстанческой дивизии – Родионов».

У відповідь повстанці отримали наказ про реорганізацію повстанської дивізії знову в бригаду. Практично це означало зменшення і без того мізерного військового, продовольчого і майнового постачання.

14 травня 1919 року В. Ф. Білаш отримав акт про передачу фронту і військ від Н. І. Махна новому керівництву.

Акт

Настоящий выдан комиссией штаба 14-й армии бывшему начальнику полевого штаба 1-й Повстанческой дивизии Махно тов. Белашу В. Ф. в том, что от него принято и передано вновь назначенному командиром 3-й бригады 7-й стрелковой дивизии тов. Круссеру А. С. следующее: 1) Участок фронта по линии: г. Бердянск, Новоспасовка (Осипенко), Троицкое (Карла Маркса), Цареконстантиновка (Куйбишево), Пологи, Гуляй-Поле, Гайчур, Покровское;

2) Пехотные полки:

а) Новоспасовский (Вдовиченка) в составе 6000 красноармейцев, из них 3000 без винтовок,

б) 8-й Заднепровский (Бондарца) в составе 5000 красноармейцев, из них 2000 без винтовок,

в) 7-й Заднепровский (Калашникова) в составе 7000 красноармейцев, из них 4000 без винтовок,

г) 9-й Греческий (Тахтамышева) в составе 2000 красноармейцев, из них 1200 без винтовок,

д) 10-й Донский (Бондаренка) в составе 5000 красноармейцев, из них 2000 без винтовок,

е) 11-й Игнатъевский (Ровазы) в составе 6000 красноармейцев, из них 2000 без винтовок,

ж) три полка сводных в составе 12000 красноармейцев, из них 10000 без винтовок,

з) группа Паталахи в составе 8000 красноармейцев, из них 3000 без винтовок,

и) группа Петренко (Платонова) в составе 4000 красноармейцев, из них 3000 без винтовок,

к) три бронепоезда, вооруженные: один – шестидюймовым орудием, два – 3-мя 3-х дюймовыми при 25 снарядах, и 15-ти пулеметах,

л) три полевые батареи – 18 трехдюймовых орудий, на каждое орудие от 3-х до 10 снарядов,

м) ста пулеметов на тачанках и до 30000 патронов,

н) снабжение и кассу – 500000 рублей и другое имущество дивизии.

Председатель комиссии (подпись)

Члены: (четыре подписи)

9 июня 1919 г., г. Орехов».

В кінці серпня 1919 року, як повідомляв член Реввійськради Південної групи В. П. Затонський:

«В боевом отношении Повстанческая Армия складывалась из: 40000 штыков, 10000 сабель, 1000 пулеметов и 20 орудий. Эту единицу обслуживали 13000 человек, включая штабы, связь, гараж, снабжение и кучера. Собственный обоз складывался из 8000 тачанок и бричек – под пехотой, 2000 тачанок – под штабами, связью и лазаретами, 1000 тачанок – под пулеметами, 1000 подвод – под артснабжением и 500 бричек – под продснабжением.

Штарм состоял из двух отделов: оперативного и административного. Кроме того, при нем был утвержден инспекторат:

инспектор кавалерии – Дорож; артиллерии – Морозов, артснабжения – В. Данилов, продснабжения – Серегин, телеграфной и живой связи – Дерменжи и подрывных команд – Чубенко. В Реввоенсовете, как и в штаме, разделение трудовых функций было оговорено. Совет мог контролировать штам в том случае, когда армия терпела поражение. Однако, штам представлял в распоряжение Совета архивные материалы: никогда, по положению, не посвящал его в оперативные планы, находящиеся в стадии исполнения. Не вмешиваясь в дело штама, Махно организовал свою «охрану» и контрразведку, в которой состояло 500 конных, при десяти пулеметах. Он увлекался и карательной политикой и больше уделял внимания охране, нежели армейским частям. Население, бойцы и командиры побаивались этих «охранников». Они врвались в штабы и от имени «батьки» требовали удаления оставшихся там большевиков и т.д.

Революционная Повстанческая Армия Украины (махновцев) в боевой готовности встретила деникинцев и наголову разбила их в районе Ново-Украинки, Константиновки, Арбузинки, продержавшись там недели полторы, прикрывая тыл убегающей на север Южной группы красных войск».

В той час такої думки про Махна був білий генерал Слащов:

«Петлюра діяв вояло и нерешительно. Оставался один типичный бандит – Махно, не мирившийся ни с какой властью и воевавший со всеми по очереди. Единственно, в чем ему надо было от- дать справедливость – это

Зліва направо: В. Білаш,
В. Куриленко, Т. Вдовиченко

в умении быстро формировать и держать в руках свои части, вводя даже довольно суровую дисциплину. Поэтому столкновения с ним всегда носили серьезный характер, а его подвижность, энергия и умение вести операции давали ему целый ряд побед над встречавшимися армиями.

Это умение вести операции, не укладывавшееся с тем образованием, которое получил Махно, даже создало легенду о полковнике германского генштаба Клейсте, будто бы состоявшем при нем и руководившим операциями, а Махно по этой версии, дополнял его военные знания своей несокрушимой волей и знанием местного населения. Насколько все это верно, сказать трудно, но факт только то, что Махно умел вести операции, проявлял недюжинные организаторские способности и умел влиять на крупную часть местного населения, поддерживавшего его и пополнявшего его ряды. Следовательно, Махно являлся очень серьезным противником и заслуживал особенного внимания со стороны белых...».

8 жовтня 1919 року махновці зайняли – відбили у денікінців м. Бердянськ, де переможцям дісталось трофеїв: 2000 снарядів, 26 англійських і російських гармат. Із них 16 гірських, 3 мільйони патронів, 50 кулеметів, 30 вантажних і 5 легкових автомобілів, 2 мотоцикли, 5 автоброневиків, один справний аероплан, 50000 пудів зерна, 3000 комплектів англійського обмундирування і т.п.

14 жовтня 1919 року Вдовиченко у м. Маріуполі відбив у денікінців чотири пароплави, два з мобілізованими і арештованими і два – з англійським обмундируванням і мануфактурою.

До честі повстанцям вони думали не тільки про бої з ворогом, який насадив з усіх сторін, а й про роль армії після розгрому всіх контрреволюційних сил на Україні. Про це вони заявили в кінці жовтня 1919 року в проекті декларації Реввійськради про Вільні Ради: «Мы заявляем, что наша повстанческая махновская армия является лишь боевым ядром... революционного народного движения на Украине, ядром, призванным организовать вокруг себя все революционные повстанческие силы и помочь восставшему народу в его борьбе против всяких покушений со стороны власти и капитала.

Мы заявляем, что смысл и значение событий на Украине должны сосредоточиваться не на нашей армии, как таковой, а

№ 32

Наказ делегатам, отправляющимся в штабы Батько Махно и Щуся, советских войск и в штаб Украинской советской директории¹

26 января 1919 г.

1-й районный съезд фронтовиков, собравшийся 23 сего января в количестве 100 чел. делегатов в с. Большая Михайловка, на заседании своем 24 января 1919 г. по обсуждении вопроса о текущем моменте постановил — послать делегатов во все вышеупомянутые штабы, снабдив их следующим наказом:

Для более успешного и продуктивного выполнения сего поручения съезд, снабдив делегатов надлежащими документами для побывания последних во всех штабах, требует от делегатов самопожертвования при выполнении предстоящего перед ними трудного и святого дела — предупреждения братского кровопролития. Не останавливаясь ни перед какими препятствиями, делегаты должны побывать во всех штабах и осведомить командующих войсками, а также и наших братьев и товарищей, находящихся в рядах войск Украинской Народной Директории²⁰, о том, что: 1) районный съезд постановил создать в своем районе Совет рабочих, крестьянских и солдатских депутатов и силой оружия будет поддерживать власть Советов на Украине; 2) что в такой грозный момент, когда враг — российская и украинская буржуазия призвала к себе на помощь казаков с Дона, поляков и чехов с Польши, мы, рабочие и крестьяне, на своем районном съезде решили ясно и категорически, что только власть свободно избранных Советов близка нам по духу и стремлениям нашим; 3) проведением этого решения в жизнь мы уничтожаем то зло, из-за которого происходит уже так долго эта братоубийственная война; 4) мы просим все войска, сражающиеся на территории Украины, объединиться под одним общим лозунгом: «Все — на дорогу Революции и за власть трудового народа!»; 5) по возвращении из штабов делегаты должны взять на себя инициативу по скорейшему созыву 2-го районного съезда фронтовиков в одном из сел нашего района по усмотрению самих делегатов, а если представится возможность, то созвать и уездный съезд.

Председатель 1-го районного съезда К. Головки

Товарищи председателя: К. Гонжа, И. Нот

Секретари: Лавров и П. Козленко

13(26) января 1919 г., с. Большая Михайловка

РГАСПИ. Ф. 71. Оп. 35. Д. 581. Л. 40. Копия.

¹ Собственный заголовок документа.

на том широком народном движении, которое развертывается на Украине и оборонительной боевой силой которого является наша армия.

Украина стоит на пороге подлинной крестьянской и рабочей революции. Таков основной смысл происходящих событий. Мы, повстанцы-махновцы, лишь дети этой революции, ее слуги и защитники.

И когда революция эта, разгоревшись полным пламенем, охватит собою всю трудовую Украину и освободит ее от всех насильников и властителей, – тогда мы, ее верные бойцы, растворимся в миллионных рядах восставшего народа и приступим, рука об руку с ним, к свободному строительству истинно-новой жизни».

Та повернемося до подій громадянської війни. На 4 листопада 1919 року Повстанська Армія України (махновців) займала лінію фронту розтягнуту на 750 верст, яка проходила через: м. Ногайськ, Великий Токмак, Оріхів, Ново-Миколаївку, ст. Роздори, Зайцево, Іларіоново, Синельниково, Михайлівку (Бановка), Петриковку, Верхньодніпровськ, ст. Верховцево, Софіївку, Апостолово, Велику і Малу Олександрівку, Снігірівку, Каховку, Іванівку, ст. Якимівку, Ново-Костянтинівку.

На 1 грудня 1919 року лінія фронту проти денікінців розтягнута на 800 верст. Вони мали 43500 штиків, 7900 шабель, 510 кулеметів, 102 гармати.

У махновців було 83000 штиків, 19650 шабель, 1435 кулеметів, 118 гармат, стратегічних резервів штарма (кулеметний полк – 700 кулеметів, 500 шабель, бригада кавалерії – 3000 шабель, 7 бронепоезди і 5-й артдивізіон). Сюди не входили місцеві війська самооборони, санітарні, обозні, трудові полки, військова поліція, тобто комендантські роти і ескадрони.

На початку грудня 1919 року на повстанців наступав тиф. «Тиф разрушал, – писав В. Ф. Білаш, – доедал 250-тисячну армію.

Передо мною встал вопрос: кроме организации лазаретов, снабжения и формирования новых частей – организация 3-го корпуса и командных курсов.

Под курсы было отведено хорошее помещение бывшего английского клуба. Начальником их был назначен комкор-3 тов.

Гавриленко. В основу курсов легло – теоретическое воспитание командиров, которые, на совершенно демократических началах избирались полками».

ПОСТАЧАННЯ

У квітні 1919 року, відвідавши Гуляйполе, командуючий Українським фронтом В. А. Антонов-Овсієнко відмічав: «...следуют жалобы (и столь основательные) на отсутствие снабжения: нет ни денег, ни оружия, ни патронов, ни обмундирования. Бригада получила в свое время от П. Дыбенко 3000 итальянских винтовок с небольшим количеством патронов к ним, теперь – за израсходованием патронов – эти винтовки превратились в холодное и неудобное оружие.

Все остальное вооружение добыто с боя. Захвачено несколько исправных орудий, из которых сформирован артиллерийский дивизион, есть еще 7 орудий без замков.

Никакого телефонного имущества, шанцевого инструмента».

Тоді ж командуючий Українським фронтом наказав командарму – 2: «Ставится вам на вид крайняя запущенность 3-й бригады (т. Махно). Бригада не получает совершенно никакого снабжения.

Ввиду перехода ее в новое соединение немедленно во внеочередном порядке:

1. Снабдите ее деньгами (не менее 4000000).
2. Выдайте хоть сколько-нибудь обмундирования, шанцевого инструмента (хоть полштата), 27 походных кухонь, телефонного имущества (хоть полштата).
3. Немедленно доставьте семь трехдюймовых орудий без замков.
4. Для 3000 итальянских винтовок боевой комплект патронов.
6. Для закрепления нашего положения на линии Доля-Мариуполь, немедленно направьте в распоряжение Махно еще один бронепоезд» [145, с. 163].

Екстренний з'їзд селянських, робітничих і повстанських делегатів, який намічався на 15 червня 1919 року в с. Гуляй-Полі, у порядок денний виносив, крім інших, питання: фінансове,

Телеграмма Главкома И.И.Вацетиса командующему Украинским фронтом В.А.Антонову-Овсенко в связи с передачей 3-й бригады 1-й Заднепровской дивизии в распоряжение Южного фронта

6 апреля 1919 г.

№ 889/ш, г. Серпухов

Секретно

Мной получена от вас телеграмма нижеследующего содержания: «Прошу отменить ваше распоряжение о передаче третьей бригады, которой командует Махно, в распоряжение Южного фронта. Передача одной бригады на другой фронт разрушает организацию Заднепровской дивизии, которой прекрасно командует Дыбенко, и грозит полным разрушением бригады. Прошу не разрушать организационную работу Укрфронта. 4 апреля], 16 час. № 674/лк. Комфронт Антонов»¹. Получена 5 апреля в 18 часов 15 минут.

Из этой телеграммы явствует, что вы до сих пор фактически не передали бригаду Махно Южному фронту, как то было вам приказано. Это есть новое доказательство того, что боевые приказы вы не исполняете с требуемой точностью. Бригада Махно останется в составе Южного фронта до тех пор, пока не будет разбит на голову противник, сражающийся против Южного фронта. Что же касается вашей просьбы не разрушать организационную работу Укрфронта, то должен вам напомнить, что это ваша организационная работа должна быть настолько прочна, что этот факт выделения организационной стросвой единицы в полном составе в будущем не мог бы служить причиной разрушения результатов вашей организационной работы.

Я надеюсь, что и та бригада, которая была взята вами без моего разрешения из 3-й дивизии, фактически уже являющаяся в настоящее время выделенной из состава 3-й дивизии, в свою очередь от этого не будет разрушаться, а наоборот, под опытным нашим руководством окрепнет и примет должное боевое состояние. № 889/ш.

Главком Вацетис

За военкома Полевого штаба Голенко

РГВА. Ф. 6. Оп. 4. Д. 10. Л. 24. Подлинник.

Опубликовано: Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). Сб. документов. М., 1969. С. 222–223.

¹ См. РГВА. Ф. 6. Оп. 4. Д. 83. Л. 67.

«Махно» — статья из газеты «Известия» — органа ВЦИК РСФСР

6 апреля 1919 г.

О Махно в Украине ходят легенды. Крестьяне говорят о нем, как о своем народном герое, поднявшем знамя восстания против австро-германцев, сколопащини и гайдамачины. Рассказывают сотни случаев из его партизанской деятельности, варьируя, украшая вымыслами и даже приписывая Махно какое-то не простое происхождение — мифическое.

Телеграмма Главкома И. И. Вацетиса...

продовольче, охорони громадського порядку, про встановлення правосуддя в районі.

У наказі №1 «Усім командирам по піхоті... По кавалерії... По артилерії... Усім без винятку революційним повстанцям» від 5 серпня 1919 року командуючий Революційною Повстанською армією України Батько Махно зазначив: «1. Завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, що до неї вступив, є чесна боротьба за повне визволення трудящих України від усякого поневолення. Тому кожен повстанець зобов'язаний пам'ятати і слідкувати за тим, що серед нас не може бути місця особам, які прагнуть за спиною революційного повстанства до особистої наживи, до розбою чи пограбування мирного єврейського населення.

2. Кожен революціонер-повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і всенародними ворогами є особи багатого буржуазного класу, незалежно від того, росіяни вони, євреї, українці і т. ін... За насильство ж над мирними трудівниками, якої б національності вони не були, на винуватців чекає ганебна смерть, не гідна революціонера-повстанця.

3. Будь-які самочинні реквізиції та конфіскації, а також заміна у селян коней та бричок, без паперів від начальника постачання, забороняється під страхом суворої відповідальності. Кожен повстанець має пам'ятати, що самочинна реквізиція притягує до лав Повстанської Армії найбільших хуліганів, які прагнуть лише наживи, дають їм можливість під іменем революціонера-повстанця чинити підлі справи, що ганьблять наш революційний повстанський рух...

4. В інтересах революції та правильної боротьби за наші ідеали потрібна в усіх частинах найсуворіша товариська дисципліна...

5. Пияцтво вважається за злочин...

6. ...Ставлення до мирного населення... повинне бути, перш за все, ввічливе, товариське. Пам'ятайте, товариші командири і повстанці, що ми діти великого трудового народу... Справа, за яку ми боремося – велика справа, що вимагає від нас невтомності, великодушності, братньої любові та революційної гідності. Тому закликаю всіх повстанців-революціонерів бути справ-

---

жнім другом народу і вірним сином революції. У цьому наша сила й запорука перемоги» [138, с. 244].

У той час постачанням армії відав Савелій Махно, рідний брат Нестора, а з вересня 1919 року по серпень 1921 беззмінним начальником постачу Повстанської армії був Григорій Іванович Серьогін.

27 жовтня 1919 року планувалось провести з'їзд селян, робітників і повстанців і одним із запропонованих обговорити питання «постачання Революційної народної армії».

Після обговорення цього питання з'їзд виніс таку резолюцію: «1. Все обсужденные съездом способы добывания разного рода необходимого для армии снабжения признаны приемлемыми и требующими неуклонного осуществления.

Способы таковы:

а) конфискация у буржуазии – по усмотрению местных комиссий;

б) наложение на буржуазию контрибуции – по усмотрению тех же комиссий – с целью закупок;

в) собиране обмундировочных комплектов и других предметов снабжения у остающихся в тылу вообще – по усмотрению местных комиссий.

2. Для проведения в жизнь всех перечисленных способов всюду на местах (в волостях, местечках и городах) организуются местные комиссии из трудящихся слоев населения».

Комісії, обрані на волосних з'їздах, працюють в контактi з головним відділом постачання армії. Також учасники з'їзду звернулися до товаришів повстанців з пропозицією відноситись до майна громадян і установ, до народного добра – з увагою і дбайливо.

З'їзд запропонував комісіям із постачання взяти на себе обов'язки забезпечення сімей повстанців, які пішли на фронт, і тих, хто дуже потребує засобів для існування.

Тепер про постачання, комплектування і організацію військ Повстанської армії з 1 листопада до 1 грудня 1919 року, як про це розповідає В. Ф. Білаш: «Как и раньше, теперь вопросами снабжения войск разного вида довольствия: интендантским, денежным и вещевым – занимался отдел снабжения штарма. Он имел свой полевой (при войсках) и местный (окружной) аппарат

заготовок и распределения. Смотря по обстоятельствам и территории, иногда вопросы заготовок возлагались на войска, то есть на полевой аппарат отдела снабжения и его управлений. В основном, вопросы заготовок разрешались активной деятельностью окружных интендантских управлений. В том и другом случае заготовки производились с расчета на известное число едоков, определяемых штармом и РВ Советом на срок до одного месяца при войсках и на 5-6 месяцев в окружных складах. Из районов Александровска-Мелитополя было вывезено в район Хортица-Никополь до двух миллионов пудов для людей и полтора миллиона пудов для лошадей – зерна и муки. Эти запасы хранились в подвижных магазинах: на станциях, пароходах и мельницах. Все запасы провиантного (зерна, муки, крупы) и фуражного (овес, ячмень, сено) довольствия были собраны путем присвоения магазинов Деникина, как военных трофеев. Кроме того, аппарат снабжения все время продолжал заготовку двумя способами: первый – сбор пожертвований у менее зажиточных слоев населения, не эксплуатирующих чужой труд, и второе – реквизиционная система, то есть безвозмездное отбирание провиантного, фуражного и приварочного (мясо, рыба, овощи, жиры) довольствия у более зажиточной части населения, эксплуатирующих чужой труд. Широко практиковалась система вольных заготовок, особенно, приварочного и чайного довольствия, путем закупок его на частном рынке, или уплата известной суммы денег хозяину, у которого на постое и, причем, на полном пансионе, состоял повстанец, при расквартировании части по домам гражданского населения. В последнем случае, за постой и довольствие повстанцев, оплачивались материальные убытки только тем слоям населения, которые явно не имели собственных годовых запасов, а «жили с базара». Оплата проводилась либо деньгами, либо материальной ценностью (одежда, телега, лошадь и прочее) и, наоборот, постой и довольствие не оплачивались зажиточным слоям, имеющим более годовых запасов и эксплуатирующим чужой труд. Для определения состоятельности хозяина квартиры каждая рота, эскадрон и полубатарей создавали комиссии, привлекая к ее работе неимущие группы населения. Что касается рациона, отпускаемого для одного повстанца, то было установлено,

Приказ РВС Республики о разрыве отношений с Махно

№ 1824, Харьков¹⁰

4 июня 1919 г.

*Александровск, Мариуполь, Бердянск, Бахмут, Екатеринослав, Павлоград, Херсон**Военным комиссарам и исполкомам*

На 15 июня исполком Гуляй-Поля совместно со штабом бригады Махно пытается созвать военно-советский повстанческий съезд от уездов — Александровского, Мариупольского, Бердянского, Мелитопольского, Бахмутского и Павлоградского. Означенный съезд направлен целиком против Советской власти на Украине и против организации Юж[ного] фронта, в состав которого входит бригада Махно. Результатом съезда могут быть только новый безобразный мятеж в духе григорьевского и открытие фронта белогвардейцам, перед которыми бригада Махно неизменно отступает в силу неспособности, преступности и предательства своих командиров.

Ввиду этого сообщается для Вашего сведения и руководства:

1. Означенный съезд запрещается и ни в каком случае не может быть допущен.

2. Все рабоче-крестьянское население должно быть предупреждено устно и письменно о том, что участие в съезде будет рассматриваться как государственная измена по отношению к советской республике и советскому фронту.

3. Все делегаты на означенный съезд должны подвергаться незамедлительному аресту и представляться в военно-революционный трибунал 14-й (бывшей 2-й Украинской) армии¹¹.

4. Распространителей воззваний Махно и Гуляй-Польского исполкома арестовывать.

5. Настоящий приказ вводится в действие по телеграфу и должен быть широко распространен на местах, вывешен на всех публичных местах¹² и вручен под расписку председателям волостных и сельских исполкомов¹³, всем вообще представителям Советской власти, а также командирам и комиссарам частей. № 1824¹⁴.

*Председатель Революционного Совета Республики Троцкий**Главнокомандующий Вацетис**Член Революционного Совета Республики Аралов**Харьковский окрвоенком А. Кошкарёв*

РГВА. Ф. 33987. Оп. 1. Д. 216. Л. 212. Подлинник полевой канцелярии поезда Троцкого.

ЦГАВО Украины. Ф. 2. Оп. 1. Д. 249. Л. 52—53. Телеграфная лента.

ГАЗО. Ф. Р-423. Оп. 1. Д. 3. Л. 25. Заверенная копия.

Опубликовано: Аршинов П. История Махновского движения. Берлин, 1923. С. 119—120.

¹⁰ Публикуется по подлинному экземпляру, напечатанному в полевой канцелярии Л.Д.Троцкого и имеющему его правку, где первоначально была напечатана только одна подпись Троцкого. Рукой Троцкого были вписаны слова: «Главком», «Аралов», «окр. к-ар Кошкарёв». При издании приказа эти лица были внесены в подписи.

что в сутки он должен получать: 150 г белков, 110 г жиров и 510 г углеводов.

Намного труднее обстояло со снабжением одеждой и обувью. В октябре (1919 г. – Авт.) армия выросла до 250 тыс. человек, считая и новые резервные формирования в полковых округах. Шла зима. Из числа военных трофеев, линейным частям было отпущено до 25000 комплектов английского обмундирования. 175 тыс. имели старые гражданские запасы, или добывали обмундирование сами, а также через аппарат снабжения и комендантов. Остальные 50 тыс. были совершенно раздеты».

При відступі Повстанська армія теж мала втрати. Так, в Бердянську залишилось 10000 пар чобіт і 20000 теплих фуфайок; в Мелітополі – 15000 пар чобіт, 25000 комплектів верхнього тепло-го одягу і 30000 пар білизни; в Олександрівську – 15000 шинелей, 10000 пар чобіт, 30000 шапок та інше – весь матеріал давала армія, заплативши 50% вартості роботи під замовлення.

Грошей ні рядові бійці, ні командири не отримували, мотивуючи це тим, що вони служать революції за переконаннями, а не за гроші. І це стало законом для армії.

В окремих випадках із армійської суми видавалась допомога сім'ям повстанцям, що загинули.

Артилерійське постачання перебувало у віданні артилерійського Управління відділу штарма. Станом на 1 листопада 1919 року комплект боєприпасів (з розрахунку 250 патронів на гвинтівку, 5000 патронів на станковий кулемет, 2500 патронів на ручний, 124 снаряди на гармату) становив 37750000 патронів для гвинтівок і 496000 снарядів. Для гвинтівок, кулеметів і гармат мали ще 75 мільйонів патронів і півтора мільйона снарядів – у армійських складах. Намагання артуправління організувати виробництво патронів і снарядів не дала бажаних результатів через відсутність сталістого чавуну і хімічних продуктів. Ремонт матеріальної частини артилерії проводили в артилерійських складах своїми силами і за договорами на приватних і акціонерних підприємствах Олександрівська, Мелітополя, Бердянська, Гуляйполя, Катеринослава та інших містах.

Характерною для повстанців є розписка командира 5-го повстанського полку Макіївської сільської ради від 3 листопада 1919 року (№547): «Дано сие от командира 5-го повстанческого полка войск им. Батько Махно в том, что мною мобилизовано в с. Марьевке 11 лошадей, что подписью и приложением печати удостоверяю».

Як засвідчує мандат командування 2-го Азовського повстанського корпусу, виданий 19 листопада 1919 року (№1107) командир 5-го Пологівського повстанського полку, про дозвіл на мобілізацію коней для укомплектування кавалерійських частин, коней дозволялося брати у тих осіб, які мали їх не менше чотирьох, щоб не заважати проводити господарську роботу.

Дбаючи про чистоту своїх рядів, моральне обличчя повстанців, командир ударної групи Петренко у наказі №1 від 14 листопада 1919 року забороняв грати в карти на гроші і речі, командири мали слідкувати, щоб партизани-повстанці не вживали спиртних напоїв, реквізоване і конфісковане майно поступало на користь всієї армії, «старайтесь заслужить симпатию среди народа своим поведением, избегайте грубых выражений и ругательств, вообще ведите себя, как подобает гражданину свободной страны» [141, с. 257].

20 листопада 1919 року відбулося спільне засідання Військово-революційної ради і командування Повстанської армії махновців, на якому розглядали фінансове питання, про контррозвідку, соціальну допомогу і постановили обрати комісію соціального забезпечення, а доповідь санітарної комісії передали їй назад на доопрацювання.

Спростовує байку про те, що в армії Махна не було ніякого обліку, наказ №34 по Українській партизансько-повстанській армії імені Батька Махна від 2 грудня 1919 року, в якому є такий параграф: «§ 9. Начальнику армейского отдела снабжения тов. Серегину выработать проект нормы продовольственного довольствия людей и лошадей и представить таковой на утверждение Военно-революционного совета, после чего строго придерживаться утвержденной нормы. Все корпусные начальники снабжений, а также и другие лица, получающие продукты, фураж и проч. продовольствие непосредственно из отдела снабжения армии, должны иметь помимо требования еще и накладную, или талон требования, в котором начальник снабжения армии проставляет отпущенные им предметы» [143, с. 275].

В. Ф. Білаш розповідав і про те, що на приватних базарах купували сировину, напівфабрикати, готовий одяг і взуття, а також замовляли виготовлення товарів за вільними договорами місцевим майстрам, а більшість – профспілкам, кооперативам і артільям. Не завжди замовлення виконувались в строк. А при відступах замовлення або попадали білим, або виконавці присвоювали собі.

Через нестачу теплого одягу траплялися випадки, коли положених роздягали, але це було тоді, коли вони не бажали добровільно вступати до Повстанської Армії.

Цікавою, з нашої точки зору, була практика користування грошовими знаками у Повстанській армії. Про це ми вже дещо згадували.

В Катеринославі в банку повстанці конфіскували 310 мільйонів карбованців паперових грошей різної вартості і різних урядів, які до грудня 1919 року були на Україні. «Здесь были и украинки, и керенки, и донские, и одесские, и деникинские, и советские деньги. Все они были объявлены армейским достоянием, имевшим право хождения на занятой территории.

Кроме того, были найдены одесские «мастера», которые взялись печатать армии «керенки», любимые деньги крестьян и мещан. Но, получив солидный денежный аванс, ввиду отсутствия красок, они не отпечатали даже двадцатирублевки...

Идеологически признавая, что всякие деньги, каких бы правительств они ни были, с переходом на товарообмен, не имеет абсолютно никакой ценности, мы решили, как пустые бумажки, распространить их в народе, только бы не испортить хорошего к нам отношения крестьян. Военные обстоятельства нам диктовали идти против нашей воли и в приказах на этот счет было объявлено по городу Екатеринославу, Никополю и другим городам, что «к приему подлежат деньги – кредитные билеты романовские, керенские, советские, украинские, думские, донские и купоны всех образцов и купюр». Но, этим нельзя было разрешить дело армейского снабжения, и наши конфликты с населением не прекращались. Все упомянутые деньги население расценивало по-своему, а именно: стоимость царского рубля была равна двум рублям думским и керенским, трем рублям украинским, пятнадцати рублям донским и одесским и тридцати пяти рублям советским.

Это ставило нас в невыгодное положение, ибо советских знаков у нас было свыше семидесяти процентов. И мы решили распространять их принудительно. По городу был издан приказ №6, где указывалось, что «совзнаки подлежат приему наравне с николаевскими. Организации и лица, не принимающие совзнаков, подвергаются экспроприации, то есть товары их реквизируются».

В результате, совзнаки принимали, чем нанесли ущерб романовским, керенским, украинским и прочим. Нам стоило больших трудов уговорить рабочих получать совзнаками за ремонт орудий и пулеметов, а также покупать товар, продовольствие, фураж...» [149, с. 355-356, 358-359].

Крім того, комісія повстанців роздавала гроші бідному населенню Катеринослава. Для цього жителі міста з паспортами приходили в штаб Повстанської армії і відділ соціального забезпечення після перевірки паспорта і особистої бесіди з прохачем виділяв певну суму грошей (до тисячі карбованців), не контролюючи їх використання і не вимагаючи за них звіту.

Така ж допомога надавалася міським дитячим приютам (видано до одного мільйона карбованців), не рахуючи продуктів – борошно, сало, ковбаса.

Щоб закінчити розмову про гроші, процитуємо статтю «Махновские деньги», надруковану 22 жовтня 1920 року щоденною газетою Політвідділу Південного фронту «Красный боец»:

«...Между прочим, газета «Крестьянский путь» (її випускали врангелівці – Авт.) рассказывае о различных подвигах Махно, передавала басню о каких-то особых махновских деньгах.

Махно выпустил свои деньги – самые обыкновенные советские – пятаковские деньги, но на обороте которых напечатано: «Гоп, куме, не журись! В Махна гроші завелись! Хто не буде гроші брать, тому шкуру будем драть!»

Никаких денег Махно не выпускал. Но, если бы он и выпустил кредитки с такой многообещающей надписью, хотя бы даже на газетной бумаге, – надо думать, самый закоренелый спекулянт не отказался бы принять их...» [150, с. 466].

28 жовтня 1920 року начальник гарнізону с. Гуляй-Поля Кларсон у наказі №1 наказував всім установам і закладам, торговим під-

приємствам, а також приватним особам приймати як радянські, так й інші кредитні білети всіх випусків і купюр.

29 жовтня 1920 року Кримська група повстанців, вибивши білих, зайняла м. Мелітополь і взяла великі військові трофеї: біля 3000 полонених (марківці і корніловці), біля 100 вагонів боєприпасів, 3 бронепоезди, 4 аероплани, 2 танка, 18 справних гармат, 2 мільйони пудів зерна і багато обозу. Але все ж напередодні зими і холодів Революційна Повстанська Армія була погано обмундирована і озброєна. Більшість із повстанців були босі, без шинелей і т.п., тому командування повстанців просило у Червоної армії 10 тисяч шинелей, 10 тисяч пар чобіт або черевиків, 10 тисяч шапок, 5 тисяч пар нижньої білизни, 10 тисяч гімнастеров, 10 тисяч шаровар, 20 пудів табаку, 50 пудів пального для автомобіля, 25 тисяч гвинтівок, 11,2 мільйона штук патронів, 20 тисяч ручних гранат, 600 кавалерійських сідел, а також перев'язочних засобів і матеріалів, медикаментів. Але того, що просила армія, вона, як завжди, не отримала і все ж, не зважаючи на це, Кримська група військ під командуванням Семена Каретника вирушила в похід у Крим на Врангеля.

Семен Микитович Каретник(ов)

Комплектуванням армії особовим і кінським складом займався відділ формування (відділ штарму). Увесь район було розбито на полкові округи, які формували полки за територіальною ознакою. Як принцип, комплектування особовим складом проходило обов'язково для всіх командирів-повстанців і за допомогою вербування добровольців рядової маси, за так названої, самообілізації. Для цього апарат відділу формування (полковий і окружний) збирали громаду на «діловий» мітинг, на якому просили дати згоду на мобілізацію.

Комплектування осіб нижчого і середнього командного складу відбувалось шляхом вибору найбільш умілих і активних уже із мобілізованих чи завербованих самими ж мобілізованими. Що ж стосується вищого командного складу (від командира полку і вище), то таке проводилось на зборах, нарадах і з'їздах командного складу

корпусу або армії за представленням кандидатури або від рядового складу, або від штабу армії, корпусу, управління. Також армія комплектувалась і за рахунок полонених.

Цікавим є той факт, що за соціальним станом армія ділилась так: 25% безземельні або батраки, 40% бідняки і середняки, 10% багатих, але без землі, 10% безземельних (рибний промисел), 5% перевізники, 7% робітників промисловості і транспорту і 3% міщани та інші.

Отже, склад армії переважно був селянський.

За віковими групами бійці армії розподілялись так: до 20-ти років – 10%, до 25 років – 20%, до 30-ти – 40%, до 35 років – 20%, до сорокарічного віку і понад – 10%. Отже, бійці від 25 до 35 років складали 80% всього особового складу армії. Ця маса фактично була вимуштрувана в старій царській армії, брала активну участь в імперіалістичній війні рядовим і нижчим командним складом. Стройове управління займалося навчанням молодих бійців, яке за 50 годин випускало зразкового піхотинця, із яких 20 годин відводили на стройові заняття, 20 годин на стрільбу і 10 годин на фортифікацію; кавалериста – за 70 годин, артилериста – за 60 годин. Те ж відбувалося з кулеметником і повстанцем інженерної частини. В основу програми була покладена абсолютна спеціалізація повстанця.

Для освіти нижчого, середнього і вищого комскладу спеціальних курсів не проводили, вони індивідуально навчались у старших своїх товаришів, у яких були помічниками, на ту посаду, на яку обиралися. Це – практики. Вони були скрізь: при штабах, при командах.

Комплектування армії кінським складом (три категорії коней стройові, артилерійські і обозні) проходило трьома способами: 1-й – це закупівля коней за вільними цінами; 2-й – це обмін двох, які заморені або дефективних, на цілком придатного одного коня; і 3-й – це реквізиція, тобто безплатне відбирання у багатих, але при умові, якщо кількість коней перевищує трудову норму, яка визначалась так: на двох їдців один робочий кінь і за умови строкової потреби армії в конях. Основна маса коней відбиралась у противника.

Армія мала і управління військових сполучень (гузовий, залізничний і морський транспорт).

Повстанство мало і свого головного казначея штарма і фінансову комісію Реввійськради. На 15 жовтня 1919 року в касі армії було біля 9-10 млрд. руб. паперових знаків. Золотий та інші фонди (дорогоцінні метали та каміння) не перевищували 15 млн. руб.

Поступали фінанси в касу шляхом експропріації державних банків, казначейств, дворянських і селянських земельних банків, акціонерних банків, комерційного кредиту і навіть товариства взаємного кредиту, міських банків і т.д. Практикувалась і агресивна контрибуція, яка накладалась на окремих поміщиків, фінансистів, промисловців і домогосподарів. Значні суми грошей брались при капітуляції військових частин противника, а також у німецьких колоніях.

«К ноябрю, – пише В. Ф. Білаш, – благоприятное финансовое состояние армии сменяется почти кризисом, обильные поставки населением в армию разного рода снабжения, помощь семьям убитых, больных и безработных, настолько опустошили кассу, что даже поставили вопрос о производстве «керенок». К 1-му декабря 1919 г. балансовое состояние кассы было, примерно в 5 млрд. обесцененных кредитных билетов и на 2 рубля золотого фонда».

В армії була запроваджена система «судів честі», діяла контррозвідка, культурно-просвітний відділ із своїми секціями: 1) преси, 2) усної пропаганди, 3) театральної, 4) шкільної та комісія антимахновських справ.

Революційно-Військова Рада була політичним центром армії – провідником ідей анархізму. Але з часом стара Реввійськрада втратила своє значення через розкиданість повстанських сил і 29-го травня 1920 року на загальних зборах обрали нову Реввійськграду, але назвали її – Рада Революційних Повстанців України (махновців) – з функціями, які мали об'єднати махновське повстанство на Україні в цілому. Рада складалася із відділів: а) оперативного, б) адміністративно-організаційного і в) культурно-просвітнього.

До складу оперативного відділу входили Махно, Калашников і Білаш (начальник відділу), до адміністративно-оперативного: Куриленко (начальник), С. Каретников і Бондарець, в культурно-просвітній: Буданов (начальник), Попов і Матросенко. Кожен відділ мав свої специфічні положення, в яких вказувались задачі, методи роботи, відповідальність.

2 июня 1919 г.¹⁷

Есть советская Великороссия, есть советская Украина. А рядом с ними существует одно малоизвестное государство: это — Гуляй-Поле. Там правит штаб некоего Махно. Сперва у него был партизанский отряд, потом бригада, затем, кажется, дивизия, а теперь все это перекрашивается чуть ли не в особую повстанческую «армию». Против кого же восстают махновские повстанцы? Вот на этот вопрос надо дать и ясный ответ: ответ словом и делом.

Махно и его ближайшие единомышленники почитают себя анархистами и на этом основании «отрицают» государственную власть. Стало быть, они являются врагами Советской власти? Очевидно, ибо Советская власть есть государственная власть рабочих и трудовых крестьян...

Махновцы кричат: «Долой партийность, долой коммунистов, да здравствуют беспартийные советы!» Но ведь, это же жалкая ложь! Махно и его соратники вовсе не беспартийные. Они все принадлежат к анархическому толку и рассылают циркуляры и письма, скликаая анархистов в Гуляй-Поле для организации там своей анархической власти. Если они выкидывают флаг беспартийности, то только для того, чтобы пустить пыль в глаза самым темным и отсталым крестьянам, которые в партиях не разобрались. На деле же беспартийность служит лучшим прикрытием для кулацких элементов... Беспартийностью же ныне прикрываются эсеры, худшая часть меньшевиков, кадеты и все, вообще, контрреволюционеры, которым в натуральном виде слишком опасно показываться на улице...

«Армия» Махно — это худший вид партизанщины, хотя в ней немало есть хороших рядовых бойцов. Никакого намека на порядок и дисциплину в этой армии не найти. Никакой организации снабжения. Продовольствие, обмундирование, боевые припасы захватываются, где попало, расходуются, как попало. Сражается эта «армия» тоже по вдохновению. Никаких приказов она не выполняет. Отдельные группы наступают, когда могут, т.е. когда нет серьезного сопротивления, а при первом крепком толчке неприятеля бросаются в рассыпную, славая малочисленному врагу станции, города и военное имущество. Вина за это целиком падает на бестолковых и беспутных анархических командиров.

Советская власть — это диктатура рабочего класса, который государственную власть превратил в орудие социалистического переустройства... Мыслимо ли при этом допускать на территории советской республики существование вооруженных банд, которые объединяются вокруг атаманов и батек, не признают воли рабочего класса, захватывают, что хотят, и воюют, с кем хотят? Нет, с этим анархо-кулацким развратом пора кончить, кончить твердо, раз навсегда, так, чтобы никому больше повально не было!

Председатель Реввоенсовета Республики Троцкий

Опубликовано: Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. Т. 2. Кн. 1. М.: Высший военный редакционный совет, 1924. С. 189—191.

¹⁷ Дата публикации в газете «В пути» (№ 51), издававшейся в поезде Троцкого.

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ АРМІЇ

В кінці жовтня 1920 року збори штабів і командного складу, які перебували в Гуляй-Полі, затвердили директиви Ради Революційної Повстанської Армії України (махновців) для уповноважених по організації махновських загонів, які ще діяли проти радянських червоних армій. В директиві зазначалось:

«Принципы нашей Революционной Повстанческой Армии Украины (махновцев) – добровольное вступление в ряды Повстанческой Армии, а потому необходимо пополнить свою армию, так как ввиду частых боев с белогвардейцами Врангеля, большинство бойцов из Революционной Армии Украины (махновцев) выбыло.

В основу организации новых сил уполномоченным предлагается:

1. Проводить митинги, беседы и т.д. и т.п. во всех селах и городах данного по мандату района, придерживаясь нашего военно-политического договора с Советским Украинским правительством.

2. Выделить своих агентов для целей пропаганды своих идей и добровольной записи в Революционную Повстанческую Армию (махновцев).

3. Все махновские отряды, не поставленные в известность о нашем соглашении с Советским правительством Украины, и всех отдельных махновцев, живущих в подполье, собрать и организовать в одно целое данного района и направлять в штаб Повстанческой на фронт.

4. Формировать боевые части как полки, батальоны, роты, взводы и т.д., то есть по роду оружия.

5. Снабжать части лошадьми и обозом, согласно приказа Командарма за №3.

6. Снабжать части продовольствием и фуражем по-своему усмотрению, придерживаясь необходимого добровольного пожертвования населения.

7. Бойцы и имущество Красной Армии ни в коем случае не должны приниматься в наши части, согласно военного договора.

8. Относиться к Советским, гражданским и военным властям дружелюбно.

---

9. Ни в коем случае не допускать какие бы то ни было конфликты с Советскими властями, если таковы имеются, стараться их уладить и разрешить мирным путем.

10. На основании политического положения и циркулярного распоряжения Соввласти требовать от всех Соввластей освобождения арестованных махновцев данного района.

11. Следить за порядком и братской дисциплиной в частях, но ни в коем случае не допускать самовольства, самочинства и бандитизма.

Примечание: В случае конфликтов и недоразумений с Советскими властями, с которыми трудно на месте уладить, обращаться в Совет Революционных Повстанцев Украины (махновцев), в случае обнаружения бандитизма, не представляя Штарму Повстанческой, решать все на месте.

Товарищ предсовета – В. Белаш.
Секретарь – П. Рыбин».

А тепер про таке.

Після розгрому Врангеля червоні виставили проти махновців п'ять регулярних армій. Всього це було 350 тисяч особового складу з бронепоездами, гарматами, броньовиками, літаками і т.д.

До початку бойових дій проти червоних на чолі всієї махновської організації стояла Рада Революційних Повстанців України. З літа 1920 року до неї увійшли: Махно, Білаш, Куриленко, Каретников, Калашников, потім Катеринославський анархіст Марін (Петро Аршинов), секретар П. Рибін. Головою Ради був Н. Махно, заступником голови – В. Білаш.

Рада була вищим керівним органом у військовому і політичному відношеннях. Він мав три відділи: 1-й – оперативний, 2-й – організаційний, 3-й – культурно-просвітній.

Оперативному відділу підкорялися всі штаби. В ньому працювали В. Білаш і Н. Махно. Відділ був фактично самостійним від останнього складу Ради.

До організаційного відділу обирались Куриленко і Каретников. Організаційному відділу підпорядковувалась комісія проти махновських справ, головою якої був Василевський.

«В задачу этой комиссии входило: по справедливости вести дела следствия и карать лиц другого лагеря, – зазначав В. Бі-

лаш, – то єсть антимахновцев. Все взятые в плен красноармейцы и командиры должны были пройти через эту комиссию, работавшую в тесном контакте с членами культпросвета».

Культурно-просвітній відділ Ради діяв цілком самостійно. Головою цього відділу був Марін (Аршинов).

Всі відділи мали свої штати і співробітників.

Штаб Повстанської Армії складався із командарма Махна, начштарма – Білаша (він же начальник опервідділу Ради з виборів). Крім того, були члени штабурму: Щусь, Дерменжі, Данілов, Зверев, Фітц, Кузьменко (брат Галини Андріївни, дружини Махна) і ад'ютант Клейман.

Штаб Азовської групи складався із командира Вдовиченка, начальника штабу Миронова і трьох членів. У склад групи входили: 1 кавполк – 500 шабель, 1 піхотний полк – 400 чоловік. При полках кулеметні команди з 12-13 кулеметів і одна 3-х-дюймова напівбатарея. В групі був окремий загін з двох полків піхоти, до 1500 штиків і 1 кавполк – 400 шабель.

До штабу Кримської групи входили командир Марченко, начальник штабу Тарановський (пізніше начштарму), члени: Філь і ще два чоловіки. Крім того, були територіальні частини самооборони – це селяни, озброєні гвинтівками та іншою зброєю, які до рейдів не залучались, а залишались у своїх селах і хуторах, несучи охорону свого району.

Все це мали на 25 листопада 1920 року – до початку військових дій.

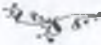

Віктор Федорович Білаш

ТАКТИКА

А яку тактику ведення бою застосовували повстанці?

Розповідав В. Ф. Білаш: «По прибытии в село штабурм в своем предписании указывает частям, где нужно выставить заставы,

---

сборный пункт, назначает дежурного по расположению и армейский сигнал. Тревожный сигнал – по три учащенных удара в церковный колокол, а спокойный – по одному медленному удару.

В случае неожиданного подхода противника и невозможности штарму известить части о выступлении, дежурный по расположению с разрешения штарма дает тревожный сигнал, тогда все части спешат на сборный пункт, где командарм или штарм отдает дальнейшие распоряжения письменно или устно. Если же выезд спокойный, то части в указанное время являются на сборный пункт и, получив приказ, отправляются в путь.

Походное движение армии было разное. В большинстве случаев впереди идет разведка, один кавполк при одном орудии и пулеметном батальоне, составляющие авангард, затем идут кавчасти, без обоза, орудия, пулеметный полк, общий (состоящий из обоза всех частей) обоз под руководством коменданта штарма и комендантов частей, затем лазарет и дежурная часть, то есть арьергард.

При подходе красных пехотных частей к месту расположения армия повстанцев под руководством назначенного лица или самого Махно разворачивается, в большинстве случаев веером, огибая фланги красных частей, и если топографические условия допускают скрытый подход, ударяют лавой или тучей в тыл или фланг, высылая часть своего состава на обозы противника. Причем это делают основные силы, предназначенные для главного удара, выставляя против фронта пехоты рудкую конную цепь или, так называемые, кучки, сабель по 10-20, задача которой удерживать за собой занятую позицию и приковать к себе внимание пехоты противника, обеспечив успех главного тылового или флангового удара.

В бою с кавалерийскими частями повстанцы вели совсем иной порядок боя. Здесь быстрота и натиск решали все. Махновцы действовали на манер казачьих войск. Командиры махновских частей для достижения поставленных целей жертвовали сами своей жизнью, увлекая за собой бойцов.

В бою с конницей противника повстанцы группировали эскадронные и взводные колонны, стараясь выделить из своих частей небольшие группы, которые кучками нападали и резали фронт красных, сосредоточивая главный удар точно в лоб красной коннице.

Во время атаки в конном строю старались принять на себя первую атаку красной конницы и, в зависимости от обстоятельств, кроме клинков, применяли и личное огнестрельное оружие, звук выстрела пугал лошадей красноармейцев и они рвались в стороны.

В других случаях в первые ряды атакующих повстанцев выходили пулеметчики – «люисисты» на лошадях, которые сбивали любые атаки противника, заставляя его останавливаться и бежать назад или в стороны, и тем представляя широкую инициативу повстанцам в преследовании сбитой с атаки кавалерии противника.

Успешно применялся прием имитации встречной атаки в конном строю, где за кавалеристами-повстанцами следовали пулеметные тачанки. При сближении с противником кавалерия повстанцев расступалась вправо и влево, а атакующий противник попадал под убийственный огонь пулеметов.

Использовалась тактика вовлечения войск противника в длительные преследования по местностям, где не было ни лошадей, ни фуража. Измученные безуспешным преследованием части противника останавливались на отдых, и тут повстанцы наносили удар. Или увлекали преследователей в удобные балки, которые становились для них ловушками.

Для преследователей использовались засады и т. п.

Кроме быстроты и натиска, использовали все доступные способы и боевые средства с целью посеять в рядах противника панику и потом решать вопрос ударом.

Во время рейдов иногда приходилось делать переходы на 80-100 верст в сутки, которые были возможны благодаря замене уставших лошадей на свежих.

При разработке маршрута определялись деревни, лежащие на пути движения, в которые заранее высылались разведчики и квартиреры. Эти разведчики через сочувствующее население подготавливали все необходимое. И когда повстанцы приближались к такому населённому пункту, то там уже держали наготове тачанки с лошадьми, продовольствиями и фуражом. В зависимости от обстоятельств, такая замена происходила без остановки движения».

А так червоні писали в статті «Махно и его тактика»: «Афоризм, что «война не вся еще заключается в книгах, и в правильно

устроенной голове надо отдать предпочтение перед сильно начиненной», как нельзя более подходит к командарму «Повстанческой» – Нестору Махно.

Нельзя, конечно, допустить, что он шёл путем Наполеона, который, открывая секреты своих побед, говорил: «Мои действия приписывают моему таланту, а я всегда поступал в согласии с великими полководцами и их словами: «нельзя также допустить, что он следовал наставлению Суворова, говорившего: «читай Александра, Ганнибала, Юлия Цезаря или Бонапартия».

Здесь мы имеем дело с «правильно устроенной» головой, и, что особенно интересно, – все его тактические «благоразумные решения» неизбежно подтверждали непреложность и незыблемость основных законов тактики. Рассмотрев ряд наиболее ярких моментов его борьбы, мы должны придти к этому выводу. Махно отлично учел значение моральной силы бойца, и первое, что он постарался сделать, это влить в нашу Красную Армию смертельный яд разложения. Он спешит своей тактикой отделить тело от головы и сердца; он широко оповещает амнистию красноармейцам и беспощадную расправу с командирами и комиссарами. Среди своих же бандитов он всячески поднимает дух и обеспечивает себе успех своеобразной моральной подготовкой бойца перед боем: пьянством, безнаказанными грабежами (це твердження нехай залишитися на совісті автора статті – Авт.).

Махно отлично учитывает значение личного обаяния полководца и, не задумываясь, бросает на весы военного равновесия последний резерв – самого себя. Из всех рискованных положений он лично выводит свои войска. Также отлично он учитывает и все элементы обстановки. 18-19 декабря 1920 года, когда вьюга и морозы, казались, делали невозможными какие-либо операции, когда в двух шагах люди не могли отличить человека от лошади, именно в эту ночь Махно делает беспримерный 80-ти верстный переход, и как коршун налетает на штаб Петроградской бригады. Каждый кустик, бугорок, овражек – все учтено, все взвешено им. Разведка, связь и охранение отлично налажены в его армии. Он отлично знает не только наши слабые части, но и отлично учитывает удельный вес командиров.

Ударом на Бердянск он разметал спешенную кавбригаду; прорываясь из Андреевки, он наносит удар частям наиболее слабой IV дивизии, которая получает в нашей армии название «отдел снабжения Махно», у Токмака настигает наши маршевые кавэскадроны и бьет смело и отчетливо, ибо отлично учитывает качество комбрига, называющего 3-х верстную карту 3-х дюймовкой.

Не плох Махно и в организации походного движения и своего тыла. Быстроту разворачивания глубины колонны, движением обоза в четыре ряда компактной массой, окруженной кольцом кавалерии. Марш-манёвры его поразительны по быстроте и смелости. В организации тыла Махно удивительно метко уловил суворовские заветы: «Идешь в бой – умножай войска, опорожняй посты, снимай коммуникации». Тыла у Махна нет, все его органы снабжения там, где он. Принцип самоснабжения обеспечивает ему в каждом пункте все необходимое. Демонстрирует он лихо, просто и определенно: «Ударь вправо, уходи влево, – бьет на Бердянск, а уходит на Гуляй-Поле.

На одном месте более дня или ночи не остается, чтобы не быть основательно окруженным. В случае неудачи отходит врассыпную. Прорывается из Крыма мелкими партиями в разных пунктах, а точка сбора одна, Гуляй-Поле. Как образцовый партизан, не обременяет себя пленными, и под Андреевкой бросает нам 1200 красноармейцев Н-ой дивизии. Также решительно распределяется он со своими хвостами-обозами и в нужную минуту бросает эту приманку нашей кавалерии, а сам, тем временем, уходит быстро и далеко.

Партизан Махно поистине отчаянный и предприимчивый. Первый раз Махно дает себя окружить в Бердянске и тем заставляет стягивать к югу наши войска: добыча заманчива, перегруппировывается энергично, но Махно находит, что еще недостаточно оттянул наши войска к югу, и у Андреевки дает еще раз окружить себя. Здесь, когда стягиваются почти все наши части и когда он удостоверяется, что путь на север очищен – молниеносным ударом вырывается из кольца, оставив наши войска в недоумении у разбитого корыта. Через несколько дней он уже переправляется у Александровска через Днепр, а через неделю-другую уже маневрирует у Белгорода.

А мы часто забывали основные истины военной науки и за это терпели неудачи...»

Повертаючись до армії, зазначимо, що 29 травня 1921 року був реорганізований штаб Революційної Повстанської Армії (махновців). У цей час кількість бійців, якими керував шторм, не перевищувала 2000 шабель і 3000 штиків, біля 300-от кулеметів і 12-ти гармат.

На початку липня 1921 року амністія, НЕП, втома, голод, що починався, – посилили потяг повстанців додому, і вони відходили групами, загонами і поодинокі.

– Мало у нас активних союзників серед селян, – говорив тоді Махно. – Треба повертати на захід. І не страшно, що більшовики займаються крутіством і брехнею, страшно, що їм хочуть вірити. Стомилися опиратися люди, а цей голод закріпить необмежену владу більшовиків. І буде такий розгул насилля, якого світ не бачив. Опам'ятається народ, але буде пізно.

Як стверджував В. Ф. Білаш, Махно думав знайти перепочинок за кордоном, але Рада була проти, сподіваючись, що весна принесе новий союз із Радянським урядом або свіже поповнення.

«Кроме того, Махно, изменив свои политические взгляды, – писал Білаш (у що дуже не віриться – Авт.), – написал новую декларацию независимости Украины, поставив своей задачей объединение в вольное соглашение с правыми партиями за границей (Петлюрой, эсерами и меньшевиками), и использование низов этих партий для своей новой политики. Он планировал издать новую декларацию, а также написать за границей историю повстанческого движения (махновщины). Свое желание Махно держал в строжайшем секрете, сказав об этом не более 4-5-ти лицам».

І ще.

«В начале июля 1921 г. в районе Конградского уезда Полтавской губернии, – повідомляв В. Ф. Білаш, – Махно на одном из собраний комсостава выступил с речью, уговаривая командиров уйти за границу, доказывая им сложность ситуации в связи с засухой, красным террором и сложностью борьбы с многочисленной большевистской армией и её политически безграмотными бойцами. Таким образом, Махно заявил о своём плане, дал время командирам обдумать и принять решение.

Внутри Совета все время шли оживлённые споры, захватывая комсостав. Одна часть Совета со мной, держали ориентацию на новый союз с Соввластью и, на определённых условиях, выступление в Турцию на подмогу Кемалю, другая, во главе с Махно, ориентировались на Галицию. Заключи Совправительство союз, махновщина бы вышла в Турцию или Галицию, как союзница пролетариата. Но Совправительство не откликалось на многочисленные телеграфные вызовы. Наоборот, к повстанцам и заподозренным в сочувствии и симпатии к ним крестьянам применялись бессмысленные жестокости, предписанные властью требования войсками и службами выполнялись неукоснительно. Ставка на границу особенно процветала с того момента, когда Совету стал очевиден отход от махновщины середняка. С этого времени взаимная жестокость и военные трюки были вынуждены обстоятельствами: махновщина самозащищалась и, собирая силы, отправляла своих агентов, вручая им мандаты с полномочиями».

«Я прав, – говорил Махно. – Если бы весной армию вывели из Украины в Галицию, мы бы имели успех. Галиция бунтует за свою независимость, а большевики бессильны ей помочь из боязни интервенции. Нам надо идти туда. На Украине мы теряем почву; наши союзники – селяне перестали нас поддерживать. И вот результат: они покидают армию и являются с повинной или, стремясь уйти от преследования, разъезжаются по всему свету. Мы должны во что бы то ни стало сохранить армию, объединить наши силы и прорваться за границу, где успех за нами очевиден».

Як показали подальші події, армію не вдалось зберегти, як і все повстанство.

КОМАНДИРИ

Хто ж керував махновськими збройними силами? Перш за все це сам Н. І. Махно.

Свої спогади про Махна і махновців залишила Н. Сухогорська у 1927 році: «... Когда после белых, конные отряды (махновцев – Авт.) вступили в Гуляй-Поле, то представляли красивое зрелище: все молодые люди, много красивых, хорошо одетых и на прекрасных

Нестор Иванович Махно

конях. Лошади эти были большей частью уведены из немецких и еврейских колоний. Кроме того, среди махновцев было много богатых хуторян на собственных лошадях. Все махновцы любили пофрантить. О свите Махно говорить нечего. Те наряжались вовсю. Одно время вся свита была одета в одинаковые красные костюмы и носила длинные волосы. Потом, видимо, им это надоело и они стали одеваться в разнообразнейшие костюмы, но вооружены были все с головы до ног. Только один из подвижников Махно продолжал носить все красное: бывший матрос, Щусь, одно время даже соперничавший с Махно за власть. У него

были свои отряды и свои приверженцы, был он в противоположность Махно очень красив, но жестокостью превосходил иногда даже самого батьку. Франтовитый, начисто выбритый, всегда в воротничках, он пользовался успехом у женщин.

Все махновцы очень заботились о своей наружности. Часто во время боя у гуляйпольской парикмахерской стояло много лошадей: это махновцы брились и стриглись, красоту наводили, рискуя из-за прически потерять нечто большее – голову.

Сам Махно тоже стал одеваться нарядно: в шелковые цветные рубашки, желтые высокие сапоги, жена его, Агафья Андреевна, не отставала от мужа. Часто ездила она верхом и тогда одевала мужской костюм...»

15 березня 1919 року так відгукувався про Махна член ревкому м. Бердянська С. С. Дибець: «Был среднего роста. Носил длинные волосы, какую-то военную фуражку. Владел прекрасно всеми видами оружия. Хорошо знал винтовку, отлично владел саблей. Метко стрелял из маузера и нагана. Из пушки мог стрелять.

Это импонировало всем его приближенным – сам батько Махно стрелял из пушки».

Колишній білий генерал Слащов, перефарбувавшись у червоний колір і ставши військспецом Вищої військової академії Червоної Армії, писав:

«... Махно блестяще сумел воспользоваться пренебрежением к нему белой ставки главкома и, проявив высокий организаторский талант, быстро сформировал новые отряды и стал даже угрожать Таганрогу и Ростову, заставив серьезно опасаться за целостность места расположения главнокомандующего белых. Не успев, – ввиду подвоза крупных сил белых к Ростову и Таганрогу – овладеть месторасположением ставки, Махно снова вернулся в Преднепровскую Украину и, в буквальном смысле, снова разметал в разные стороны войска начальника обороны Екатеринослава...

Тут бросается в глаза умение Махно действовать не только партизанским, но и регулярным способом и быстро формировать и сколачивать свои части (по мерке гражданской войны вообще милиционного характера) в хорошие, упорно дерущиеся регулярные войска...»

«Наши боевые успехи, – згадував В. Ф. Білаш, – противник приписывал офицерам, якобы находившимся в рядах повстанцев. Но ни руководителей, ни даже бойцов, офицеров старой армии не было. Были повстанцы, произведенные в офицеры во время Керенского за боевые отличия, из коих руководителями были следующие: Петренко, Тарановский и Вдовиченко – прапорщики, Гавриленко – штабс-капитан. Кроме этих офицеров, вышедших из крестьянских низов, других офицеров в армии никогда не было».

Цей список доповнює О. В. Тимошук, автор книжки «Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921)», (Симферополь. – «Таврия». – 1996. – 128 с.).

Начальник штабу – військспец /колишній штабс-капітан/ Я. В. Озеров.

Повними георгіївськими кавалерами були махновські командири: царські – штабс-капітан П. Гавриленко, прапорщики П. Петренко (Платонов), Т. Вдовиченко, підпрапорщик Москалевський (Золотий Зуб), фельдфебель Володін, георгіївський кавалер фельдфебель Павловський.

Петро Петренко (Платонов)

Воювали командирами у Револуційній Повстанській Армії України (махновців) прапорщик О. Калашников, фельдфебель В. Нестеренко, унтер-офіцери О. Марченко (Шевченко), І. Новіков, старший фейєрверкер В. Шаровський, феєрверкер Є. Карпенко.

На німецькому фронті воювали артилерійський капітан Морозов, поручик Гладченко, підхорунжі В. Куриленко і Миронов, солдати-артилеристи П. Осипенко, П. Білочуб і В. Лисенко, моряки Ф. Щусь, Дерменжі (служив на броненосці «Потьомкін») і Херсонський.

Більшість махновських командирів була місцевою, із Гуляйпільщини, Бердянщини, Дібровок, Донбасу.

«Кадровые командиры Махно, – писав Білаш, – в большинстве своем были храбрые и хитрые бойцы, имевшие влияние на товарищей, подчинявшие своей отвагой и боевой хитростью, за которыми бойцы шли с уверенностью и любовью».

10 липня 1996 року науковий працівник районного музею С. В. Сergyгін розповідав:

– За сотню кілометрів від Гуляйполя, одним з центрів махновщини, було село Новоспасівка (нині Осипенко) Бердянського району. Зараз його знають як батьківщину легендарної льотчиці Поліни Осипенко. Але мало хто пам'ятає, що з цього села вийшла значна кількість бійців махновської армії. Дало це село і багато командирів, справжніх військових самородків, імена яких стоять поряд з іменем самого батька Махна. Це Куриленко, Білаш, Вдовиченко, Бондарець, Проценко та ін.

Нещодавно працівники Гуляйпільського краєзнавчого музею дізналися, що в місті Бердянську проживають діти легендарного повстанського командира, начальника одного із чотирьох корпусів махновської армії Трохима Яковича Вдовиченка. Про нього і хотілося сьогодні розповісти.

... Ми сидимо в невеличкій однокімнатній квартирі, яка належить дочці колишнього комкора Азовського корпусу Ніні Трохимівні Вдовиченко. Сама ж вона називає свого батька Трифоном.

На стінах квартири висять портрети батька та матері Ніни Трохимівни. Зовні дочка дуже нагадує свого батька: та ж форма обличчя, високе чоло, широкі брови. В розмові жінка вирізняється чемністю, вихованістю. За коротку годину розмови мимоволі проникаєшся повагою до неї. Можливо, багато рис характеру вона отримала від батька, який користувався любов'ю та повагою всіх селян та повстанців.

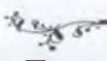

Трохим Якович Вдовиченко

В. Білаш, колишній начштабу повстанської армії про Вдовиченка писав так: «Вдовиченко Трохим Якович (1889-1921 рр.) народився в сім'ї наймита с. Новоспасівки Маріупольського повіту. Член Новоспасівської групи анархо-комуністів з 1910 року. На німецькому фронті – повний георгіївський кавалер, прапорщик. Голова полкового комітету, активний учасник антинімецького повстання, з травня 1918 – командир 2-го Новоспасівського загону. З вересня по грудень 1919 р. – командир 2-го Азовського корпусу Повстанської армії. Розстріляний ЧК у травні 1921 р. в м. Олександрівську».

Дочка стверджує, що її батько народився у 1888 р., а мати Пелагея Марківна в 1887 р. В їх сім'ї було п'ятеро дітей: Корній (1906-1974 рр.), Оксана (1908-1984 рр.), Поліна (нар. в 1914 р.), Ніна (нар. в 1919 р.) та Микола (нар. в 1921 р.). Коли їх батька розстріляли, найменшому братові було всього півроку. Зараз Микола Трохимович живе також в Бердянську. Він хоч і на пенсії, але ще працює. Його поважають у місті як талановитого лікаря-хірурга, який врятував життя багатьом людям.

Про свого батька родина Вдовиченків знає дуже мало, у старі часи говорити про це було не прийнято, хоча з розповідей людей їм стало відомо про останній бій батька.

...Вдовиченко був поранений у бою і переховувався на хуторі Новоіванівці, поблизу Новоспасівки. З ним був також А. Матросенко, член культпросвітнього відділу махновської армії. Одного дня Матросенко, зібравши у дворі селянських дітей, грав їм на гармошці та співав, Трохим Вдовиченко лагодив зброю. Так вони і не помітили підхід червоного карального загону, який, як не парадоксально, очолював також колишній махновець Зверев (от такі повороти долі). Вискочити вчасно не вдалося. Хоча у Вдовиченка ще був шанс – вихопитися верхи на коні, але нижня частина дверей конюшні була зачинена на шину... Виповзши на подвір'я до великої купи дров, Вдовиченко з Матросенком відстрілювалися до вечора. Матросенко був смертельно поранений (а може застрелився сам), а Вдовиченка, тяжко пораненого в голову, захопили червоні.

У махновського командира була можливість купити собі життя ціною зради. В ЧК йому запропонували підписати зречення, як це зробили деякі з повстанців. Але він з презирством відмовився це робити, вирішивши краще загинути, ніж зрадити ідеали селянської свободи, за яку боровся. Пізніше він був ростріляний чекістами.

Важко довелося сім'ї після смерті годувальника. Жінка одна залишилася з п'ятьма дітьми, яким, аби вижити, довелося йти в найми до заможних селян. Та і Радянська влада не надто жалувала дітей авторитетного махновця.

Спогади Ніни Трохимівни свідчать, що в житті їй не раз доводилося почути, що вона дочка ворога Радянської влади. Система пам'ятала авторитет махновців у населення, а тому старанно намагалася очорнити повстанський рух. Хоча про повагу селян до повстанців красномовно свідчить той факт, що Вдовиченка люди переховували з бажанням, бо дуже поважали, адже він був людиною щедро наділеною талантами – військовим, організаторським. І основними рисами характеру були чесність, порядність, відданість інтересам простого народу.

Звичайно, у скупих рядках важко в повній мірі розкрити життєвий шлях неординарної людини. Але, мабуть, хай навіть посмертна реабілітація ватажків махновського руху вкрай потрібна. Ці люди

були зі своїми позитивними і негативними рисами, але всі вони боролися за кращу долю народу, вірно служили йому і віддали за нього своє життя.

СКЛАД АРМІЇ

За національно-територіальним складом Повстанська армія за даними Білаша була такою: жителі Катеринославщини складали 50%, Таврії і Херсонщини – 25%, Полтавщини – 8%, Донської губернії – 7%, інших губерній – 10%.

За національністю в більшості повстанці були українцями, в т.ч. і сам Нестор Іванович, другими за чисельністю йшли росіяни. У Реввійськраді і культпросвітньому відділі переважали євреї.

Василь Васильович Куриленко

«Идейные анархисты, – зазначав О. В. Тимошук, – більшість из которых принадлежали к этой (єврейській – Авт.) національності, в значительной степени определяли идеологию махновского движения».

Корпуси, дивізія, бригади, полки, батальйони, роти, взводи, відділення, ескадрони, дивізіони, батареї – таким був склад армії.

У Революційній Повстанській армії України (махновців) були також інженерна частина, батальйон телеграфного зв'язку Дерменжі.

ВИДИ ЗБРОЇ

У Революційній Повстанській армії України (махновців) використовували такі види зброї:

гвинтівки з штиками, шаблі, кулемети, гармати, бомби ручні (гранати), танки, маузери, нагани, аероплани, морські катери, карабіни, бомбомети.

На 1 листопада 1919 року, свідчив Мирошевський: «Оружия, особливо пулеметов, у махновцев было огромное количество. На тачанках везли целые горы винтовок, которые при проезде через села раздавали крестьянам. Редкий махновец не щеголял отбитой у офицера саблей или тесаком». На цей період на озброєнні махновських військ з'явилися англійські гвинтівки і карабіни Лі-Метферд 1892 р. і Лі-Енфілд 1902 р. (калібра 7,69 – 7, 71 мм), французькі гвинтівки системи Лебель 1822/1907/1915 рр. (калібра 8 мм).

– Серед трофеїв, – стверджував О. В. Тимошук, – особливо цінувалась американська гвинтівка Спринфілд 1903 р. (калібр 7,62 мм), так як діаметр стволу відповідав російському патрону.

РІД ВІЙСЬК

У армії Махна були такі роди військ:

піхота, кіннота, артилерія, розвідка, підривна команда, річна флотилія, авіація, зв'язок, танки, автомобілі, контррозвідка.

Основним родом військ Махна залишалась піхота. П. Аршинов писав, що найбільшою славою в махновській армії користувались піхотні полки – 13-й піхотний Повстанський, 3-й Стальний і 1-й Катеринославський. Піхота в більшості була посаджена на тачанки, які в рейдах по денікінських тилах були незамінні. Брички і підводи, запряжені 3-4 кіньми, стали засобом пересування піхоти, шпиталів, постачання і робили повстанців надзвичайно мобільними. Вишикувавшись в один або два ряди, тачанки з піхотою рухались швидкою рисою разом з кіннотою, здійснюючи добові переходи на 60-70, а іноді і на 90-100 верст (про це вже йшла мова – Авт.).

Н. І. Махно і його командири надавали великого значення кінноті. Тому 22 вересня 1919 року Нестор Іванович видав наказ про необхідність навчання кавалерійській справі. Невипадково начальник штабу слащовської дивізії полковник Дубего писав: «Операції против Махно были чрезвычайно трудными. Особенно хорошо действовала конница Махно, бывшая в первое время почти неуловимой. Она часто нападала на наши обозы, появлялась в тылу».

Третім родом військ Махна була артилерія. Під керівництвом інструктора артилерії колишнього капітана Морозова були ство-

---

рені, – зазначає О. В. Тимошук, – батареї і напівбатареї дво- і чотиригарматного складу, які за рішенням штабу армії додавались корпусам і частинам. Махновці використовували тільки польову і гірську артилерію з гарматами двох типів – 76 мм швидкострільні і 152 мм мортири.

БРОНЕПОЇЗДИ

На 8 листопада 1919 року Махно мав три бронепоезди, озброєні 2-а гарматами і 16 кулеметами кожний, а також бронепоезд Ланцова (одна 4,2-дюймова важка польова гармата і одна 6-дюймова гаубиця та 20 кулеметів «Максим»). Але, як пише О. В. Тимошук: «...В районі менше розвинутої, ніж в Донбасі залізничної мережі, восени 1919 г. махновське командування відмовилося від бронепоездів. Використовувати бронепоезда в партизанській війні практично було неможливо, рано або пізно залізничний гігант ставав вразливою мішенню».

Восени-зимою 1919 року в основному були вироблені основні принципи партизанської маневрної війни. «Стремительность перемещений живой силы на значительные расстояния и неожиданность нападений стали излюбленными тактическими приемами Махно», – стверджує О. В. Тимошук.

ФЛОТ

Про використання махновцями пароплавів і морських катерів та про їх військові дії фактично немає даних. Про захоплення повстанцями пароплавів та катерів мимохідь згадують В. Білаш, О. Тимошук, В. Савченко та ще кілька дослідників махновщини.

Наприклад, В. А. Савченко (книга «Махно»; Харків – «Фоліо». – 2005. – 415 с.) констатує, що «у Маріуполі махновці захопили величезні трофеї: 40 локомотивів, 4 гармати та 700 набоїв до них, 2 пароплави, 2 катери, панцерний потяг «Вперед за Родину». Пріє ці ж трофеї О. В. Тимошук (книжка «Анархо-комуністическіє формірованія Н. Махно (сентябрь 1917 –

август 1921)». (Симферополь. – «Гаврия». – 1996. – 128 с.) пише так: «Трофеї Махно составили: бронепоезд, 18 паровозов (отже, кількість їх із 40 у Савченка зменшилась до 18 у Тимошука – Авт.), 2 парохода, 2 катера и 2 млн. пудов угля».

Отже, збройні сили Махна поповнилися 2 пароплавами і 2 катерами.

Ці трофеї вважали своїми і червоні, адже 3-я Задніпровська дивізія Махна входила до складу Червоної Армії. Тому начальник 1-ї Задніпровської дивізії П. Дибенко, телеграфуючи із звільненого Маріуполя Раднаркому УРСР, зазначав: «Захвачено два тральщика, которые спешно приводятся в исправность, мной временно назначены на тральщике старшины, машинисты, трюмные кочегары, сигнальщики, рулевые и командиры, требуются командиры, механики, штурман».

Олександр Тарановський

У подальшому один із катерів повстанці використали для доставки махновської делегації у складі Чубенка, Васильєва і Михалььова-Павленка з перекладачем для перемовин на французький крейсер, який стояв на рейді у морі.

30 червня 1919 року Політвідділ 14-ої армії доповідав Голові Раднаркому України тов. Раковському:

«Азовско-чёрноморская флотилия состояла из 3-х судов, находилась в ведении Махно. Суда стояли на Александровской пристани. Командир Камчатый имеет членский билет Коммунистической партии, но фактически махновец. Команда флотилии требует, чтобы командиры им были присланы. Настроение команды вполне. Сведений о последнем состоянии флотилии нет...»

14 жовтня 1919 року повстанський флот після відбиття у Денікіна м. Маріуполя поповнився «4 пароходами с углем и коксом (4 млн. пудов)», – стверджує О. В. Тимошук.

«Вночі 11 листопада 1919 року, – згадував В. Ф. Білаш, – вся Олександрівська флотилія була спущена вниз по Дніпру на Нікополь». Пароплави використовувались в основному для зберігання запасів зерна, фуражу і т.д.

АВІАЦІЯ

У Революційній Повстанській Армії України (махновців), крім бронепоездів, бронеавтомобілів, річних пароплавів і морських катерів, використовували і аероплани. Про це дуже скупо говорять дослідники махновщини П. Аршипов, В. Білаш, О. Тимошук, а ось запорізький історик В. Чоп присвятив цьому питанню цілу статтю, яку надрукував у Дніпропетровському часописі «Енциклопедія ХХІ» у 2008 році (№ 10, с. 8-9).

Вперше аероплани попали до повстанців 29 грудня 1918 року в м. Катеринославі, коли війська Української Народної Республіки при відступі залишили на аеродромі 7 аеропланів, але вони не могли злетіти через відсутність пілотів і пального. Не користувалися ними і махновці, бо були вибиті з міста республіканськими військами.

У січні 1919 року, коли махновські війська склали 3-ю Задніпровську бригаду червоних, до дивізії Дибенка був приписаний 22-й авіазагін Червоної Армії, який повинен забезпечувати дії махновців з повітря на трипланах «Сопвіч» англійської конструкції.

«Так, в началі марта 1919 г., – писав В. М. Чоп, – военный летчик Ионин, и его коллега, летчик-наблюдатель Булгаков, прилетели на задание в Гуляй-Поле. Их отчеты о проделанных на благо анархо-махновцев вылетах донесли до нас документы Российского государственного военного архива (ф-936). 7 марта 1919 г. в 9.30 утра летчики взяли груз в шесть 25-ти фунтовых авиабомб вылетели на авиаразведку по маршруту Гуляй-Поле - Цареконстантиновка (ныне Комыш-Зоря) - Верхний Токмак - немецкая колония Блюменталь - Орехов. В Цареконстантиновке, захваченной белогвардейцами из группы генерала В. Май-Маевского, летчиками было совершенно бомбометание по стационарным постройкам и путям с высоты 1100 м, согласно отчетам вполне успешное. До Орехо-

---

ва правда не долетели, сразу после Токмака, повернув на базу. Сильный встречный ветер на высоте 1800 м вызвал перерасход бензина, и сильно озябшие летчики в 11.25 вернулись в Гуляй-Поле, где доложили о замеченных сосредоточениях противника. В тот же день пилот Ионин послал из Гуляй-Поля ругательную телеграмму в Екатеринослав, где располагался штаб 1-й Заднепровской дивизии. Летчик возмущался, почему боевой груз для него до сих пор не отправлен в Гуляй-Поле и требовал его прибытия к следующему утру, 8 марта. Без бомб и запчастей пилот грозился в разведку больше не летать. Махновское командование 3-й Заднепровской бригады было довольно летунами и совсем не против иметь собственный аэроплан, хотя штатным расписанием РККА, иметь авиаотряд разрешалось только дивизии».

15 березня 1919 року при взятті м. Бердянська: «Самым большим трофеем, захваченным махновцами в Бердянске, как раз и были найденные на городских складах останки пятерых самолетов «Фарман-30», – утверждает В. М. Чоп. – В свалке металлолома и фанеры восторженные взгляды махновцев смогли углядеть основы повстанческих военно-воздушных сил. Крымско-Азовская добровольческая армия, отступая, не имела возможности вывезти самолеты из города».

Відступаючи білогвардійці, «как могли, попортили, но не настолько сильно, чтобы из пятерых сломанных не собрать одного действующего (літака – Авт.), – твердит В. М. Чоп. – 17 марта 1919 г. комбриг Н. Махно в телеграмме к штабу 1-й Заднепровской дивизии просил выслать в Бердянск хороших мотористов и пилотов, которые приступили бы к ремонту самолетов и приему присланных с севера запасных деталей. Специалисты нашлись, и за неделю дело было сделано».

Але у Червоній Армії авіазагін мав підпорядковуватись тільки керівництву дивізії, а не бригаді, та П. Дибенко, керуючись політичними мотивами, вирішив аероплан подарувати Махнові, який використав його 28-29 березня 1919 року при взятті м. Маріуполя.

Згаданий О. В. Тимощук про це писав так: «В их (махновців – Авт.) распоряжении был даже аэроплан, который бросал на порт бомбы».

Свій аероплан Н. Махно використав для перельоту з Бердянська в Гуляй-Поле, коли готувався замах на нього змовниками на чолі з командиром Покровського полку 3-ї бригади Андрієм Падалкою. Було це 31 березня 1919 року. Відстань від Бердянська до Гуляй-Поля аероплан подолав за дві години з хвилинами, а потім повернувся до м. Бердянська.

«Начиная от 13 мая 1919 г. аэроплан, – пише В. М. Чоп, – был приписан к штатам 2-й бригады 1-й Украинской повстанческой дивизии, в которую была переформирована бывшая махновская 3-я Заднепровская бригада. 2-я бригада состояла из приазовских повстанцев, и аэроплан стоял по-прежнему – в Бердянске. В июне-июле 1919 г. после добровольного ухода Н. Махно в отставку и отступления махновцев на Запад, следы махновского «Формана» потерялись в украинских степях».

У жовтні 1919 року повстанці знову захопили м. Бердянськ, де серед багатих трофеїв (2000 снарядів, 26 англійських і російських гармат, 3-х мільйонів патронів, 50 кулеметів, 30 вантажних і 5 легкових автомобілів, 2-х мотоциклів, 50 тисяч пудів зерна, 3000 комплектів англійського обмундирування) був і аероплан. Про це повідомляла 16 жовтня махновська газета «Путь к свободе». Але для аероплану не знайшли пілота і він простояв без руху до відступу Махна з Бердянська.

Нехай пробачить читач, але дозволимо собі ще одну довгу цитату із статті В. М. Чопа «Авиация Махна»: «Новая встреча с авиацией состоялась у махновцев через полгода, когда снова вспыхнула война махновцев с красными. Их авиация, присланная вообще против Врангеля, принялась бомбить и расстреливать повстанцев с брею-

Олександр Лепетченко 1919 р.

шого полета, а те, в отместку, резать красных соколов по ночам. С захваченных в качестве трофеев тяжелых аэропланов повстанцы и примкнувшие к ним местные селяне, как правило, обдирали обшивку и проволоку для хозяйственных нужд, впоследствии взрывая или сжигая остов машины. А вот разведывательные машины ломать не спешили. Например, в конце августа 1920 г. на Харьковщине махновцам удалось захватить в качестве военного трофея легкий аэроплан, который на протяжении недели, в разобранном состоянии перевозился в обозе маневренной группы РПАУ(м). В последний раз он был замечен в захваченном махновцами г. Старобельске Луганской губернии 3 сентября 1920 г. (ГА Донецкой области. Ф.Р. 1146. – Оп 2. – Д. 26. – Л. 190). Скорее всего, впоследствии, махновцы спрятали аэроплан в какой-то из многочисленных схронов, где он находится и по сей день».

29 жовтня 1920 року Кримська група повстанців, прямуючи на розгром Врангеля, зайняла м. Мелітополь, де серед багатих трофеїв захопила 4 аероплани.

І далі процитуємо В. М. Чопа: «... в октябре-ноябре 1920 г. махновцы снова, в последний раз вступают в союз с коммунистами, имея целью совместную борьбу против Врангеля. И во время этого союза махновцы не потеряли вкуса к авиационной технике. Красный военлет Н. Анощенко вспоминал, что в это время 9-й воздухоотряд 51-й стрелковой дивизии, в пути от Каховки до Перекопа несколько раз подвергался нападениям «бабки Махно». «Махновцы, конечно же, хотели не ломать и сжигать аэропланы союзников, а отнимать их в свою пользу...». Останне бездоказове твердження нехай буде на совісті автора статті.

Отже, збройні сили Махна склалися з різного роду військ, мали свою структуру, види зброї і представляли грізну силу Револуційної Повстанської Армії України (махновців).

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ПОВСТАНЦІВ

Однією з легенд про Махна і його повстанців є твердження, що вони не турбувалися про поранених товаришів, а то й кидали їх напризволяще. Щоб розвінчати ці байки, звернемося до фактів.

У 1911 році у в'язничній лікарні Нестору Івановичу зробили операцію. «Після операції лікар сказав йому, що в легені між кавернами живого місця не було, всю її й видалили. Та й та, що зашилася, теж уражена, берегтися треба». Нестор, розповідаючи, поштиво називав ім'я та по батькові лікаря. Згадував, що в палаті він тримав Нестора набагато довше, ніж диктували прописи. Жалів хлопця – хай довше в теплі буде. «Камера ще почекає, – так закінчував завжди огляд хворого. – Тюрма стара й кам'яна, юначе, з нею нічого не станеться. А ви молодий і вам треба поберегтися». (У майбутньому життєпис Нестора Махна поповниться переказом про зустріч з тим благородним лікарем, загнаним голодом на Україну з Москви, і про те, що Батько Махно порятував від голодної смерті лікаря та його родину...) [137, с. 123].

Торкаючись питання медичного й санітарного догляду хворих і поранених повстанців, зішлемося на авторитетну думку командуючого Українським фронтом В. А. Антонова-Овсієнка, який у другій половині квітня 1919 року побував у Гуляй-Полі. І що ж він почув і побачив?

«Полное отсутствие какой-либо санитарной поддержки. Если что-либо создано, то собственными средствами.

Организованы 10 военных госпиталей. В них свыше 1000 раненых. Но нет ни одного опытного врача.

Мы посетили несколько госпиталей. Просторные горницы какого-то барского особняка заполнены однообразными койками. Чисто и опрятно» [144, с. 162].

Тоді ж командарм вказав командарму-2: «Ввиду крайней скудности санитарных средств бригады, немедленно командуйте двух врачей хирургов и двух по внутренним, направьте медикаментов, перевязочных средств, белья и простынь на тысячу раненых».

Про турботу Махна щодо медперсоналу армії і поранених згадувала Г. А. Кузьменко після бою 26 вересня 1919 року за село Перегонівку: «Близько п'яти тисяч (білогвардійців – Авт.) ми взяли в полон, розбродили і відпустили. Підбирали своїх поранених, перев'язували, рахували свої втрати. Під вечір зійшлися всі до річки Синюхи. Неподалік знайшли тіло Григорія, Несторового брата, і Несторового охоронця Сидора Лютого. У гайочку поблизу Синюхи їх і поховали. Дали триразовий салют в пам'ять загиблих наших товаришів...» [139, с. 246].

---

20 листопада 1919 року в «Доповіді Олександрівської міської управи про наслідки махновської влади в місті» знаходимо такі слова: «Вместе с прибытием масс повстанческих войск, принесших с собою различные инфекционные заболевания и, главным образом, сыпной и возвратный тифы, эпидемия в городе быстро распространилась: все городские лазареты и больницы переполнились больными махновцами, не считая раненых и, по приблизительному подсчету, таких больных насчитывалось в городе более 6 тыс. чел., зарегистрированных санитарным отделом управи. Многие из повстанцев, больных тифом, были размещены по частным домам и квартирам и учесть таковых ввиду отсутствия у махновцев вообще надлежащего регистрационного аппарата не представлялось никакой возможности; город превратился в сплошной заразный очаг...» [140, с. 236]. Для чого ці чорні фарби? Щоб отримати фінансову допомогу від уряду в сумі 2 мільйони карбованців.

Із наказу № 84 по 13-му повстанському полку імені Батька Махна (командир Соловійов) від 18 листопада 1919 року дізнаємося, що при полку був лазарет і госпіталь, де лікувалися хворі повстанці.

23 листопада 1919 року на спільному засіданні Військово-революційної ради і командування Повстанською армією махновців обговорювалась доповідь санітарної комісії, з якою виступив лікар Райхман. Після обговорення доповіді постановили: «1) видавать временно продукты частным больным наравне с повстанцами; 2) семьям медицинского персонала – то же самое; 3) послать отделу снабжения предписание и объявление всем командирам частей повстанческих отрядов о распределительном пункте и о невмешательстве в дела санитарной комиссии командного состава.

6) Меры борьбы с эпидемией. 1) Обанях для больных и раненых повстанцев и для населения; 2) нужны лошади для дезинфекционного отряда и перевозки больных – минимум 12 лошадей». Також на спільному засіданні мова йшла про організацію лекцій для фельдшерів і сестер милосердя і про посилення сестер милосердя і доглядальниць у армійській лазарет-військово-санітарну комісію для огляду стану їх здоров'я.

На засіданні постановили увести 8-ми годинний робочий день для сестер, фельдшерів, доглядальниць, а вищому персоналу 12-ти

годинний, а також проводити за рішенням комісії всі ремонти необхідні для лазаретів.

В госпіталі. 1920 р. Старобільськ

У наказі № 78 по 1-му Донецькому корпусу військ імені батька Махна від 24 листопада 1919 року командир корпусу О. Калашников указував: «§10. В штабе армії имеются сведения, что много больных и раненых партизан помещаются в семейных квартирах. Во избежании распространения заразы и для более усиленного мытья больных и раненых штаб армии приказывает командирам и начальникам всех частей армии немедленно... поместить всех больных и раненых партизан в лазареты города Екатеринослава.

...За справками и разъяснениями обращаться к главному армейскому врачу товарищу Гуляеву» [142, с. 261].

Про турботу про поранених свідчить «Предписание Хортицкого Совета и коменданта штаба 2-го Азовского корпуса Повстанческой армии Беленскому волсовету о выделении подвода для эвакуации раненых

повстанцев» (№ 1653, від 26 листопада 1919 року), за яким Біленська волосна рада повинна вислати в Хортицю 200 підвід. «Подводчикам необхідно взяти с собою одеяла, бурки и т.п. для укryвання ранених, а также наложитъ побольше соломы и запастись фуражом и продуктами на четверо суток, дабы спасти товарищей – повстанцев, крестьян и рабочих – сынов революции, восставших за освобождение крестьян, землю и волю, которые, не жалея себя, на фронте находились и получили ранения. Наш прямой долг трудящихся – выручить всех из такого трудного положения, дабы не косил их голод и холод».

27 листопада 1919 року газета «Шлях до волі» (№ 12) опублікувала «Відозву Батька Махна до хворих повстанців, що перебувають у шпиталях». Він пише: «До мене дійшли сумні відомості про ганебне поводження декого з вас у шпиталях, в яких ви користуєтесь лікарською допомогою. Видужуючі і ходячі товариші часто беруть у власне користування шпитальне майно і вже більш його не повертають назад.

Як на характерний приклад покажу на шпиталь ч. 29, з якого видужуючими товаришами були занесені киреї (халати) і валянки у великій кількості».

Далі Нестор Іванович вказує, що «шпиталі і майно обслуговують не окремих осіб із нас, а всю революційну повстанську армію цілком»... Тому, якщо кожний з вас буде тягнути за собою шпитальне майно, то шпиталі врешті стануть оскільки порожніми, що в них не можна буде посилати на видужання хворих товаришів, а хіба тільки коней на стійло».

Розуміючи, що хворі та видужуючі беруть шпитальне майно через те, що в них немає одягу, командуючий революційною повстанською армією України (махновців) запевняє, що вживе всіх заходів, щоб видужуючі, які не мають одяжі, отримували все необхідне, виходячи з шпиталю.

Другим сумним фактом у лазаретному житті були випадки грубого поводження деяких товаришів до медичного персоналу і лазаретної прислуги. І Нестор Іванович закликає хворих цінувати увагу і послуги лікарів і решти медичного персоналу і триматись ввічливого, звичайного для революціонера відношення з лікарями, їх помічниками й рештою медичного персоналу.

Турбуючись про підвищення професійної кваліфікації фельдшерів і сестер милосердя, батько Махно в наказі № 34 від 2 грудня 1919 року наказував командирам всіх частин і полків двічі на тиждень присилати фельдшерів і сестер милосердя в армійський лазарет на лекторські курси, де їм читатимуть лекції «о скорейшей подачи помощи раненым и больным воинам. Старшему армейскому врачу вменяю в обязанность установить дни, в которые будут читаться лекции и назначить лекторов по его усмотрению. Помимо сего, сестер милосердия и сиделок присылают также ежедневно на освидетельствование здоровья (дехто із сестер милосердя займався проституцією – Авт.), причём каждая из них отдельно должна иметь при себе личную карточку, на которой будет отмечаться результат освидетельствования врача...

При войсковых частях, где не имеется лазаретов, не должен наводиться ни один больной, – этим развивается эпидемия, которая заражает всех здоровых».

– На пятое декабря 1919 г. намечалось общее наступление по всему фронту, – писав В. Ф. Білаш. – Но было отложено, ввиду эпидемии тифа, достигший в наших рядах апогея. Части быстро редели, резервы иссякали и к концу декабря, казалось, нет здорового человека ни в армии, ни среди населения.

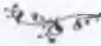
Штармом был назначен новый заведующий армейским лазаретом тов. Колодуб, в ведении которого сосредоточивалась медицинская власть.

19 листопада він скликав на засідання всіх приватних лікарів міста, де домовився відносно лікування повстанців, а «весь медицинский персонал до 40 лет был мобилизован на равне с частными больницами. Врачи, прислуга и остальной больничный персонал получил от армии хорошее вознаграждение на выбор – деньгами или натурой (продовольствием или одеждой).

Но эти меры не остановили эпидемию, армия редела.

Борьба с Деникиным заменилась борьбой с всепожирающим тифом.

В течение этого периода мы потеряли более 30 тысяч человек. Ни одна армия, как бы она ни была заражена эпидемическими болезнями не знает таких жертв, как наша. Тиф разрушал, доедал 250-тысячную армию» [146, с. 342].

В. Ф. Білаш згадував, що в кінці 1919 року було дуже погане забезпечення армії медикаментами. Місцевих запасів виявилось мало, тому доводилось шукати їх в тилу ворога. З цією метою апарат контррозвідки інтенсивно купував медикаменти в містах: Севастополі, Сімферополі, Ялті, Феодосії, Керчі, Новоросійську, Ростові, Таганрозі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Харкові та інших. В Маріуполі, Бердянську, Мелітополі і Ногайську запаси медикаментів в аптекарських магазинах, військових і земських складах конфіскували, залишивши невеликий запас для населення і евакуювали медикаменти на Хортицю-Нікополь. Але цього не вистачало при такій страшній епідемії тифу.

«Деятельность врачебно-санитарного управления (отдел штарма) за этот период достигла своего апогея. Каждый пехотный полк и каждая кавбригада имели свои подвижные госпитали на 50 коек, корпуса – на 1000, армия (штарм) – на 5000. Кроме того, везде, где позволяло помещение и оборудование, были открыты местные лазареты, магазины медицинских и аптечных материалов и аптечных складов и, наконец, была мобилизована медицинская промышленность. Имелся необходимый штат медперсонала и санитаров: полк имел главного врача, 5 батальонных врачей, в ротах – по одному фельдшеру; корпус имел корпусного врача (главного) и соответствующий штат. Аппарат управления оказался в процессе эпидемии тифа настолько ничтожным, что приходилось мобилизовать не только гражданский медперсонал, но и местное население, главным образом, женщин, не связанных собственной семьей. В Екатеринославе, Никополе, Александровске, Мелитополе, Ново-Воронцовке были открыты при корпусах и местных лазаретах краткосрочные курсы фельдшеров и сестер милосердия. Весь фельдшерский персонал был изъят из строя и поставлен к своему делу. Пленный медперсонал, особенно врачи, да и ветеринары и фельдшеры какого бы они происхождения не были, к какому бы классу не принадлежали, – все были мобилизованы и приставлены к своему прямому делу.

Как не интенсивны были мероприятия, потушить тифозную эпидемию (противотифозная прививка и прочие предупредительные меры) все равно не удалось побороть ее имеющимися средствами. Надо сказать, что врачебного персонала,

даже при всех стараниях, совершенно было недостаточно, отчего пришлось на эти места продвигать старых фельдшеров и даже сестер милосердия. Были открыты местные, полковые, корпусные и армейские бани, прачечные, изоляционные камеры, приняты другие санитарные меры, но эпидемия брала свое. Более того, приходилось использовать даже тыл противника. Каждая партизанская партия, получившая назначение в рейд, увозила с собой тифозных, разгружая их то у родных больного, то в больницы и лазареты Деникина, предварительно снабдив больных военными документами какой-либо войсковой части противника. Основная масса выздоравливала в этих лазаретах и только небольшая часть из них по подозрению попадала в контрразведку белых, где и расстреливалась» [148, с.347-348].

13 грудня 1919 року В. Ф. Білаш побачив таку картину: «В Нікополі тиф особливо свирепствовав. По улицям валялись трупи, лазарети і дома були заповнені больними. На кладбище тисячі умерших лежали грудями, і нікто из властей не подумал их хоронить. Пришлось заменить начальника гарнизона и коменданта, назначить других, которые, получив 15 миллионов рублей на оборудование новых лазаретов, принялись за дело».

24 грудня 1919 року на спільному засіданні знову обговорювалась доповідь військово-санітарної комісії і відзначалось, що в м. Нікополі госпіталі обладнані дуже погано, немає медичного персоналу, а також медикаментів, білизни для хворих і матраців, і посуду для лазаретів.

На 3 січня 1920 року до 11 тисяч повстанців перебували в лазаретах.

На початку січня 1920 року із Олександрівська в Гуляй-Поле Нестора Махна везли вже у тифозному маренні.

11 січня в Гуляй-Полі на загальних зборах комскладу, зважаючи на втому і тиф, вирішили надати повстанцям місячну відпустку. В цей же час у Нікополі знаходилось п'ятнадцять з лишком тисяч тифозних повстанців, яких червоні роззброювали, а командирів, не дивлячись здорові вони чи хворі, розстрілювали.

На початок березня 1920 року на Україні було зареєстровано біля одного мільйона хворих висипним тифом. У ряді районів зареєстрували випадки захворювань холерою і чорною віспою.

Як згадувала Г. А. Кузьменко, медсестра Галя Зубенко була ангелом-охоронцем, «особистим лікарем» у Нестора Івановича. Вона завжди знаходилася поруч з ним. Усі його рани через її руки пройшли. А тиф? «Яка страшна епідемія спалахнула в листопаді-грудні дев'ятнадцятого. Ми тоді мали йти в наступ по всьому фронту, але через тиф довелось відкласти. Прикликали на допомогу медперсоналові всіх, хто мав хоч якісь медичні навички чи просто бажання працювати. Та що там... Ні ліків, ні лікарів. Знаєш, що холодно, брак одягу, шматка мила, бруд, воші – це тиф. Але мимоволі складалася думка, ніби наслано на нашу армію. Косив безжально. 30 тисяч хворих, 38 тисяч на передовій. 15 тисяч забрав тиф.

Махновська «чорна сотня»

Нестор захворів тяжко. Я і Галя не відходили від нього. Витягли. Звівся на ноги – худий, страшний, і знову в Катеринослав на фронт. Білаш втік з госпіталю, здається в Нікополі лежав, і теж на фронт. Про Галину долю нічого не знаю» [151, с. 250].

Нестача медичного персоналу та медикаментів були проблемами не тільки в армії Махна, а і його супротивників. Вивчаючи це питання,

вдалося встановити, що в Повстанській Армії 19 листопада 1919 року начальником лікарсько-санітарного управління і завідуючим армійським лазаретом був призначений комуніст Андрій Колодуб, у січні 1921 року армійським лазаретом завідували Глуховець і Тесляк.

У листопаді 1919 року головним лікарем 1 Донецького корпусу працював Гуляєв, а завідував санітарним відділом військ Кримського напрямку імені Батька Махна Алексєєв.

Тоді ж у листопаді 1919 року членом Військово-революційної Ради махновської армії і членом медико-санітарного відділу ВРР був Альберт.

Куницин (Куниця) – на початку 1921 року завідуючий армійським лазаретом Повстанської армії.

Сава Іванович Махно спочатку рядовий постачання лазарету, а в 1919 році – помічник начальника постачання Повстанської армії.

Завідуючим армійським лазаретом деякий час працював батько Правда.

У листопаді 1920 року в армії Махна завідував евакогоспіталем Хома Ромашек.

Медичні працівники в армії Махна не тільки виконували свій професійний обов'язок – доглядали хворих і поранених, а й коли виникала необхідність, брали до рук зброю.

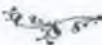
ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА З МАХНОВЩИНОЮ

Відношення радянської влади комуністів-більшовиків до Н. І. Махна і його повстанського руху постійно змінювалося в залежності від того, яку мету вони ставили перед собою. Коли махновська армія потрібна була для боротьби з Денікіним, радянська преса вихваляла Нестора Івановича, не шкодуючи похвальних слів.

Так, у статті «Махно» (газета «Известия» – орган ВЦВК РРФСР) 6 квітня 1919 року йшлося про те, що «о Махно на Україні ходять легенди. Крестьяне говорят о нем, как о своем народном герое, поднявшем знамя восстания против австро-германцев, скоропадчины и гайдамачины» [47, с. 101].

На запитання Дибенка, червоного командира, чи визнає він радянську владу і підлягає радянському командуванню, «Махно отве-

---

тил безусловним, безоговорочним согласием и его отряды влились в украинскую Красную армию, образовав бригаду Заднепровской дивизии. При этом Махно был назначен командиром бригады, и ему было дано одно из самых серьезных военных заданий – разбить добровольцев и очистить железную дорогу до самого Бердянска, разделив таким образом одесскую союзническую базу от Красновского Дона и эту задачу Махно выполнил блестяще: добровольцы разбиты и загнаны в глубь Крыма, и Бердянск взят» [48, с. 103].

Далі, розповідаючи про загони Махна, автор статті зазначає, що «маляр-революционер Махно после ряда упорных боев так разгромил цвет царской гвардии, что после боя за Большой Токмак, где базировался Тилло, добровольцы бежали в панике несколько десятков верст в глубь Крыма» [49, с. 103].

Говорячи про те, в яких важких умовах жила сім'я Махна, автор статті зауважує: «Махно мог бы реквизировать лучший дом в богатом Гуляй-Поле для своей семьи. Но он этого не делает, не желая чтобы кто-нибудь имел право сказать, что он воспользовался властью для своих выгод» [50, с. 104].

Але після 10 квітня 1919 року відношення до Махна різко міняється. 3-й районний з'їзд представників 72 волостей і повітів Катеринославської губернії, повстанських фронтових частин у підтримку дій Махна називається тов. Дибенком контрреволюційним.

15 квітня 1919 року член РВС Південного фронту Г. Я. Сокольников у телеграмі голові РВС Республіки Л. Д. Троцькому вимагає відсторонити Махна від командування військами, бо Махно «ведет открытую антисоветскую работу, созывает крестьянские съезды против коммунистов, распространяет воззвания в том же духе» [51, с. 121].

Г. Я. Сокольников не заспокоюється і 19 квітня 1919 року посилає телеграму В. І. Леніну з тією ж проською «убрать Махно». Причина та ж: «Махно ведет решительную борьбу против коммунистов среди крестьян и красноармейцев, начиная созывом крестьянских съездов, кончая срыванием красноармейских значков» [52, с. 122].

Того ж дня помічник уповноваженого НКІС по Україні А. А. Малицький, описуючи події в м. Олександрівську у січні-березні 1919 року, повідомляв В. І. Леніну, про те, що махновці грабують,

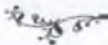
убивають радянських працівників. «В уезде с каждым днем увеличивались банды и совершенно терроризовали крестьянство среднего типа, беднота крестьянская присоединилась к этим бандам, вся их работа в виде погромов, грабежей, убийств, резни и т.п. проходили под командой и с благословения Махно и его помощников.

Сам Махно побывал в Александровске и на митинге прямо говорил: «Я не успокоюсь, пока я не буду хозяином города, я коммунистам-большевикам покажу» [53, с. 123].

Не зважаючи на ненависть до Махна, тов. Малицький не міг визнати заслуги Махна в боротьбі з гетьманщиною і петлюрівщиною.

2 травня 1919 року командуючий Українським фронтом В. А. Антонов-Овсієнко надсилає «Записку про Махна» голові РНК УСРР Х. Г. Раковському і наркомвійськкому М. І. Подвойському, в якій, зокрема, стверджує: «6) К агитации против Советской власти Махно не причастен, на III съезде в Гуляй-Поле не был, резолюций съезда не подписывал; 7) против погромной агитации выступает в печати; 9) Махно и его штаб живет крайне скромно; бандитизма не заметно; 10) организационная работа в районе заметна: налаживаются детские коммуны, школы; Гуляй-Поле – один из самых культурных центров Новороссии: здесь три средне-учебные заведения и т.д. Усилиями Махно открыто до 10 госпиталей для раненых, организована мастерская, чинящая орудия и выделывающая замки к орудиям; 16) наши политработники в частях Махно слабы, трусливы и не могут противостоять... вредным элементам; 17) нападки на Махно крайне озлобляют местное население и его части» [54, с. 129-130]. І з усього сказаного висновок: «Махно против нас не выступает, травля Махно должна быть прекращена» [55, с. 130]. Але цього голосу ніхто не почув, як і голосу Л. Б. Каменева, який 7-8 травня 1919 року написав відкритого листа командирі 3-ої бригади тов. Махно. Зацитуємо дещо із нього:

– После личного посещения Гуляй-Поля и бесед с тов. Махно и его сотрудниками я считаю своим долгом во всеуслышание заявить, что все слухи о сепаратистских или антисоветских планах бригады повстанцев тов. Махно ни на чем не основаны. В лице Махно я видел честного и отважного борца, который в тяжелых условиях, лишенный самого необходимого, собирает силы и мужественно

борется с белогвардейцами и иностранными завоевателями. За их отвагу, за их борьбу приветствую их» [56, с. 136].

Далі Л. Б. Каменев не утримався, щоб нагадати про центральну владу в Москві і про тих, хто програв свою гру у Великоросії, «бросился теперь в район 3-й бригады, чтобы там сеять смуту, вносить недоразумение между фронтом и тылом, клеветать на Советскую власть, вести агитацию против центральной рабоче-крестьянской власти Москвы и Киева. У них, может быть, и роятся мысли о постройке государства в государстве и превращения Гуляй-Поля в очаг движения против общей власти рабоче-крестьянской России и Украины» [57, с. 136].

Враження про Махна написав редактор парижської газети «Ваг» Стефан Роже (не пізніше 9 травня 1919 року) і передав їх наркомун іноземних справ Г. В. Чичеріну, щоб він вручив В. І. Леніну, з якими той познайомився і відправив в архів.

«Всегда верные своей лживой системе пропаганды, эти буржуи и крупные собственники-менониты из немецких колоний Украины уже несколько месяцев, как предпринимают вероломную кампанию клеветы с целью очернить и обесчестить репутацию товарища Махно» [58, с. 142].

І далі. «Никогда в жизни я не забуду энтузиазм этих отрядов. Лица, с неподдельными улыбками радости, а когда я с ними говорил об их прекрасной победе, они отвечали: «Мы ничего не боимся, с Махно мы всегда окажемся победителями, он ведет нас вперед, он – не человек, он храбр, как лев, и мы разгромим всех капиталистов и буржуев... Махно был всегда впереди войск, увлекая за собой отряды и выказывая пример высочайшей храбрости» [59, с. 142].

І таким Н. І. Махна побачив французський публіцист: «Махно – человек среднего роста с телом гибким и нервным, выдающим человека, не занимающегося спортом. Одетый в безыскусную синюю форму, он выглядит одновременно симпатично и представительно. Живые пронизательные глаза, в которых читается безграничная смелость и незаурядный ум. Он откидывает волосы назад, открывая, таким образом, лоб, что делает его более привлекательным и величественным». Француз зазначив, що Махно знав також більшість ідей письменників Франції і вони правильні і точні. Це під-

---

тверджується рядом фактів. Нестор Іванович, а ми це знаємо, цікавився історією, географією, фізіогномікою, літературою. Про те, що він дійсно читав французьких письменників, говорять слова із девізу трьох мушкетерів: «Один за всіх і всі за одного», взяті із роману О. Дюма і використані в деяких наказах Повстанської армії.

Французькому публіцисту довелось почути і Махнаторатора, коли він виступав на мітингу: «Он говорил долго, часто прерываемый аплодисментами и овацией. Глаза сверкали от веры и энтузиазма, впечатляющие жесты, он говорил в течение примерно часа, и я, не понимавший смысла его речи, восхищался легкостью языка и зажигательным красноречием. Я был очарован его взглядом и мимикой, ибо я видел, что он жил теми словами, которые приносили его губы. Он сумел, конечно, найти зажигательные слова, которые привели аудиторию в восторг...

Вождь огромного масштаба, прежде всего пролетарий и революционер, в которого влюблены солдаты и все население – таким я видел Махно, и таким его знают тысячи людей, осознающих, что он – один из лучших борцов нашей революции» [60, с. 143].

Тактика по відношенню до Махна і його повстанців неодноразово змінювалась, але стратегія – головна ціль – залишалася незмінною – ліквідація махновщини. Про це 23 травня 1919 року вперше відкрито заявив Л. Д. Троцький. А 28 травня (всього через кілька днів потому) направив телеграму по прямому проводу в Київ – Х. Г. Раковському, М. І. Подвойському і В. А. Антонову-Овсієнку з пропозицією «начать во всей украинской печати кампанию против Махно» (І це тоді, коли махновці воювали у складі Червоної армії – Авт.). Телеграма коротка, Але отруйна, як змія: «Необходимо, на мой взгляд, сейчас же по всей украинской печати начать кампанию против Махно с опубликованием гуляйпольских резолюций и всех действий Махно и его присных против Советской власти. В противном случае ликвидация махновщины не будет понята» [61, с. 156-157].

Відчуваючи всі негативні наслідки, які можуть бути у зв'язку з «несправедливым обращением Южного фронта с вождем повстанцев т. Махно», із штабу 1-ї повстанської дивізії направили телеграму в Козлов, Київ, Москву, Харків з протестом:

«Штаб 1-й повстанской Украинской дивизии глубоко протестует против несправедливого обращения Южфронта с вождем повстанцев т. Махно, и, кроме того, усматривает в постановлении Южфронта роковые последствия, могущие принести неисчислимые бедствия революции как на фронте, так и в тылу» [62, с. 157]. І далі в телеграмі розповідалось, коли повстанство України почалося: «С самых первых дней повстанчества, душой его и неутомимым работником был т. Нестор Махно, который и оказался естественным командиром бригады и дивизии, поставленным на эти посты фронтовым съездом повстанцев. Все одиннадцать полков повстанцев, входящие в 1-ю повстанческую Украинскую дивизию, считают т. Махно своим наиболее близким и естественным вождем, поставленным всеми трудностями и длинным путем революции. Абсолютно достоверно, что с уходом т. Махно со своего поста целые бригады не примут ничего другого командования. Несомненно, это отзовется губительным образом на фронте и на тыле революции» [63, с. 157].

Штаб настійно пропонував керівництву Південного фронту залишити т. Махна на всіх його постах і реорганізувати всі загони Махна у самостійну повстанську армію, доручивши керівництво нею Нестору Івановичу з оперативним підпорядкуванням Південному фронту і додатково заявив: «Как т. Махно, так и весь штаб повстанческих войск являются подлинными революционерами, борющимися за идеалы социальной революции...» [64, с. 158]. Але, ігноруючи протест штабу 1-ої повстанської дивізії, керівництво Південного фронту надсилає телеграму в 2-гу Українську армію про необхідність арештувати і віддати під суд Ревтрибуналу Махна.

У зв'язку з ситуацією, що склалася, Військово-революційна рада Гуляйпільського району 31 травня 1919 року звернулася до всіх повітових, волосних і сільських виконкомів Катеринославської, Таврійської губерній і сусідніх повітів, волостей і сіл із закликом про екстрене скликання з'їзду селянських, робітничих і повстанських делегатів. На порядок денний з'їзду пропонувалось винести для обговорення десять питань, серед них: а) доповідь виконкому Військово-революційної ради й з місць; б) поточний момент; в) мета, значення і завдання Гуляйпільської районної

Приказ по армии.
8 марта 1921 г.
(Из фондов РГВА)

Приказ № 8
Всего 1100 человек
8 марта 1921 г.

Составить список (всего 1100 человек) и передать
Являясь членом ревкома армии с 11 марта 1921 г.
Всего 1100 человек, составленный с 11 марта 1921 г.
Составить список по подразделениям армии с 11 марта 1921 г.
Составить список по подразделениям армии с 11 марта 1921 г.
Составить список по подразделениям армии с 11 марта 1921 г.
Составить список по подразделениям армии с 11 марта 1921 г.

Подпись: [Имя]

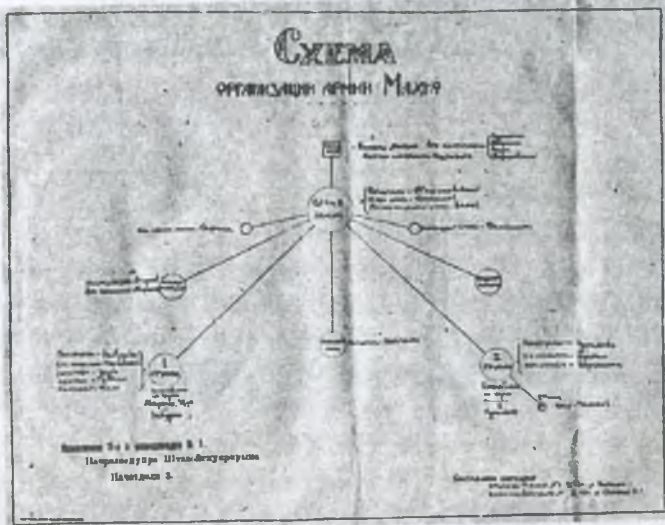

Схема организации армии Махно, составленная разведупром штаба войск
Махно и Ковча Июнь 1921 г. (Из фондов РГВА)

Схема організації армії Махно

ради селянських, робітничих, повстанських і червоноармійських депутатів; г) реорганізація районної військово-революційної ради, а також – постановка військової справи в районі, продовольче, земельне, фінансове питання, про союз трудового селянства і робітників, охорону громадського порядку, про встановлення правосуддя в районі і поточні справи.

Після цього звернення посилилась агітаційно-пропагандистська робота більшовиків проти махновщини і почався військовий похід на Гуляйпільщину. Тон цькуванню Махна і його повстанців задав Троцький у статті: «Махновщина», надрукованій 2 червня 1919 року в газеті «В пути» (№51).

Починається стаття так: «Есть советская Великороссия, есть советская Украина. А рядом с ними существует одно малоизвестное государство: это – Гуляй-Поле. Там правит штаб Махно. Сперва у него был партизанский отряд, потом бригада, затем, кажется, дивизия (яке тільки лицемірство! Голова Реввійськради Республіки не знає про склад армії Махна, але Троцький цим не обмежується – Авт.), а теперь все это переименовывается чуть ли не в особую повстанческую «армию». Против кого же восстают махновские повстанцы?

Махно и его ближайшие единомышленники почитают себя анархистами и на этом основании «отрицают» государственную власть. Стало быть, они являются врагами Советской власти? Очевидно, ибо Советская власть есть государственная власть рабочих и трудовых крестьян.

Махновцы кричат: «Долой партийность, долой коммунистов, да здравствуют беспартийные советы!» Но ведь, это же жалкая ложь! Махно и его соратники вовсе не беспартийные. Все они принадлежат к анархическому толку и рассылают циркуляры и письма, скликаая анархистов в Гуляй-Поле для организации там своей анархической власти» [65, с. 162]. На перший погляд Троцький говорить правду, але ж група гуляйпільських анархістів-комуністів не мала такої добре організованої партії, як комуністи-більшовики і не вона диктувала свою волю виборним радам та Військово-революційній раді Гуляйпільського району, яка виконувала постанови селянських з'їздів.

«Армия» Махно – это худший вид партизанщины, – продолжает Троцкий, – хотя в ней немало есть хороших рядовых бойцов (все-таки хоч це визнав – Авт.). Никакого намека на порядок и дисциплину в этой армии не найти (а хто ж утримував фронт у 100 і більше кілометрів проти денікінців?)».

І сіль статті: «Советская власть – это диктатура рабочего класса, который государственную власть превратил в орудие социалистического переустройства... Мыслимо ли при этом допускать на территории советской республики существование вооруженных банд, которые объединяются вокруг атаманов и Батек, не признают воли рабочего класса, захватывают, что хотят, и воюют, с кем хотят? Нет, с этим анархо-кулацким развратом пора кончить, кончить твердо, раз навсегда, так, чтобы никому больше повадно не было!» [66, с. 162].

Розпочату роботу по дискредитації армії Махна, Троцький продовжив у бесіді з представниками харківської преси, яку надрукувала 4 червня 1919 року газета «В пути» (№ 52). І сам, того не помічаючи, дискредитує себе як Голову Реввійськради Республіки, бо не знає, хто в нього «на крайнем правом фланге Донецкого фронта топчется бригада или дивизия, или армия некоего Махно».

У цій бойовій одиниці, за твердженням Троцького, немає дисципліни і порядку, вона коли хоче наступає і куди хоче відступає, а це негативно відбивається на інших частинах. Тому необхідно за Троцьким: «упразднение Гуляй-Польской независимой анархо-республики, ее методов управления, аппарата командования. Как раз в настоящий момент махновцы пытаются созвать военно-советский Съезд пяти уездов. Разумеется, командование ничего подобного не разрешит и не допустит и покажет гуляй-польским анархо-григорьевым, что в борьбе с деникинцами мы не потерпим в ближайшем тылу, а тем более на самой линии фронта никаких элементов дезорганизации и распада» [67, с. 163].

4 червня 1919 року Троцький надіслав військовим комісарам і виконавчим комітатам наказ № 1824 про розірвання відносин з Махном, у якому йшлося про те, що на 15 червня виконком Гуляй-Поля «совместно со штабом бригады (армію понижено свідомо до статусу бригади – Авт.) Махно пытаются созвать военно-советский

повстанчеський съезд от уездов – Александровского, Мариупольского, Бердянського, Мелитопольського, Бахмутського и Павлоградського. Означений съезд направлен целиком против Советской власти на Украине и против организации Южного фронта (суцільна брехня – Авт.), в состав которого входит бригада Махно. Результатом съезда могут быть только новый безобразный мятеж в духе григорьевского и открытие фронта белогвардейцам, перед которыми бригада Махно неизменно отступает в силу неспособности, преступности и предательства своих командиров» (брехня, суцільна брехня, щоб виправдати невдачі червоних частин – Авт.).

Враховуючи сказане, Реввійськрада забороняє проведення з'їзду і попереджає, що участь у ньому розглядатиметься як зрада радянської республіки і радянського фронту, а делегати арештовуватимуться і віддаватимуться військово-революційному трибуналу.

Не знаючи про наказ № 1824, Н. І. Махно 4 червня надіслав телеграму із штабу 1-ої повстанської армії всім сільським і волосним сходам, на всі заводи, у всі частини військ про те, що «российские части, не выдержав натиска контрреволюционных деникинских банд, отступили. Банды, проникнув глубоко в наш тыл, насилуют женщин, уводят всю молодежь в свои ряды, опустошают села. Еще один, два промаха в наших общих действиях, и революция погибнет. Необходимы сплоченность, единение» [68, с. 165]. Але цього тверезого голосу партія більшовиків не почула, бо не хотіла почути.

Наказ Троцького № 106 від 6 червня 1919 року вимагає нещадної боротьби з махновцями і попереджає, що «каленным железом рабочая и крестьянская власть выжжет язву провокации, григорьевщины и махновщины».

Дізнавшись про наказ Троцького № 1824, Махно надсилає телеграму командуючому 2-ї Української армії Скачку, Ворошилову, Троцькому, Леніну, Каменеву і Раковському, в якій пояснює своє прохання прийняти від нього командування дивізією і заявляє, що, не дивлячись на те, що він «неизменно вел ожесточенную борьбу с белогвардейскими бандами Деникина, проповедую народу лишь любовь к свободе и самостоятельности... в последнее время официальная советская пресса коммунистов-большевиков распространила обо мне ложные сведения, недостойные революционе-

---

ра, тяжелые для меня, где выставляют и бандитом, и сообщником Григорьева, заговорщиком против Советской республики в смысле восстановления капиталистических порядков.

Я абсолютно убежден в том, что центральная государственная власть считает все повстанчество в целом несовместимым с государственным строительством в том его смысле, в каком это строительство проводится современной государственной властью. Одновременно с этим центральная власть считает повстанчество связанным со мною, и существующее недружелюбие и вражда центральной власти к повстанчеству переносятся главным образом на меня.

Примером этому могут служить многочисленные статьи советской и партийной прессы, а также упомянутая статья (мае на увазі «Махновщина» – Авт.) председателя Реввоенсовета Республики Троцкого, в которой наряду с фактической неправдой выражено слишком много враждебного мне. Отмеченное мною враждебное, а последнее время наступательное поведение центральной власти по отношению к повстанчеству, по моему глубокому убеждению, с роковой неизбежностью ведет к кровавым событиям внутри трудового народа, к созданию среди трудящихся особого внутреннего фронта, обе враждующие стороны которого будут состоять только из трудящихся и революционеров. Я считаю это величайшим, никогда не прощаемым преступлением перед трудовым народом и его социальной революцией. Я считаю себя обязанным сделать все возможное для предотвращения этого зла. Как революционер-анархист я в течение тринадцати лет боролся за идеалы социальной революции и за эти идеалы борюсь и теперь. Наиболее точным и верным способом для предотвращения надвигающегося преступления я считаю уход мой с занимаемого мною поста» [69, с. 170].

У хорі ворожої пропаганди проти Махна одиноким, але справедливим, прозвучав голос командуючого Українським фронтом В. А. Антонова-Овсієнка 18 липня 1919 року в доповіді ЦК РКП(б) з характеристикою Нестора Махна: «Махно? – Убеденный анархист, лично честный, за спиной которого совершалась всякая пакость, – мог быть великолепно использован нами, если бы мы имели недостающий нам аппарат. Утвержденный бригадным командиром 3-й

бригады Заднепровской дивизии, отданный под начало Дыбенко. Махно постепенно преобразовал свои части» [70, с. 188].

Здавши справи новому командиру бригади, Н. І. Махно з невеликим кавалерійським загonom зник з поля зору більшовиків, а його частини з командирами Калашниковим, Куриленком, Клейном, Дерменжі та іншими залишились продовжувати вести бої з денікінцями, затримуючи їх на Олександрівськ і Катеринослав.

Незабаром денікінці захопили майже всю Україну, яку залишили більшовики. Колишні махновські частини скинули червоних командирів і знову стали під команду Нестора Івановича, який тепер «счел момент подходящим, чтобы взять в свои руки инициативу борьбы против контрреволюции и действовать в качестве самостоятельной революционной силы и против Деникина, и против большевиков» [71, с. 126].

Розгортаючи самостійну боротьбу проти білогвардійських денікінських полків, командуючий Революційно-Повстанською армією України Н. Махно (початок жовтня 1919 року) у листівці «Бунт. Хто такий Денікін і чого він добивається» писав: «Уже в течение года царский генерал Деникин атакует с разных сторон революционный народ. Ему удалось захватить почти всю Украину, громадную часть Великороссии, вывешать сотни тысяч рабочих и крестьян и восстановить старый режим в большинстве захваченных им мест.

Чего добивается Деникин своею золотопогонной армиею?

Он хочет восстановить на Украине, Великороссии и по всем остальным местам прежней России старые крепостные порядки с помещиком и царем во главе. Для обмана темного люда золотопогонники говорят, что они борются за порядок.

Да, за порядок, но только за царский, помещичий и буржуазный порядок, при котором рабочие и крестьяне будут вечными рабами фабрикантов и помещиков, расстреливаемые и заточаемые при всякой попытке отстоять свои права» [72, с. 203-204].

У цій листівці звучить заклик до трудового народу бунтувати і озброюватись.

Знищення денікінської контрреволюції восени 1919 року було одним із головних завдань махновської армії, яка за час свого існування сім разів міняла назву і після останньої реорганізації

остаточно стала називатися Революційною Повстанською армією України (махновців). Завдяки надзвичайно винятковій хоробрості і мужності повстанців та їх командирів Денікіна було подолано, та на цьому бойовий шлях армії не закінчився, але предметом нашого дослідження є інша тема.

АПАРАТ ПРОПАГАНДИ І АГІТАЦІЇ МАХНОВСЬКИХ ІДЕЙ

ГАЗЕТИ

Ще на зорі своєї революційної діяльності Н. І. Махно відчув вплив анархістських ідей, якими він проймався від спілкування з революційно налаштованими товаришами по «Союзу бідних хліборобів», від читання всілякої політичної літератури, а вже в Московській тюрмі познайомився з працями видатних ідеологів анархізму Бакуніна і Кропоткіна.

Повернувшись у 1917 році з каторги, Нестор Іванович, щоб донести свої думки до трудового населення Гуляй-Поля, писав відозви, листівки, виступав активно на зборах і мітингах. А коли, почалася з кінця весни 1919 року відкрита ідеологічна боротьба більшовиків проти повстанства і самого Махна, цькування і паплюження його імені у радянсько-більшовицькій пресі, Нестор Іванович звернув особливу увагу на пропагандистсько-агітаційну роботу серед мирного населення, повстанців і червоноармійців. Дуже добре він розумів силу друкованого слова, тому вже 1 березня 1919 року вийшов у світ перший номер махновської газети «Гуляйпільський набат» (орган Гуляйпільської групи анархістів «Набат»). Її організували не самі махновці, а анархісти із харківської конфедерації «Набат», які прибули до Гуляй-Поля на прохання Махна допомогти в пропагандистській та організаційній роботі.

Одночасно з Гуляй-Полям «набатовські» газети з'явилися ще у кількох українських містах, але вихід їх був не регулярний через погане фінансування і «набатовці» змушені були питанню матеріальної підтримки ставити 24 лютого 1919 року на засіданнях се-

---

лянської групи анархістів-повстанців села Гуляй-Поля, яка по-рекомендувала для цього проводити лекції, спектаклі, роз'їзди ораторів-пропагандистів з метою агітації і створення селянських груп, які підтримають газету.

«Набатовські» газети не задовольняли Н. І. Махна. Він хотів мати свою газету і потужну. Для цієї роботи він запрошує колишнього співкамерника П. А. Аршинова і той у квітні 1919 року приїждить до Гуляй-Поля, де редагує газету «Путь к свободе» (орган революційних повстанців і військ імені Батька Махна, пізніше вона стає органом революційних повстанців України (махновців).

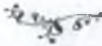
Перший номер газети «Путь к свободе» вийшов у Гуляй-Пільській друкарні 17 травня 1919 року, який став основним друкованим органом революційних повстанців. Друкувався він російською мовою.

На 2-й і 3-й сторінках газета вмістила першу частину статті Н. І. Махна «Чого добиваються повстанці-махновці. Безумно хоробрим співаємо ми славу».

– Повстанческое движение на Украине, – писав автор, – начавшись отдельными разрозненными фактами восстания крестьян против гетьманщины, германо-австрийского нашествия, против петлюровщины, разрослось, слило свои ручьи в одно широкое русло и в настоящее время течет могучим гордым потоком под знаменем революционного анархизма, очищая трудовую землю от всевозможной буржуазной контрреволюционной нечисти и пытается на освобожденной земле основать царство действительной свободы и подлинного равенства.

Естественно, что это движение вызывает великие надежды у одних – у борющихся рабочих и крестьян, – и дикое беснование, злобу и ненависть у других – у разбитых и изгнанных помещиков, у сопротивляющейся повстанчеству контрреволюции и у так называемой советской буржуазии. Мы здесь остановимся на фактах беснования и лжи, которые проявляет упомянутая советская буржуазия по отношению к повстанчеству».

Далі йдеться про те, що в номері 97 від 25 квітня ц. р. у газеті «Известия» Харківської Ради Робітничих і Червоноармійських депутатів з'явилась стаття під крикливою назвою – «Долой Махновщину!»

«От начала и до конца статья пропитана непримиримой, чисто буржуазной ненавистью к повстанческому движению, руководимому товарищем Махно, переполнена лживыми замечаниями и лицемерными рассуждениями о рабоче-крестьянской революции, с которой большевизм все более и более теряет живую связь, замыкаясь в своих властнических правительственных органах. Газета высказывает сожаление о том, что повстанческое движение на Украине попало под руководство т-ща Махно и его товарищей анархистов. Она дает ряд лживых сообщений о том, что Махновщина с первых дней своего зарождения сыграла предательскую и погромную роль по отношению к Советской власти», – обурювалась газета «Путь к свободе...» – газета («Известия» – Авт.) называет резолюцию третьего районного Гуляйпольского съезда рабочих, крестьян и повстанцев гнусной агитацией против Советской власти, контрреволюционной и т. д. Между тем, о чем говорили в этой резолюции рабочие, крестьяне и повстанцы, съехавшиеся на съезд от 72 волостей?

Они, во-первых, горячо протестовали против обзывания их революционного съезда контрреволюционным. Заявили, что никакие угрозы со стороны начальства их не пугали и не пугают и что они всегда готовы к защите своих народных прав».

З'їзд рішуче протестував проти надзвичайних комісій, які перетворились в органи залякування робітничого класу, придушення його волі і свободи, наводячи страх і жах на мирне населення, шукаючи поміж робітників і селян контрреволюціонерів. З'їзд також вимагав відміни партійної диктатури, при якій не дозволялось ні говорити, ні видавати газети, навіть найправдивішому, найреволюційнішому рухові робітничого класу – революційному анархізму, який бореться не за владу, а за безвладдя.

В першому номері газети «Путь к свободе» вміщено також «Общие основания организации Гуляйпольского Союза Анархистов», де вказані:

1. Цель и задачи организации.
2. Методы организации.
3. Дисциплина.»

Метою «Союзу...» вважалася пропаганда анархізму і організація «свободных крестьянских коммун и экономических сою-

---

зов рабочих» для встановлення «непосредственного продукто-обмена, приводящего к безвластной трудовой коммуне рабочих и крестьян». Підкреслювалось, що там, «где господствует буржуазия, организация призывает закрытые и открытые способы её свержения. Где господствует Советский строй, организация применяет критический способ развития революции, не участвуя в каких бы то ни было выступлениях в целях свержения и захвата Советской власти».

Союз анархістів відстоював своє право викривати недоліки більшовицького ладу, пропагувати своє бачення комунізму, проводити делегатські з'їзди, в тому числі і у формуваннях Махна (черговий такий з'їзд був призначений на середину червня).

Другий номер газети «Путь к свободе» вийшов у Гуляйполі 24 травня 1919 року. Тут маємо закінчення статті Батька Махна «Чего добиваются повстанцы-махновцы». Частина 2-а, а також статтю в. о. начальника штабу дивізії Б. Веретельникова на першій сторінці «О добровольной мобилизации. Всем. Всем. Всем». В ній, зокрема, говориться, що «третий Гуляйпольский Съезд крестьянских, рабочих и повстанцев, учтя, во-первых, усталость повстанческих войск, непрерывно борющихся на передовых позициях, а во-вторых, серьёзное положение страны, угрожаемой внутренней и внешней контрреволюции, решил сам добровольно произвести мобилизацию в своих рядах для смены борющихся на передовых линиях первых повстанцев и для организации новых сил против надвигающейся контрреволюции. Добровольной мобилизация называется потому, что сами крестьяне, рабочие и повстанцы решили мобилизовать себя, не дожидаясь, когда власть из центра пришлет свое распоряжение о мобилизации...

Таким образом, согласно постановления третьего рабоче-крестьянского и повстанческого съезда Гуляйпольского района все лица, родившиеся от 1889 до 1898 года обязаны явиться у себя на местах на мобилизацию, составить из себя взводы, роты, батальоны и полки, выбрать из своей среды соответствующих руководителей – взводных, ротных, батальонных, полковых командиров, и явиться в соответствующие сборные пункты по указанию Военно-Революционного Совета».

В тому ж другому номері газети «Путь к свободе» надруковані статті Батька Махна «Так было, но не так будет», а також Кирьякова «Организация и жизнь 1-й Покровской свободной коммуны».

Примітка.

Кирьяков – столяр із с. Покровське. Лівий есер, організатор комуни ім. Рози Люксембург. Активний учасник махновщини. Розстріляний Донецьким трибуналом у червні 1919 року.

4 червня 1919 року в Гуляйполі побачив світ третій номер газети «Путь к свободе». В ньому надруковано Звернення від 18 травня, спрямоване проти Григор'єва «Кто такой Григорьев?»

Сам Григор'єв під час свого бунту проти радянської влади декілька разів намагався зв'язатись з Махном. Але із всіх його телеграм в Гуляй-Поле дійшла лише одна, такого змісту: «Батьку! Чого ти дивишся на комуністів? Бий їх. Отаман Григор'єв».

Зацитуємо дещо із звернення «Кто такой Григорьев?», яке підписали члени колегії штабу дивізії військ імені Батька Махна:

«Братья трудящиеся! Когда мы год тому назад выступили на путь беспощадной борьбы с германо-австрийским нашествием, с гетманщиной, а затем с петлюровщиной и деникинщиной, – мы ясно отдавали себе отчет в этой борьбе и с первого же дня мы пошли под знаменем, на котором написано: освобождение трудящихся есть дело самих трудящихся. Эта борьба привела нас к многочисленным победам глыбокого смысла – мы изгнали германцев, сбросили гетмана, не дали утвердиться мелкобуржуазному царству Петлюры и приступили к созидательной работе на освобождённой нами земле».

Далі йдеться про те, що численні хижачки хочуть скористатися здобутими плодами, «сейчас объявился новый хищник в лице атамана Григорьева, который... несёт на самом деле старый разбойнический порядок, при котором труд народа будет поработен, бедствия его возрастут, неволя закрепится, права упадут».

Яка ж причина григор'євщини? На це питання дає відповідь Звернення: «... причины, создавшие все движение Григорьева, заключаются не только в самом Григорьеве, но в большей степени в том беспорядке, который установился у нас на Украине последнее время. Со времени пришествия большевиков у нас установилась диктатура их партии. Как партия государственная, партия больше-

виков всюду настроила державні органи для управління революційним народом. Все повинно підкоритися їм і жити під їх бдительним оком!

Всяке спротивлення, протест або навіть самостійне початок душилися незвичайними комісіями. ... Григор'єв – предатель революції і ворог народу, але партія комуністів-більшовиків є не меншим ворогом праці...»

Який же вихід пропонують члени штабу? «Тільки через свої вільні робітничо-селянські організації працюючі можуть досягти берегів соціальної революції – повної вільності і справжнього рівності. Смерть і загибель предателям і ворогам народу! Долайте національну ворожнечу! Дає здорову всесвітню вільну трудову комуну!»

Залишається додати, що це Звернення було надруковано не тільки в газеті «Путь к вільності», але і в анархістській газеті «Набат».

В цьому ж номері (№ 3) газети «Путь к вільності» є і стаття – заклик Махна «Всім! Всім! Всім!», про те, що революція в небезпеці. Свій заклик він закінчує такими словами: «Пусть из всех многомиллионных грудей рабоче-крестьянского люда раздаётся громкий клич: «Смерть врагам революции! Смерть врагам народа!»

Пусть живёт царство вольного народа на вольной трудовой земле!»

В № 3 газети «Путь к вільності» було надруковано й Лист, який в кінці квітня чи на початку травня 1919 р. генерал Шкуро прислав Махнові, вихваляючи його самобутній військовий талант і пропонуючи об'єднатися з армією денікінців в ім'я врятування російського народу. Революціонери-повстанці, посміявшись над цим Листом, вирішили надрукувати його в № 3 газети «Путь к вільності». Що ж зробили комуністи-більшовики? Вони взяли цей Лист із махновської газети, передрукували у своїх газетах і безпідставно заявили, що Махно і Шкуро ведуть переговори про спільний союз.

Після виходу трьох номерів радянська влада оголосила газету «Путь к вільності» поза законом.

№№ 4-21 видавалися в м. Олександрівську, а №№ 22-50 – виходили у листопаді-грудні 1919 року в м. Катеринославі.

Слід зауважити, що махновська преса привертала увагу до націо-

нального складу РКП (б) і Червоної Армії. Якщо у травні 1919 р. газета «Путь к свободе» говорила про більшовиків, як про тих, що прийшли «... з півночі, прохаючи, щоб Україна прийняла їх по-братському», то «Голос махновця» 1 листопада 1920 р. різко їх критикував: «Комуністи винні у розрусі, вони вдвічі винні, як захожі, чужі українському народові, як люди, що прийшли з Великої Росії».

18 жовтня 1919 року газета «Путь к свободе» (№ 10) надрукувала декларацію «О вольных Советах», яку прийняв і затвердив Олександрівський з'їзд (підготували її П. Аршинов і В. Волін (В. М. Ейхенбаум).

Декларація – це, по суті, програмний документ махновського анархо-комуністичного руху і армії Махна. В ній викладалися основні цілі і завдання революційної діяльності анархо-комуністичних формувань, будівництва махновської армії. Декларація розглядала «народное повстанческое движение на Украине» як початок «великой третьей революции», яка прагне до остаточного розкріпачення мас «от всякого гнева власти и капитала». Згідно з декларацією Повстанська армія являлась «ядром этого революционного народного движения» і повинна була допомогти народу, що піднявся на боротьбу проти будь-яких зазіхань влади і капіталу. Ідеологи махновщини розглядали армію як тимчасове вимушене явище. Вони писали, що «подлинная крестьянская и рабочая революция охватит собою всю трудовую Украину и освободит ее от насильников и властителей» після чого махновська армія і її бійці розчиняться «в миллионах рядового восставшего народа и приступят к свободному строительству истинно новой жизни».

В розділі з національного питання у Декларації зазначалося:

«Говоря о независимости Украины, мы понимаем эту независимость не как независимость национальную, типа петлюровской самостийности, а как независимость социальную и трудовую рабочих и крестьян. Мы заявляем о праве украинского (как и всякого другого) трудового народа на самоопределение не в смысле «самоопределения наций», а в смысле «самоопределения трудящихся...»

З питання про мову викладання в школах маховці писали так:

«В культурно-просветительский отдел армии махновцев поступают запросы от учительского персонала о том, на каком языке преподавать теперь в школах (в связи с изгнанием денкинцев).

Революційні повстанці, держась принципів подлинного соціалізму, не можуть ні в якій області і ні в якій мірі насилувати природні потреби народу українського. Тому питання мови в школах може бути вирішене не нашої армією, а тільки самим народом, в лицю батьків, учнів і учениць.

Само собою розуміється, що всі розпорядження так званого «Особого Сесіяння» денікінців, а також наказ ген. Май-Маєвського за № 27, забороняючі матірній мові в школах, повинні знищуються, як насильно нав'язані нашим школам.

В інтересах духовного розвитку народу, мови школьного викладання повинна бути та, до якої природно схильна місцеве населення, учні, учениці і їх батьки, і воно, а не влада і не армія, повинно вільно і самостійно вирішувати це питання.

Культ. Просв. відділ Армії Повстанців-Махновців».

У понеділок, 20 жовтня 1919 року вийшов з друку № 11 газети «Путь к свободе» (ціна одного примірника коштувала 1 крб. 50 коп.) і відкривалася «Оперативним зведенням», яке подавав штаб Революційної Повстанської армії України (махновців). У ньому йшлося повідомлення спочатку про становище на ростовському напрямку, а потім – на харківському.

Восени і взимку 1919 року повстанці створюють цілу низку друкованих газет. Найпомітнішими серед них були україномовна «Шлях до волі», яка виходила у Катеринославі і «Анархіст-повстанець» (друкувалась у м. Полтаві). «Шлях до волі» бачив світ до кінця 1919 року, доки махновці господарювали в місті.

Восени 1919 року почала виходити похідна двосторінкова щотижнева армійська газета «Повстанець». Редагував її П. А. Аршинов. Всього побачило світ близько 40 номерів «Повстанця», надрукованих на «бостонці» – пересувній друкарській машині.

У жовтні-грудні 1919 року відбулися зміни у структурі й формах роботи центральних органів управління Повстанською армією. Так організована при Військово-Революційній Раді Армії Повстанців-Махновців у серпні 1919 р. культпросвітня комісія виросла у культпросвітвідділ. Він мав секції: преси, усної пропаганди, театральну і

шкільну. Очолював культпросвітвідділ знову ж таки член секретаріату конференції «Набат» В. Волін, пізніше його замінив Лашенко. 29 травня 1920 року Реввійськраду було перейменовано у Раду Революційних Повстанців України (махновців), яка складалася з відділів: а) оперативного; б) адміністративно-організаційного і в) культурно-просвітнього. У культурно-просвітній відділ обрали: Буданова (начальник), Попова і Матросенка. Кожний відділ мав специфічні положення, у якому вказувались завдання, методи роботи, відповідальність.

Пресою керував П. Аршинов. Центральним органом штабу армії була щоденна газета «Путь к свободе», яка виходила російською мовою.

Друкувались також анархо-комуністичні газети російською мовою «Набат» (орган секретаріату анархістської конференції), «Вольный Бердянск», «Вольный Мелитополь», «Вольное Гуляй-поле», «Вольный Орехов», «Вольный Никополь» і т.д.

Перший номер газети «Вольный Бердянск» (орган революційних повстанців (махновців) Бердянського району) побачив світ 26 жовтня 1919 року. Редакція повідомляла, що газета виходитиме тричі на тиждень: у вівторок, четвер і суботу, один примірник коштує 1 крб. 50 коп.

Газета відкривалася зверненням: «Товарищи крестьяне, рабочие и повстанцы! На 27 окт. нов. ст. Военным-Революционным Советом созывается в г. Александровске съезд Крестьян, Рабочих и Повстанцев всех освобожденных местностей. За дело! Готовьтесь к съезду.

Да Здравствует Рабоче-Крестьянский и Повстанческий съезд».

Звернення йшло під заголовком через усю першу сторінку. На ній зліва друкувалося інше звернення до всіх волосних і сільських раддепів Бердянського повіту, справа – «Оперативная сводка Революционной Повстанческой армии Украины имени Батяка Махно от 23 октября 1919 г.». У зверненні розповідалося як частини 2-го корпусу під командуванням Вдовиченка вели бої на ростовському напрямку під Таганрогом.

В одному з номерів «Вольный Бердянск» помістив інформацію «Как был взят Бердянск». Щоб відчути дух і стиль того часу, процитуємо повністю:

«По занятию города Александровска повстанческая армия решила, как и раньше, действовать стремительным натиском. Для занятия города Бердянска были посланы части 2-го Азовского корпуса во главе с командиром Т. Вдовиченко. При занятии Б. Токмака этими частями взято 95 тысяч пудов пшеницы, 1 автомобиль и снаряжение.

Двигаясь вперед, передовые части имели перестрелку с неприятелем в «Трояны», а по дороге из Ногайска ими уничтожено 30 человек государственной стражи.

В полночь на 12 октября наши части подошли к Бердянску версты на две, но неприятель открыл по ним ураганный артиллерийский, пулеметный и ружейный огонь, в виду чего Новоспасовский полк окопался и утром, около шести часов, вместе с другими частями появился над морем и во главе с командиром т. Гончаренком занял город.

Деникинские банды пытались на лодках спастись, но нашим пулеметным огнем они почти все были уничтожены.

В городе и окрестностях нами было изрублено около 600 офицеров и сдались 900 человек мобилизованных. Захвачена большая военная добыча, о которой уже сообщалось в оперативной сводке.

По вступлении наших частей в город моментально были освобождены заключенные из тюрьмы, но к великому огорчению, палачи успели до нашего прихода совершить тяжелое злодейство и в последнюю ночь расстрелять 200 заключенных.

До чего велик был энтузиазм повстанцев при взятии города, показывает тот факт, что сестра милосердия Новоспасовского полка т. Митранок, находясь все время в передовой цепи и будучи ранена, не отставала и с криком «вперед» приближалась к городу, пока не была вторично ранена. Но и тогда без посторонней помощи вошла в город.

Так бороться и умирать за революцию могут лишь вольные повстанцы и подлинные дети труда. И взятие Бердянска останется одной из самых красивых страниц в истории революционной повстанческой борьбы махновцев».

В останніх двох реченнях автор не утримався від революційно-анархістської патетики. Та в той час це було цілком виправданим.

Через брак паперу і кореспондентів ці газети виходили нерегулярно. Друкувались також чисельні анархо-комуністичні листівки і звернення. Зазначимо, що в корпусах армії секція преси мала свій апарат – невеликі друкарні («американки»), які друкували щоденну загальноармійську газету «Повстанец» і листівки.

5 листопада 1919 року у газеті «Путь к свободе» бачимо відозву, підписану Н. І. Махном 4 листопада: «Граждане! Буржуазия все хихикает, видя наши неудачи на некоторых фронтах. Я скажу свое последнее слово: напрасно буржуазия злорадствует, напрасно надеется на наше поражение и торжество юнкерского белого Дона и Кубани. Временная неудача наша на этом участке – есть гибель буржуазии. Для этого приняты мною меры. От рук, оставшихся здесь начальников на обороне города Александровска товарища Калашникова и его помощника товарища Каретника, должна постигнуть гибель всей буржуазии и всех её приспешников.

Смерть буржуазии!

Смерть всем приспешникам её!

Да здравствует освобождение трудящихся!

Да здравствует социальная революция!

Город Александровск. Командующий Армией Батько Махно.

4 ноября 1919 года».

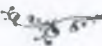
6 листопада 1919 року газета «Путь к свободе» надрукувала заяву, підписану 5 листопада Військово-Революційною Радою Армії Повстанців-Махновців, про свободу преси і організацій:

«1) Всем без исключения социалистическим партиям, организациям и течениям предоставляется полная свобода распространять свои взгляды, идеи, учения и мнения, как устно, так и печатно. Никакие ограничения свободы социалистического слова и социалистической печати недопустимы, и никакие преследования в этом направлении не должны иметь место.

Примечание. Сообщения военного характера допускаются к опубликованию лишь при условии получения их из редакции главного органа революционных повстанцев «Путь к свободе».

2) Предоставляя всем политическим партиям и организациям полную свободу распространения своих идей, армия повстанцев-махновцев в то же время предупреждает все партии, что подготовка,

---

организация и навязывание ими трудовому народу политической власти, ничего общего не имеющей со свободой распространения своих идей, революционным повстанчеством ни в коем случае допущены не будут».

Нестор Іванович Махно лояльно ставився до діяльності в повстанській армії і на території, яку вона контролювала, різних політичних партій і їх друкованих органів: «Народовластия» (орган правих есерів), «Звезды» (орган Катеринославського губкому більшовиків), «Знамя восстания» (орган лівих есерів), «Молот» тощо. Користуючись такою свободою, більшовицька «Звезда» дозволяла собі критикувати анархо-комунізм, свідомо перекручувала соціальний склад і суть махновського руху. 15 листопада 1919 р. вона писала: «Мелкобуржуазная анархическая идеология, усвоенная имущими слоями крестьянства, оказалась наиболее полным отражением их собственных чаяний и стремлений. Идея безвластная, обеспечивающая имущим слоям деревни свободу от всяких давлений со стороны пролетариата и союзной ему крестьянской бедноты, как нельзя более пришлась по вкусу деревенским кулакам и прижималам».

22 листопада 1919 р. г. «Путь к свободе» писала: «Ми повинні прийти трудящим на допомогу й об'єднаними зусиллями встановити прапори трудового народу по всій Україні від крайньої півночі до крайнього півдня».

Газети Махновської армії друкували також оперативні зведення штабу Махна. Так, в № 44 газети «Вольный повстанец» вміщено оперативні зведення, про події які відбувалися з 20 травня по 10 липня 1920 року.

Відомо, махновська армія поповнювалася і за рахунок червоноармійських частин. Так літом і на початку осені 1920 року Махнові вдалося відтворити свою Повстанську армію.

10 серпня 1920 року газета «Вольный повстанец» писала, що в Повстанську армію влилось у повному складі 8 червоних частин полкового і 9 батальйонно-дивізійної ланки, що, виходячи із штатної структури Червоної Армії, складає біля 12 тис. чоловік. Про постійне поповнення махновських формувань за рахунок червоноармійців-добровільців свідчать накази по частинах армії Махна, де є записи «зачислить их на все виды довольствия».

Ми добре знаємо, що набатовці гостро критикували у Харкові на III Всеукраїнській конференції «Набат», яка проходила 3-8 вересня 1920 року, Махна за те, що він, по суті, перестав бути анархістом. Незважаючи на велику зайнятість, Нестор Іванович знайшов час для відповіді їм і в газеті «Путь к свободе» писав: «Махновщина – не есть анархия. Махновская анархия не состоит из анархистов и не является анархистской армией.

Анархистский идеал «всеобщего счастья и равенства» не может быть добыт усилиями какой бы то ни было армии, даже если бы она целиком состояла из одних анархистов. Революционная армия в лучшем случае годится для разрушения старого, в деле же строительства, созидания и творчества любая армия, естественно опирающаяся на силу и приказы, совершенно бессильна и вредна. Не анархистская армия, не отдельные героиночки, не группы, не конференция анархистов создадут для рабочих и крестьян свободную жизнь, а только труженики сами сознательными усилиями могут устроить свое счастье без властей и хозяев.

Под махновщиной разумеется то повстанческое движение, которое два года проходит под руководством Махно.

В махновских рядах объединились добровольцы-крестьяне и рабочие, восставшие с оружием в руках для борьбы с притеснителями.

Это движение за все время своего существования не колебалось, оставаясь неизменно непримиримым как против буржуазии, кулаков и помещиков, так и против чиновников различных правительств гетманской и петлюровской, деникинской и коммунистических властей.

Ближайшие задачи махновцев – добиться свободного советского строя, без партийной диктатуры, без власти чиновников. Каждый махновец – потенциальный анархист и по окончании войны и возвращении домой в родную деревню – строитель будущего».

1 жовтня 1920 року у всіх махновських газетах, а саме: «Путь к свободе», «Шлях до волі», «Голос махновца», яку в цей час редагував член революційно-військової ради Повстанської армії І. Терпер (Гордеев) (до нього редактором був Волін), «Повстанец», «Гу-

---

ляйпільський набат» було надруковане звернення батька Махна до всіх частин і загонів Повстанської армії: «Тяжелый час настал на родной Украине. Обратно на измученную родину надвигаются грозвые тучи. С запада идет ненавистный каждому украинцу исторический враг – польская шляхта. С юга неужержимо врезается все глубже и глубже в сердце Украины душитель народа немецкий барон Врангель. Зарвавшиея было коммунисты и комиссары получили снова хороший урок. Пришлось им признать, что без украинского народа и вольного повстанчества они что-нибудь сделать бессильны. С другой стороны, Совет Революционно-повстанческой армии Украины (махновцев) пришел к заключению, что, оставаясь в настоящее время безучастным зрителем, украинские повстанцы помогли бы воцарению на Украине либо исторического врага польского пана, либо опять царской власти, возглавляемой германским бароном. Как одно, так и другое смерти подобно для селянства Украины. Учтывая вышесказанное, Совет Революционно-повстанческой армии Украины (махновцев) принял решение временно до разгрома заседающих внешних врагов и царских наймитов идти в союзе и рука об руку с советской Красной Армией».

Н. І. Махна підтримав начальник культпросвітвідділу махновців П. Аршинов-Марін, який у газеті «Голос махновца» на прикладах французької революції роз'яснявав повстанцям, що «мы не желаем» девятого термидора», как сыны революции прекращаем борьбу с советским правительством, бросив все свои силы на борьбу с мировой буржуазией, идущей, чтобы задушить и большевиков, и более революционное махновское движение».

На кінець осені, а саме: у листопаді 1920 року остаточно сформувалась організаційна структура керівних органів махновської армії, були визначені їх права і обов'язки, які в основному залишались незмінними до кінця її існування (змінювався лише їх персональний і кількісний склад). Вищим керівним органом була Рада армії, яка складалася із трьох відділів – оперативного, організаційного і культурно-просвітнього. Останній мав два підвідділи – організаційно-пропагандистський і агітаційно-пропагандистський.

Відповідно до Положення, яке затвердила тоді ж Рада армії (на чім попрацювали Махно, Галина Кузьменко (дружина Махна – Авт.) і Петро Аршинов). Культпросвітвідділ повинен був вести «широкую культурно-политическую и организационную работу среди крестьянства, рабочих и повстанческой армии». Головним напрямком цієї роботи повинна була бути організація селянства і повстанців «на почве трудового безвластного строительства жизни», створення економічних союзів селянської і міської бідноти з метою «приучить и тех других к самостоятельному ведению своей жизни», встановлення «революционной связи между крестьянством и городским пролетариатом в целях непосредственного продуктообмена через кооперативы и товарищескую взаимопомощь». Все це, на думку Махна, «обязательно приведет к утверждению безвластного социального общества».

Начальник культпросвітвідділу П. Аршинов організував редакції, які поїхали в Київ, Катеринослав, Єлисаветград, Одесу, Полтаву, Кременчуг, Херсон, Миколаїв, Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ, Юзово і Крим для видання анархістських газет. В. Волін, який вийшов із Московських Бутирок на волю, друкував у Харкові газету «Набат» і редагував «Голос махновца», випускав анархістську літературу в місцевих друкарнях, особливо у видавництві «Голос труда». В Гуляйполі культпросвітвідділ налагодив випуск газети «Путь к свободе», надрукував декілька тисяч листівок.

В цей час, маємо на увазі з 1 по 25 листопада 1920 р., активні махновці, незважаючи, що армія боролася з Врангелем, особливу увагу спрямували на організацію вільних трудових рад, які представляли б органи міського робітничо-селянського самоуправління. В основу таких рад була покладена ідея повної незалежності їх від будь-якої сторонньої влади і підзвітності місцевим трудящим.

Перший практичний крок у цій справі зробили гуляйпільці, які за три тижні збирались 5-7 разів всім селом на сходки для вирішення питання самоуправління. В цей час Рада революційних повстанців розробила і надрукувала «Основные положения о вольном трудовом Совете» (проект).

Ідея вільного самоуправління була записана і в Угоді, яку підписали представники Ради і командування революційної повстанської армії України (махновців) і представники Радянської влади.

Між 10 і 15 жовтня 1920 року умови Угоди були остаточно вироблені і прийняті сторонами, які домовлялися. Вони називалися «Условия предварительного военно-политического соглашения между Советским правительством Украины и Революционной Повстанческой Армией Украины (махновцев)» і склалися з двох розділів «Политическое соглашение», «Военное соглашение».

Доцільно процитувати Розділ I – Політична угода.

«1. Немедленное освобождение и прекращение преследований в дальнейшем на территориях советских республик всех махновцев и анархистов, за исключением вооруженно выступающих против советского правительства.

2. Полнейшая свобода агитации и пропаганды, как устно, так и печатно, махновцами и анархистами своих идей и пониманий без призыва к насильственному ниспровержению советского правительства и с соблюдением военной цензуры. В деле издания махновцы и анархисты, как революционные организации, признанные советской властью, пользуются техническим аппаратом советского государства, подчиняясь правилам техники издания.

3. Свободное участие в выборах советов, право махновцев и анархистов вхождения в таковые и свободное участие в подготовке созыва очередного 5-го всеукраинского съезда советов, имеющего быть в декабре с. г.

По поручению совет. правительства У.С.С.Р. Я. Яковлев.

Уполномоченные Совета и командования рев. повст. армии Украины (махновцев): Куриленко, Попов».

До цього залишається додати, що махновські представники надали радянській владі і четвертий пункт політичної угоди: «Ввиду того, что одной их главных сторон махновского движения является борьба за самоуправление трудящихся у себя на местах, повстанческая армия махновцев выдвигает четвертый

пункт политического соглашения, а именно: организация в районе действий махновской армии местным рабоче-крестьянским населением вольных органов экономического и политического самоуправления, их автономия и федеративная (договорная) связь с государственными органами советских республик».

Цей четвертий пункт радянська влада довго не публікувала у пресі і це у махновців викликало недобрі передчуття. Так воно й вийшло: після розгрому барона Врангеля радянська влада розірвала угоду і взялася за знищення Повстанської армії.

14 березня 1921 року важко поранений Н. І. Махно диктує такий наказ: «В данное время при известных боевых операциях Красной Армии наша Революционная повстанческая армия Украины (махновцев) для сохранения живой силы, кроме отдельных самостоятельных команд товарищей Кожина, Лысенко, Забудько, не считая групп, которые находятся при штабе армии, распускается. Общая задача боевых групп:

- 1) разрушать тыл Красной Армии и ее институты насилия и произвола;
- 2) разрушать линии железных дорог во время летнего сезона;
- 3) разоружать красные части, причем хорошее оружие должно быть сохранено в хороших местах;
- 4) стараться увеличить число бойцов в группах и их боеспособность;
- 5) ни в коем случае не допускать в отряды лиц, способствующих бандитизму и подрывающих авторитет повстанцев;
- 6) стараться сохранить сильные группы до известного времени;
- 7) каждый командир ответствен за вверенную ему группу.

Командир батько Махно.
Начштаба Белаш».

Після численних переслідувань червоних частин Н. І. Махно у серпні 1921 р. видав один із своїх останніх наказів, у якому є такі слова: «Мы принуждены будем покинуть Россию, ибо многие махновцы не чтят наших повстанческих отрядов и своими действиями в области насильственной менки лошадей, убиения кур, руга-

---

ни в квартирах с хозяевами заставят восстать против нас крестьян и казаков, которые готовы восстать с нами против наших врагов». Це був кінець.

У своїй агітаційній та пропагандистській практиці махновці використовували, крім газет, листівки, звернення та прокламації, які друкували у похідних друкарнях, а потім тисячами розповсюджували серед повстанців і населення.

В одному із звернень Н. І. Махно і Б. Веретельников писали: «Все лица, сеющие национальную травлю, точно так же, как и те бандиты, которые грабят мирных еврейских обитателей, являются явными врагами трудящихся и революции. Они должны быть сметены с лица земли самым беспощадным образом».

А це «Обращение к еврейскому трудовому населению», складеному Революційно-повстанською армією України (махновців). Написане воно простою, дохідливою мовою. «Провокаторы и политические шарлатаны распространяли ложные слухи, будто бы махновцы вырезают еврейское население, творят погромы. Учитывая все эти навеянные ужасы, мы заявили, что это ложная, низкая клевета. Еврейские погромы – дело черносотенцев и шовинистов, а не наше, борющихся за полное раскрепощение труда с политической, экономической и национальной стороны. Всякий, кто будет распространять провокационные слухи о жидоedстве нашем или кто будет устраивать еврейские погромы, будет уничтожен, как гад ибо он злейший враг революции. Последний раз взываем: «Еврей, если ты честный труженик, не эксплуататор, не прячься в погреб, чтобы кто-нибудь, увидев тебя прячущимся, не посчитал тебя врагом революции. Вздохни свободно! Командующий армией батько Махно».

Закінчуючи розповідь про пресу Революційної Повстанської Армії України (махновців), треба підкреслити, що газети, листівки, звернення, прокламації були рупором махновських ідей. На сторінках газет «Путь к свободе», «Шлях до волі», «Повстанец», «Голос махновца», «Гуляйпольский набат» та інші публікувались матеріали про організацію і щоденне життя махновських формувань, зведення про їх бойову діяльність, роботу культпросвітнього

ВОЗВРАЩЕНИЕ.

К ПОСЛАВКАМ МАХОВЦАМ ВОЗВРАЩАЮЩИМСЯ ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ.

ПАРТИЗАНЫ!

Обращаемся мы к вам с призывом наши же товарищи бывшие «новцы» ныне явившиеся по амнистии в Советской власти. Мы хотим проливать братскую рабоче-крестьянскую кровь.

Оставьте быть рыцарями легкой жизни, а идите заниматься своим трудом, за что вас Советская власть карать не будет.

Пробудитесь вы, товарищи от этого кошмарного сна и пострелите, что вы творите, оглянитесь назад и хорошенько подумайте. Вы возманили родному брату ножешину, вы оставили много изможденных детей, жеп, матерей, братьев и отцов. Так оглянитесь назад, хорошенько подумайте, что вы делаете. Мы также

делали, но когда Советская власть объявила амнистию всем провозьяно явившимся «маховцам», мы кричали к Советской власти и здесь увидели, что действительно были объявлены теми авторитетами, которые ходят за счет братской крови пошлеть в тюрьму, засаживать себе саблю и терять вам, что вы правы.

Нет, товарищи и тысячу раз нет. Верте вам, как своим братьям, что не те авторитеты правы, которые вас науеквивают, что права Советская власть. Она не только умеет карать, но и милославить.

Помните товарищи, что последний наш крик к вам: это крик о справедливости. Мы не хотим вас обманывать, а хотим идти на истинный справедливый путь.

Так оставьте же гнусное ремесло, идите честно в ряды Советской власти, она вам за это не будет карать, а будет милославить. И тот, кто идет оружием и придет в ряды Советской власти, тот с вами, а товарищ и брат. Кто же не успеет сдать оружие и не пойдет в ряды Советской власти, тот останется «бандитом», которому мы инстинктивно группы «сызких маховцев», ныне явившихся по амнистии идем прогнать и объявим беззачинный террор.

Скажите товарищи, что большинство наших бывших единокровников уже в ряды Советской власти и вы перед большапетовской группой преклонитесь в шерсть в ряды Советской власти. Сам я, «Мяхо», перед вами большапетовской группой оружием он хочет купить чужую братскую кровь, он не пойдет, а мы всем оставшимся еще раз напоминаем идите честно в ряды Советской власти.

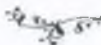
Да здравствует Советская власть!

Да здравствует добросельно явившиеся к Советской власти!

«Смерть бандитам»

Университетская группа вернулась маховцев по амнистии в Советской власти:

Зверев, Вагана, Поленко, Баробьев и др.

відділу, його секцій, бойову підготовку в частинах, резолюції і декларації махновських з'їздів, політичні звернення, статті ідеологів анархізму про політичний курс Н. І. Махна, інформації про життя трудового населення і т.д. і т.п.

Махновські газети час від часу друкували вірші та уривки поем повстанців і не тільки їх. 23 червня 1919 року газета «Набат» вмістила вірш «Воззвание» Нестора Махна:

За дело!.. Слышите, за дело!
Довольно ползать у властей.
Долой опеку, жизнь созрела,
Гнет нужно снять – он враг людей...
Толпе голодной и усталой
Довольно врать – пора ей дать
Свободу жизни – одичалой
Народ стал цепи вновь ковать.
К тому ж и ты, мой брат Украйны,
Идешь, не думая о том,
Что весны первый ранний гром
Уж прогремел, уж жизни тайны
Зовут тебя, тебя.., всех нас...
Чего же ждать? – неволи новой.
Долой весь бред – и в добрый час,
К жизни свободной и здоровой.

7 жовтня 1919 року газета «Путь к свободе» (№ 5) подала уривок із махновської поеми «Великий путь», яку склав дядя Волін:

«Часть вторая. Возвращение домой.

Поется на мотив: «Эх яблочко...»

Припев:

«Офицерик молодой,
Куда катишься,
К махновцам попадешь,
Не веротишься...»

1.

Эх вы, братики,
Куды гонитесь?
За кадетом все равно
Вы не угонитесь.

Кадет душу загубил
В Перегоновке,
Лучше б ему потопиться
В Самогоновке.

Мы на сторону идем
На восточную.
А кадет все норовит
На утечную...

Паровозом не догнать,
Ни лошадкою.
Он не салом пятки мажет,
А помадкою.

2.

Кто кадета не видал,
Все дивуется:
На степу без головы
Он красуется.

От пехоты он бежал
Во все стороны, –
Налетели на него
Мы, словно вороны.

Напустили на него
Мы кавалерию,
Чтобы сбила с кодюка
Феноберию.

В переплёт его взяла
И артиллерия:
Остались от кадюка
Одни перья.

3.

По дорогам, по большим
Попы мечутся.
И по церкви от испуга
Они лечутся.

В экономии помещик
В погреб прячется;
Мы придем – и он на солнце
Раскарячится.

Что ни день, то десять сёл
Освобождаются;
Что ни ночь, то сто кадет
Уничтожаются.

4.

Наш Деникин-генерал
Все удивляется:
Где ж военное добро?
Куда девается?..

А махновцы-чудаки
Через снабжение
Англичан благодарят
За снаряжение.

Все ребята на лету
Одеваются.
Из махновцев в англичан
Превращаются.

5.

Командиром быть теперь
Без попустительства.
Чтобы не было нигде
У нас грабительства.

Станут скоро города
Освобожденными:
Так войдем же мы туда
Не загрязненными.

Скажем людям мы труда:
«Организуйтесь!»
Коммунистам: «Господа,
А вы не суйтесь.

Не позволим водворить
У нас монархию:
Сам народ пускай творит
Себе анархию».

26 жовтня 1919 року газета «Вольный Бердянск» подала на суд читачів вірш «Вольный повстанец» Тимофія Чорного:

Вольный повстанец, бесстрашный солдат –
Бедным, голодным – товарищ и брат!
Вольный повстанец – мужик-крестьянин!
Люда рабочего брат он и сын!

Любит он волю, не любит господ –
Смело идет он на бой за народ!
Вольный повстанец нам счастье кует,
Вольную жизнь всему миру дает.

Смело, товарищ, с тобой мы пойдем,
Вольную жизнь наконец-то найдем!

А також вірш «К друзьям» Полесского:

Жизнь – это подвиг красивый и радостный,
Подвиг служения ближним своим.
Жизнь – это миг, миг короткий и сладостный,
Друг мой! С умением пользуйся им...

Силы могучие, юность прекрасную –
Все на служение людям отдай,
В пору холодную, пору ненастную
Горе свое для других забывай.

Брат мой, откинь все земное, тлетворное,
Делу безмерной любви послужи,
И на чело свое духу покорное
С верой терновый венец положи.

Да не страшат тебя годы лишения,
Да не страшит тебя тяжесть венца,
Все унесется волнами забвения,
Светлому счастью не будет конца.

26 листопада у газеті «Шлях до волі» (№ 8) бачимо вірш Капельгородського:

О схаменись,
Людством проклятий, Бог війни!
Вже піднялись
Від сліз річки, мов в дні весни.
Весь світ в крові
І трупом вкрита вся земля.
Нема любові –
Лиш смерть невинно скрізь гуля.
О, перестань,
Ти, грізний Бог п'їтьми,
Збирати дань
Страшну, криваву між людьми.

Коли людей
Тобі не жаль, хоч би жалів
Сиріт, дітей
І їх нещасних матерів...
Поглянь на них:
Їх батько десь в землі лежить,
А їх самих
Ти хочеш з голоду вморить.
Все їх добро,
Цей вислід праці тяжких літ.
З вогнем пішло
Твоїм жерцям кривавим вслід.
Пустелі скрізь,
Де села пишно так цвіли,
З крові та сліз
Річки повсюду протекли.
Хоч не дивись на світ
Кругом лиш страшні сни.
О, схаменись,
Людством проклятий, Бог війни!

13 жовтня 1920 року газета «Путь к свободе» (№ 46) надрукувала вірш С. П. «Повстанцы»:

Чей ряд тачанок, стройный, гибкий,
Змеею вьется по степям?
Чьи слышны там гармошки, скрипки
И пенье, хохот, шум и гам?
Кто так спокойною душою
Стремится только лишь вперед:
Поставив в жизни цель святую, —
Чтоб сделать счастливым народ?
Те идейные повстанцы,
Что жить в неволе не хотят,
Что ружья взяв, одевши ранцы,
Решили волю защищать?
Смешны для их «Чека», «декреты»,

Проклятьє властелинам шлют,
Лишь вольной птицей, в вольном свете –
Вот повстанцы как живут!
Иди в ряды повстанцев смело,
Кто спину гнул всю жизнь пред властью,
Кому рабом жить надоело,
Кого душа стремится к счастью!

Цікавими, хоч і написані 1922-1923 рр. і спрямовані проти Н. І. Махна, є спогади білогвардійського офіцера А. В. Біпецького «Борьба с Махно в районе Александровска», у яких він не міг не поділитися тим, що «Махно очень любит украинские стихи Тараса Шевченко, в особенности о гайдамацких схватках и набегах... Сами махновцы утверждали, будто бы у Махно было три стихоплета, которые воспевали дела батьки. Не знаю, конечно, насколько все вышесказанное мною правдоподобно, но у меня есть основание предполагать, что доля правды здесь есть. (Я, например, не раз встречал в махновских газетах хвалебные оды, посвященные Махно)» [107, с. 785].

І далі у своїх спогадах білогвардійський офіцер, як не показував Махна і його повстанців у невивідному для них світлі, називаючи їх бандитами і п'яницями, але визнав, що Нестора Івановича він не бачив п'яним, а «когда я опять проходил мимо Махно, то увидел, что он углубился в чтение Шевченко» [108, с. 795].

А так ворог повстанців відгукувався про їх дві газети, які ті привезли з Катеринослава:

– Содержание этих газет не помню, но одно обстоятельство врезалось мне в памяти: на этих сереньких страницах красовалось много стихов – как на русском, так и на украинском языках, причем везде воспевались подвиги батьки Махно. Стихотворения эти в большинстве случаев были безграмотны и бездарны, и только одно было безукоризненно со всех сторон. Написано оно было на украинском языке и напоминало не то декаденщину, не то какое-то новое течение в поэзии. Это меня наталкивало на мысль, что в махновской среде есть люди, которые духовно превосходят всех этих «батек» и «атаманов» [109, с. 795].

До всього сказаного додамо, що автори статей, інформацій у махновських газетах з метою конспірації підписували їх псевдонімами «Старий стратег», «Махновець», «Повстанець», «Бутирець», «Тутешній», «Старий Міхеїч», «Синдикаліст», «Емігрант Йосиф», «Марін», хоча деякі автори відкрито підписувалися під матеріалами своїми прізвищами «Робочий Валя Семенов», «Я. Альїй», «Елена Келер», «Батько Махно», «С. Глеб», «К. Невская», «Луговой» і т.д.

Загалом махновські газети за своїм якісним рівнем нічим не поступалися газетам своїх політичних супротивників, хоч і не перевершували їх. Основна маса газетних матеріалів була написана на задовільному рівні, хоч махновська публіцистика й успадкувала загальнотипову ультраревольційну фразеологію, просякту виявами безкомпромісності. Здається махновець-пропагандист вже не міг просто вимовляти: «поміщик», «куркуль», «білогвардієць», він знав тільки «поміщик-душитель», «куркуль-мироїд», «білогвардійська сволота» і т.д. [110].

Редагували махновські газети, як ми вже частково згадували, Марін (Аршинов), Волін, Ісак Тепер (Гордеев), завідувачим друкарнею і членом редколегії газети «Набат» був Гутман (Емігрант) Йосип, за професією друкар.

Експедирував газети «Набат» і «Путь к свободе» журналіст Петро Могила. Кореспондентом газети «Путь к свободе» у жовтні 1919 року, що виходила в м. Олександрівську, працював літератор Яків Алий (Суховольський). Співпрацював з махновськими газетами і літератор Олександр Черняк та ін.

УСНА ПРОПАГАНДА І АГІТАЦІЯ

Секція усної пропаганди теж мала свій апарат і доволі багаточисельний. Крім штатних керівників, доведених до полків, у склад його входили інші люди, а саме: командири і повстанці, які хоч трохи володіли даром слова. Вони майже щодня збирали місцевих жителів, то на конференції і збори, а то просто на вулицях і в хатах вели з ними бесіди на різні політичні, а більше економічні теми.

Серед пропагандистів і агітаторів були різні люди, але вони намагалися донести анархічні ідеї до трудового народу. Центральне

місце в пропагандистській роботі займало питання організації вільних трудових рад, які б представляли органи місцевого робітничо-селянського самоуправління. В основу таких рад було покладено ідею повної незалежності їх від будь-якої посторонньої влади і підзвітність місцевим трудівникам.

Особливо похвалювалась робота членів секції усної пропаганди, коли було розроблено і прийнято проект «Основних положень про вільну трудову раду».

Бачачи малограмотність повстанців, члени секції усної пропаганди організували в Гуляй-Полі курси політичної грамоти. Їх метою було дати максимальні знання повстанцям з історії, соціології, зробити все, щоб дати ключ до розуміння революційних завдань і революційної стратегії. Заняття на курсах велись самими ж повстанцями із селян і робітників, найбільше начитаних. У їх програму входили: а) політична економія; б) історія; в) теорія і практика анархізму; г) історія великої французької революції (за Кропоткіним); д) історія революційного повстанства в російській революції та інші. Лекторські сили у махновців були дуже слабкі, але, дякуючи серйозному відношенню до справи і зі сторони лекторів, і зі сторони повстанців, курси проходили жваво, у діловій атмосфері.

Просвітою і агітацією серед населення займалися, крім анархістів, і есери. В Гуляй-Полі зберігалась свобода агітації і для інших лівих партій, але анархісти ідеологічно домінували в районі.

Немає таємниці і в тому, що махновські пропагандисти і агітатори вели постійну легальну й нелегальну роботу серед червоноармійців, петлюрівців, денікінців і врангелівців, схиляючи до думки про перехід до Махновської армії.

Відстоюючи ідею вільної агітації, махновці записали в «Условиях предварительного военно-политического соглашения между советским правительством Украины и Революционной Повстанческой армии Украины (махновцев)» у розділі 1 – «Политическое соглашение» другим пунктом таке: «Полнейшая свобода агитации и пропаганды как устно, так и печатно, махновцами и анархистами своих идей и пониманий без призыва к насильственному ниспровержению советского правительства и с соблюдением военной цензуры. В деле издания махновцы и анархисты, как

революционные организации, признанные советской властью, пользуются техническим аппаратом советского государства, подчиняясь правилам техники издания» [73, с. 164].

Зважаючи на тяжкий військовий стан, вести усну пропаганду і агітацію було нелегким завданням, але махновські пропагандисти і агітатори використовували кожен сприятливий годину для своєї роботи.

Гарними ораторами, яких із задоволенням слухали як повстанці, так і мирні жителі були Махно, Волін, Аршинов, Алий, Вдовиченко, Веретельников, Калашников, Гавриленко, Павловський, Володін, Губенко, Уралов, Могила. Особливою популярністю користувалися виступи Махна і Воліна. (Як сприймала оратора Махна народна маса, попередньо йшлося у спогадах французького публіциста – Авт.).

А так про Махна писав Волін, коли він повернувся влітку 1918 року з Москви і почав збирати революційно-повстанський загін: «Махно неустанно собирал митинги во всех многочисленных селах района, делал на них доклады о задачах момента, о социальной революции, о трудовом, ни от кого не зависимом, общежитии крестьян как цели настоящего повстанія. Писал об этом листки, воззвания к крестьянам, рабочим, к австрийским и германским солдатам, к казакам Дона и Кубани и т.д.». [74, с. 327, 328].

Що ж до пропаганди і агітації, обміну ідеями, дискусій, а також свободи організацій і об'єднань не авторитарного характеру, махновці скрізь і незмінно гарантували революційні принципи свободи слова, друку, совісті, зборів і політичних, ідеологічних та інших об'єднань.

У звільнених від контрреволюції населених пунктах повстанці поширювали текст «Декларації», у якій було записано, що «предоставляя всем политическим партиям и организациям полную свободу пропагандировать свои идеи, армия повстанцев-махновцев предупреждает все партии, что революционные повстанцы не допустят никакой попытки подготовки, организации и навязывания трудящимся массам политической власти, подобные действия не имеют ничего общего со свободой мысли и пропагандой». А от більшовицька влада всіма можливими засобами перешкоджала роботі анархістів.

Всеволод Волін (Ейхембаум)

І все ж. «Интерес и симпатии трудового народа к анархистским идеям и движению оказался выше всех ожиданий. Выйдя из московской тюрьмы и возвратившись на Украину, – писал В. Волін, – я был удивлен, увидев, как в нашу харьковскую штаб-квартиру на вечерние собрания приходили целые толпы народа. Каждый раз мы вынуждены были оставлять за дверью несколько сот человек, которым не хватало места. И несмотря на наступившие холода, многие стояли снаружи, прислушиваясь к каждому слову выступавших, доносившемуся через приоткрытую дверь» [75, с. 402].

А в самому селі Гуляй-Полі була організована робота лекторів для населення і повстанців. Тут читались лекції на теми «Рабочее движение в Соединенных Штатах (Северная Америка)», «Задачи Рабочих Союзов в Русской Революции», «Эволюция хозяйства» та інші [76, с. 121].

Про ефективність роботи махновських агітаторів 10 листопада 1920 року надіслав телеграму помічник командуючого Українською запасною армією Орлов у Політичне управління РВР Республіки про агітацію «против власти, установленной РСФСР», у якій повідомлялося: «Агитация махновцев постепенно и совершенно незаметно стала проникать не только в народные массы крестьянства, но и в красноармейские части. Дурное влияние такой агитации не заставило долго ждать результатов и, по имеющимся донесениям, один из полков войск Внутренней службы стал разлагаться... Орган анархической печати «Набат» от 4 ноября за № 1 (28) открыто призывает к борьбе с существующим строем – «Революционной Советской властью».

Не зважаючи на складнощі моменту, 14 листопада 1920 року голова Ради революційних повстанців (махновців) В. Дельш і

її секретар Рибін у телеграмі представнику Повстанської армії при штабі Південного фронту Д. І. Попову просили надіслати з т. Хохотвою «подбор научной литературы для лекций по истории, по рабочему и крестьянским вопросам, по анархизму, социализму и революционным пьес: Горького «На дне», «Враги», «Марбо и Жань», Мадленко-Белого – «Безработные», «Степняки» и «Непогребенные», Дмитриева – «Рабочая слободка». Це говорить про те, що повстанці знали представників сучасної російської літератури. А також про те, що в цей час секретар махновської Ради Рибін організував курси пропагандистів для двохсот слухачів.

21 листопада 1920 року заступник начальника Центрального управління надзвичайних комісій РНК УСРР В. А. Балицький надіслав телеграму голові ВЧК Ф. Е. Дзержинському, в якій повідомляв, що в Гуляй-Полі махновці ведуть агітацію за «создание вольных советов». «Во главе организационно-литературной работы стоят Волин, Марк Мрачный и Коган, агитацией среди войск занимаются Буданов, Попов и другие махновцы. Даже в Харькове они имеют успех. Вчера только прекратилась забастовка на паровозостроительном заводе, вызванная махновской агитацией на почве острого продовольственного кризиса» [92, с. 531].

Агітаційно-пропагандистська робота повстанців велася майже до останніх днів існування махновської армії.

Одним із таких агітаторів був Яків Іщенко. Йому видано мандат № 445 від 8 жовтня 1919 року від імені штабу партизансько-повстанської Української армії імені Батька Махна, в тому, що «он делегируется в Александровский и Бердянский уезд в качестве «агитатора» и для «вербовки партизан-повстанцев в армию имени Батько Махно».

(РГВА, Ф. 198, Оп. 5. Д. 45. Л. 11. Подлинник на бланке и с печатью).

А так про Махна-оратора відгукувався червоний командир Антонов-Овсієнко: «Голос не сильный и слегка сиплый, говор мягкий – в общем небольшой оратор, но как его слушают!»

МАХНОВСЬКА РЕФОРМА ШКОЛИ

Цікавим є ставлення Н. І. Махна і повстанців до школи. Невипадково при Революційно-Військовій Раді армії було створено Культурно-просвітній відділ, який мав шкільну секцію. Керувала нею дружина Н. І. Махна Галина Андріївна Кузьменко як голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки – Союзу Народної освіти – Шкільної комісії.

Функції членів секції зводились до організації шкільної справи, вишукування коштів для роботи навчальних закладів, шляхом залучення до цього батьків учнів, вироблення програми і контроль за її виконанням.

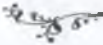
Якою ж бачили махновці школу в недалекому майбутньому і що зробили для досягнення своїх програмних цілей?

Щоб відповісти на це питання, поглянемо, як Нестор Іванович ставився до школи і вчителів. У своїй книжці «Метязная юность» (1888 – 1917), виданої у 2006 році в Парижі з передмовою Олександра Скирди, французького історика, читаємо:

«Когда мне исполнилось восемь лет, мать записала меня в сельскую школу. Я был хорошим учеником. Учитель был мной доволен, а мать гордилась моими успехами...» [77, с. 12].

«... Вскоре я стал лучшим учеником по математике и особенно по чтению. Будущее мне вновь улыбалось. Но второй класс оказался для меня последним. Положение нашей семьи стало настолько тяжелым, что проработав все лето поденщиком у хозяина, я был вынужден остаться и на зиму. Конечно, все мои братья – Карп, Савва, Емельян и Григорий – горько сожалевшие, что мне пришлось бросить учебу, настаивали чтобы я оставил работу и продолжал занятия. В ноябре 1899-го я, в конце концов, бросил работу и вернулся в школу, но было слишком поздно и не оставалось ни одного свободного места. Я был вынужден вновь вернуться к Янцену. Так закончилась моя учеба» [78, с.16].

Із жалем константував Нестор Махно. Однак шанобливе ставлення до професії вчителя, до його особистості залишилося у Нестора на все життя. Підтвердженням цьому – свідчення сучасників про те, що за махновщини – часу жорстокого і кривавого – жод-

---

ному з учителів не було заподіяно зла за одним випадком. Про це так писала газета «Вольный повстанец» 11 серпня 1920 року: «По прибытии первых частей в Шишаки неизвестно до сих пор штабу, коих частей повстанцев был изрублен местный учитель – еврей, который совершенно вне всякой политики (и совершенно невинный человек)».

Це можна розглядати як випадковість. Можливо, в дитинстві Нестор мріяв бути вчителем, але ніколи ним не був, хоч недобросовісні дослідники твердять інше.

Повернувшись із Бутирської тюрми, попри велику зайнятість громадською роботою, Н. І. Махно цікавився і шкільними справами. 26 березня 1917 року «в 10 часов утра я, в сопровождении товарищей, был на базаре, рассматривал площадь, здания домов и гимназий. Зашел в одну из них, где встретился с директором и долго говорил с ним о программе преподавания, в которой (кстати сказать) ничего не понимал, но узнал, что «Закон Божий» в программе стоит и, по словам директора, ревностно оберегается попами и, отчасти, родителями учащихся. Я очень возмутился. Тем не менее, это не помешало мне через некоторое время записаться членом общества просвещения, от имени которого эта гимназия существовала. Я глубоко верил, что непосредственным участием в этом обществе просвещения, я пошатну в нем религиозный вопрос...» [79, с.13].

З повним розумінням Н. І. Махно сприймав участь гуляйпільських учителів у революційному русі. Про це він розповів у книзі 1-й «Воспоминаний», котра вийшла в 1929 році в Парижі. На 14-й сторінці він пише: «Учителя низших школ сейчас же, на этом сходе – собрании, присоединились ко мне. Заведующий двухклассным училищем – гр. Корпусенко предложил свое училище в распоряжение этого заседания».

У «Воспоминаниях» глава VI називається «Роль учителей, наша работа в общественном комитете». В ній Нестор Іванович продовжує розповідь про роль гуляйпільських учителів у революційній роботі: «Они (вчителі – Авт.) согласились с мыслью, что трудовой интеллигенции стыдно бездействовать в такой напряженный момент, какой мы переживаем с такой тяжестью, исключительно благодаря малому участию интеллигенции в рядах крестьянства.

Теперь учителя бросились в работу. Они участвуют в выборах «Общественного Комитета», их назначают кандидатами в члены его и избирают. В Гуляй-Поле из 14 человек учителей прошло от крестьян 6 человек» [80, с. 26].

Далі Нестор Іванович відмічає, що «заслуги сельских учителей делятся на три этапа. Так, например, с 1900 года, учителя бросились в работу по просвещению сельской бедноты. Однако реакция после конца 1905 года убила этот живой и чистый порыв учителей на целых 5-6 лет. Работа их на селе замерла. И лишь перед мировой войной сельские учителя подняли голову, чтоб с чувством веры и надежды возобновить свою работу среди сельской темноты. Но мировая война своим внезапным кровавым актом против культуры сбила их с этого пути. Учителя в массе опатриотились больше, чем нужно, и культурно-просветительная работа была направлена в пользу войны...

Правда, из Гуляй-Польских учителей, прошедших эти этапы на своем профессиональном поприще, было 3-4 человека. Остальные были все молоды. Подобных неизбежных изгибов на своем пути еще не успели испытать. Но все они теперь стремились искренно к работе с крестьянами и рабочими. Такие из них – как А. Корпусенко, Г. Белоус, Лебедев, Г. Кузьменко и Мария Алексеева несмотря на то, что не имели за собой опыта в практическом деле революции, стремились помогать ей там, где крестьяне и рабочие, шедшие в авангарде, находили их помощь полезной. И то обстоятельство, что сельские учителя не претендовали в первые месяцы революции на управление крестьянами и рабочими, помогло им подойти вплотную к этим труженикам и служить революции вместе с ними.

Сперва крестьяне относились к учителям с подозрением. Но... когда все были воодушевлены делом революции и объединились во имя его успеха, крестьяне и рабочие приняли их в свою среду» [81, с.26-27].

До цього додамо, що в революційні дні в Гуляйполі другою дружиною Нестора Івановича стала вчителька української мови та українознавства Гуляйпільської жіночої гімназії Галина (Агафія) Андріївна Кузьменко, яка народилася 28 грудня 1896 році в селі Піщаний Брід Єлисаветградського повіту (нині Кіровоградська область Добровеличківського району – Авт.). Хоча В. М. Чоп називає датою її народження 1892 рік, а В. Голованов – 1894-й.

23 травня 1916 року вона закінчила Добровеличківську жіночу вчительську семінарію Херсонської губернії. І до призначення на роботу в Гуляйпільську жіночу гімназію вчителювала два роки: рік в Добрянській 2-класній школі на Херсонщині та рік в Гуляйпільській 2-класній школі. З першого липня 1918 року комісаріат Одеської шкільної округи допустив Галину Кузьменко до викладання українознавства та української мови в Гуляйпільських хлоп'ячій та дівочій гімназіях на 1918/19 шкільний рік [89].

– 3-я дружина Махна (залишимо на совісті гуляйпільської вчительки Наталії Сухогорської, яка в 1919 році опинилася в епіцентрі махновщини, порядковий номер дружини Махна – Авт.) Агафія Андріївна, яка потім називала себе для краси і поетичності Галиною Андріївною, була колись гуляйпільською вчителькою і вважала себе тому благодійницею і патронесою школи й інтелігенції. Викладала вона в школі ще до свого зближення з Махном. Навчала Агафія Андріївна української мови. За переконанням була щирою українкою і стояла за самостійність.

«Дружина Махна справляла враження незлої жінки, – згадувала Н. Сухогорська. – Якось вона зайшла в той будинок, де я наймала кімнату, в гості. В котиковому пальті, у світлих ботах, красива, усміхнена, вона здавалась елегантною дамою, а не дружиною

Галина Андріївна Кузьменко
з дочкою Оленою. 1939 р.

розбійника, яка сама ходила в атаку, стріляла з кулемета і воювала. Розповідали про неї, що декількох махновців вона сама убила, спіймавши під час грабунку і гвалтування жінок. Махновці її теж побоювалися. Звали її «матір'ю» так же, як Махна «батьком».

Вперше із шкільним питанням, як стверджує Н. І. Махно у своїх «Воспоминаниях», гуляйпільські революціонери зіткнулися після утворення сільськогосподарських комун, організація яких «основувалась на равенстве и солидарности сочленов».

«Ведение хозяйства всей коммуны направлялось общими со-вещаниями всех членов ее. И лишь школьное дело коммун еще не было точно определено, потому что старого типа школу коммуны не желали восстанавливать. Из нового остановились на анархической школе Ф. Феррера (о которой часто доклады читала и о которой распространяла брошюры Группа Анархо-Коммунистов), но не имея подготовленных к ней людей, они старались через Группу Анархо-Коммунистов вызвать для постановки этого дела более сведущих товарищей из городов, в крайнем случае, намечалось – первый год обойтись тем, чтобы пригласить в свои коммунальные школы к детям учителей, знающих лишь методы преподавания школьных предметов».

Вперше у лютому-березні 1918 року перед гуляйпільськими анархістами-комуністами постало питання заміни «старого типу школи на таку, яка б відповідала тодішнім реаліям і вони звернули свою увагу на шкільну систему анархіста Франциско Феррера.

Хто такий Франциско Феррера?

Франциско Феррера (1859-1909) – відомий ліберальний діяч Іспанії. За професією вчитель і лікар, засновник Сучасної школи. Відкриваючи школу, 9 вересня 1901 року він заявив: «Я – вчитель; я люблю дітей більше всього на світі. Я хочу внести свою часточку в боротьбу за волю нового покоління, готового зустріти нову еру».

Ф. Феррера вважав не менш важливим виховання підрастаючого покоління, яке зможе здійснити соціальну революцію і створити вільне і справедливе суспільство. Він думав, що виховання вільної особистості немає нічого спільного з християнством.

Ф. Феррера створив концепцію «раціонального виховання», під ним він розумів інтелектуальний, фізичний і моральний розви-

---

ток особистості дитини з максимальним врахуванням його інтересів та індивідуальних особливостей.

Вихователь, на думку Ф. Феррера, у своїх діях повинен виходити із інтересів дитини: «Вся цінність виховання повинна полягати у повазі до ... волі дитини».

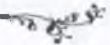
Феррера вважав недопустимим підпорядкування школи державі і церкві.

У «Сучасну школу» Ф. Феррера приймали дітей віком з 5 до 12 років незалежно від статі і матеріального становища. Їх розподіляли по класах в залежності від знань. Феррера відмовився від покарань учнів, а також від оцінок. Традиційному розподілу освіти на початкову, середню і вищу теоретик і практик лібертарної педагогіки протиставив ідею «всєбічного виховання» – єдиної школи. Сучасна школа давала дитині єдину, всєбічну і закінчену освіту, яка поєднувала в себе елементи початкової, середньої і професійної. При школі працювали майстерні, там дітей за їх бажанням навчали ремеслу, яке могло б їм згодитись у майбутньому. Навчання в школі тривало 4 роки. Центральне місце в навчанні займало вивчення природничих наук. Заняття проходили у формі бесіди вчителя з учнями, складались із наочних уроків і освітніх прогулянок (на природу, на фабрики і т.д.). На уроках оцінок не ставили.

А чим же стара школа, до якої чимало сил, старань і коштів доклав у другій половині дев'ятнадцятого століття один із творців земських народних шкіл барон Микола Олександрович Корф, що дозволило Олександрівський повіт (куди входила і Гуляйпільська волость) назвати «Педагогічною Меккою», не підходила махновцям.

– Доброю ілюстрацією цих настроїв є стаття «Школа й життя», вміщена у газеті «Шлях до волі» 7 грудня 1919 року. Автор, що ховається за псевдонімом «Тутешній», визначає п'ять основних вад старого шкільництва, які треба було обійти в майбутньому. Це невідповідність шкільної програми вимогам реального життя (1), недостатня кількість шкіл (2), низька якість навчання, «так що бідолахи – учні, що поскінчали школи, все своє життя тільки ляяли школи» (3). Певно, спираючись на свій особистий досвід, автор продовжує: «А навчання по всіх школах провадилось так, що бодай би його й не згадувати! За увесь час навчання звертали увагу, головним чином,

на літеру «Ъ...» та дивились на те, аби учні вміли «рассказывать прочитанное», а чи розуміє учень те, що розкажує, – хто його знає! А задачі які давали?! – для чого тільки й кому потрібно було так мордувати дітей, знущатися над бідолашними?! Історія, якої вчили дітей, це була байка, а не історія; вчили географію, а ніколи не бачили того, про що вчили. Скінчить хлоп'я школу, одержить свідоцтво, а через тиждень вже нічого й не знає, й не пам'ятає: знову такий розумний, як і до школи був, і нема в нього ніякої любові до школи і самонавчання. Школа тільки покалічила його». Далі йшли закиди до байдужої щодо шкільних проблем освітянської бюрократії (4). Остання вада – «страшенно пригнічене становище вчителів» (5) дає підстави вважати, що «Тутешній» саме і був одним з сільських інтелігентів, що у 1919 р. пристав до махновських повстанців.

Зазначимо, що у книзі «Вся Екатеринославская губерния 1913» повідомлялось: на 1913 рік у Гуляйполі налічувалося 1410 дворів, у яких мешкало 16151 чоловік. У селі діяло п'ять земських шкіл, одна церковно-парафіяльна, одна фабрична, одна німецька, дві єврейські школи.

Згодом – у 1916-1918 роках – діяло три гімназії, училище типу реального. У гуляйпільських гімназіях, як годиться, поряд з іншими предметами вивчали російську, німецьку, французьку мови та латину [82. с. 31].

Не випадково 2 травня 1919 року командуючий Українським фронтом В. А. Антонов-Овсієнко у таємній «Записке о Махно» голові РНК УСРР Х. Г. Раковському і наркомвійськкому М. І. Подвойському повідомляв: «Организационная работа в районе заметна: налаживаются детские коммуны, школы; Гуляй-Поле – один из самых культурных центров Новороссии: здесь три средне-учебных заведения и т.д.».

А. В. Савченко у книжці «Махно», виданій у Харкові у 2005 році, твердить, що в Гуляйполі було «8 шкіл, вище початкове училище, 2 гімназії» сінематограф, 3 церкви, синагога, банк, театр. Діяли підприємства: сільськогосподарських машин, обозне, деревообробне...» [83. с.15].

У 1919 році Наталія Сухогорська свідчила, що в Гуляйполі: «При мне там было 3 гимназии, высшее начальное училище, с де-

---

сяток приходських шкіл, 2 церкви, синагога, бани, много мельниц и маслобоен, кинематограф. Население – в подавляющем большинстве украинцы. Великороссов в Гуляй-Поле мало – больше учителя и служащие. Наоборот очень много евреев-купцов и ремесленников, очень дружно живущих с украинским селянством» [84.].

Отже, перед махновцями постало питання «заміни» старої «корфівської» школи на нову, але ніхто не знав, як це зробити. І «у першій половині 1919 року шкільна галузь у районі опинилася під керівництвом відомої анархістки Марусі Никифорової, відстороненої за рішенням ревтрибуналу на півроку від політичної діяльності» [85-1]. А після реорганізації Революційної Повстанської армії України (махновців) цю місію з 1 вересня 1919 року поклали на створену у складі Культпросвітвідділу Шкільну секцію, яку очолила Галина Андріївна Кузьменко.

Шкільна секція, як і все революційне повстанство, боролася за втілення в життя програми або точніше положень «Декларації Революційної Повстанської Армії України (махновців)». У першому розділі «Радянський лад» цієї Декларації було записано таке: «При Радах створювалися відділи: медичний, санітарний, **навчально-виховний** (підкреслення наше – Авт.) і дорожньої справи тощо. Суть же радянського ладу „визначається тим, що для налагодження нового господарського громадського життя вільні селяни і робітники створюють свої громадсько-економічні організації... Всі вони створюють знизу доверху об'єднуючі їх органи у вигляді економічних рад, які виконують технічні завдання, регулюючи громадсько-господарське життя.

Ці ради... не повинні бути політичними установами, якими керують ті чи інші політичні діячі, які б диктували свою волю і перетворювали під маскою «Радянської влади» свою політичну владу».

Дослідників махновщини не може не зацікавити і третій розділ «Декларації» «Національне питання», де записано: «Будь-яка національність має повне право вільно користуватися своєю мовою, своїми звичаями, своїм віруванням і обрядом, організовувати національні навчальні заклади і установи, берегти, підтримувати і розвивати національну культуру». Це положення є актуальним і для нас, хто вже двадцять два роки живе у самостійній, незалежній Україні.

«Незалежну Україну махновці бачили не як петлюрівську «самостійність», а національну незалежність – соціальну, трудову».

П'ятий розділ «Декларації» називався «Культурно-освітня справа». «Вона мусить бути не монопольним підприємством держави чи уряду, а вільною творчою справою осіб і організацій вільно і природно об'єднаних між собою, при яких буде забезпечене швидке духовне зростання».

Проект «Декларації» розробив культпросвітний відділ Військово-Революційної Ради армії у вересні-жовтні 1919 року, а 20-го жовтня на засіданні Ради цей проект було прийнято.

Програму (Декларацію) прийнято. Бери і виконуй, але в умовах безперервних бойових дій армії зробити це дуже складно. Договір підписаний між махновцями і радянською владою восени 1920 року «впервые после долгого периода непрерывной войны открывал району некоторую возможность спокойного общественного строительства...»

«Не меньшее внимание трудящиеся Гуляй-Поля уделили вопросу о школе. Многочисленные нашествия различных армий отозвались крайне губительно на школьном деле в районе. Учительский персонал, давно не получая никакого содержания, разбрелся, устраиваясь ради пропитания как попало. Школьные здания опустели и замерли. В период соглашения махновцев с советской властью школьный вопрос живо и непосредственно заинтересовал массы. Решения его махновцы поставили в плоскость самоуправления трудящихся. И школьное дело, говорили они, как и все прочее, вытекающее из основных потребностей трудящихся, есть дело местного трудового населения. Об обучении своих детей грамоте и наукам оно непосредственно само должно заботиться. Но это еще не все. Беря в свои руки дело обучения и воспитания молодого поколения, трудящиеся очищают и возвышают саму идею школы. В руках народа школа становится не только источником знания, но и средством воспитания и развития свободного человека, каковым должен быть каждый труженик в свободном трудовом обществе. Следовательно, с первого момента самоуправления трудящихся школа должна быть независима не только от церкви, но и в такой же мере и от государства» [86, с. 168-169].

Далі Петро Аршинов пише: «...Руководимые этой мыслью гуляйпольские крестьяне и рабочие воодушевленно приветствовали мысль об отделении школы от государства, о полной независимости ее от последнего – так же, как и от церкви. В том же Гуляй-Поле оказались последователи и проповедники идей свободной школы Франциско Феррера, а также теории и практики идеи единой трудовой школы».

Реформа освіти за махновцями могла іти у двох напрямках – за системою Франциско Феррера і школа могла розвиватися як «єдина трудова». Ідею «єдиної трудової школи» почав підтримувати і Н. І. Махно, що знаходився в селі на лікуванні.

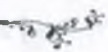
Якою ж мала бути «трудова школа»? За «Українським Радянським Енциклопедичним словником» (К., 1987):

«Трудова школа – реформаторська течія в буржуазній педагогіці, представники якої виступили за створення навчальних закладів, у яких би навчання, моральне, естетичне й фізичне виховання поєднувалися з виробленням у дітей трудових умінь, підготовкою їх до трудової діяльності. Виникла в період розвитку капіталізму. Ідея трудової школи належить представникам раннього періоду утопізму Т. Мору, Т. Кампанеллі» [87, с. 427-428]. Цю реформаторську течію підтримував Нестор Іванович.

«Новая постановка вопроса школьного дела вызвала сильное движение и подъем среди гуляйпольцев. Большинство культурных работников из крестьян потянулись к этому делу. Нестор Махно, хотя и имел в это время тяжелую рану в ногу, живо интересовался ходом его, аккуратно посещая все собрания гуляйпольцев по школьному вопросу и даже попросил знающих лиц сделать ему несколько докладов-лекций по теории и практике единой трудовой школы» [88, с. 169].

Франциско Феррер

Що ж конкретно гуляйпільці зробили в області шкільної справи? «Крестьяне и рабочие всем селом обязались взять на содержание учительский персонал, необходимый для обслуживания всех школ села (в Гуляй-Поле имелось несколько начальных школ и две гимназии). Была создана школьная комиссия из представителей крестьян, рабочих и учащихся, которой были поручены учебно-организационная, а также хозяйственная сторона школьного дела. Приняв принцип отделения школы от государства, гуляйпольцы приняли также схему свободного обучения в школах, сходную со схемой свободной школы Франциско Феррера. В этом отношении школьной комиссией был разработан определенный план и подготовлена большая теоретико-организационная предварительная работа...» [89, с. 169-170].

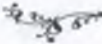
Одночасно з цим, зазначає Петро Аршинов, у Гуляй-Полі були організовані заняття з неграмотними і малограмотними. Знайшлися люди із серйозною підготовкою і багаторічним стажем, спеціалісти з навчання грамоті дорослих.

Ідею реорганізації школи гуляйпільські «вчителі сприйняли без особливого ентузіазму, але досить прихильно». Бійці повстанської армії допомагали школам і дитячим притулкам грішми та харчами.

28 листопада 1919 року на засіданні «Реввоенсовета и штарма» прийняли резолюцію, в якій другим пунктом записано: «На основании доклада Комиссии по пособиям, отпустить 525 тысяч рублей для ремонта, прокормления и содержания приютов, а также добавит субсидию 25 тысяч рублей на содержание и снабжение медикаментами приютской больницы, ввиду массового заболевания детей».

Махновці до останнього дня перебування в Катеринославі надавали допомогу бідному населенню. „Таким же путем была оказана помощь городским детским приютам: выдано деньгами около миллиона рублей, и, кроме того, немало продуктами – мукой, салом и колбасой. Надо отдать справедливость махновцам после добровольцев приютские дети в течение месяца «подкормились».

На розвиток шкільної справи наклав відбиток той грізний воєнний час, коли Г. А. Кузьменко як голова Союзу народної освіти і Шкільної секції практично нічого не встигла зробити, крім

воєнізувати школу. «Школа була воєнізована, отчого учасники проводили військові заняття, які закінчувалися порой настоящими побойцями. Останні являли собою страшні інциденти, доходивші до убийства.

Так, Гуляйпольська школа розділилася на махновців і білих. Пошла стройна атака на махновців, «білі» ученики поймали мальчику «махновца», повісили його по наказу командира: «Пусть повісит, поки я управлюсь з махновцями і не свисну». Но этот 12-летний командир так увлекся боем, что забыл «свиснуть», и мальчику сняли из петли мертвым и отдали на попечение 10-летним сестрам милосердия, которые, перепугавшись, убежали и сообщили об этом родителям.

В с. Новоспасовке школа также разделилась на два лагеря: «махновцев» и «белых». Вышли в поле, захватили стадо скота, выбрали лошадей и старых лошадей под кавалерию. Атака сопровождалась метанием камней со стороны «махновцев» в кавалерию «белых». В результате убиты – седок и лошадь.

Такие моменты развращали учеников, отчего было запрещено младшим классам производить боевые маневры, а ограничиваться исключительно одиночными и групповыми занятиями в строю.

Военным образованием увлеклись, кроме учеников и те подростки, которые не были организованы школой. Они обучались вместе со школьниками старших классов. Школьная секция не проводила никаких занятий в армии, отчего она была организацией чисто гражданской» [90, с. 351].

20 жовтня 1919 року газета «Путь к свободе» (№11) вмістила статтю Сергія Бугаса «Дом юношества», у якій автор пише: «Задача сегоднешнього дня – будівництво соціальної життя на початку свободи і рівності. Ярко, як ніколи, стоїть перед російським робітничо-селянським юношеством необхідність виховати в собі ту силу і силу, організованість і підготовку, які допоможуть їй закріпити завоювання революції і забезпечити природне розвиток вільної громадсько-соціальної життя.

Организация юношества є суттєва задача моменту.

Різні за своїм відтінком і напрямком групи юношества повинні сконцентруватися в одному ядрі – Домі юношества,

---

где в творческом взаимодействии выкристаллизуется пролетарское миропонимание и рабоче-крестьянская мощь. Молодежь, находящаяся на заводах, фабриках, мастерских, за прилавком, в учебных заведениях, политических партиях, – молодежь, вынесшая на своих плечах всю тяжесть белогвардейской лапы, должна в Доме юношества создать одну семью свободного пролетариата.

Дом юношества должен дать все то, от чего пролетарская молодежь была отрезана: знание. Нужно культивировать эстетические побуждения, развивать самостоятельность и индивидуальное творчество.

Свободная, живая среда, которую создает Дом юношества, даст возможность культурно оздоровиться пролетарскому юношеству и единой семьей выйти на широкий путь рабоче-крестьянского строительства» [93, с. 215].

22 жовтня 1919 року газета «Вольный Бердянск» надрукувала звернення Лугового «К бердянским учащимся средней школы», у якому порушує питання про участь молоді у творчому житті. Він пише: «Что дело школьной реформы не требует принадлежности к какому-либо лагерю (має на увазі білих чи махновців – Авт.); что старая школа свой век отжила и ни в коем случае не протянет еще хоть сколько-нибудь времени, и что придется, наконец, на место «внешкольного надзора»... создать что-нибудь более светлое и разумное.

А кто будет это создавать? Конечно, не преподаватели – по всем давно известным причинам. Необходимо самим учащимся быть двигателями школьной реформы, так как только лишь учащаяся молодежь, как наиболее здоровый школьный элемент, может направить эту реформу по прямой дороге. Только лишь учащиеся, а никто другой, могут создать хоть какое-нибудь улучшение в своей жизни, но лишь при коллективном сплочении своих сил в данном направлении. И тогда, когда этот коллектив объединит всю учащуюся массу, или, когда, вернее масса будет способна создать этот коллектив, т.е. подняться до самосознания человека и гражданина, не будет места ни рассаднику всевозможных нравственных и физических пороков, именуемому «старой школой», ни юношеству, развращенному, опозоренному этой школой.

Итак, если учащаяся среда хоть на один процент сознает необходимость уничтожения старой школы, искоренения всевозможных болезней тела и духа юношества, пусть она возьмется за дело создания ученической организации, которая бы воспитала из учащегося человека с гордым сознанием своего достоинства, ненавидящего все старое, несправедливое, рутинное, но возьмется немедленно, так как так или иначе жизнь сама за это возьмется, к этому принудит – теперь ей нужны не паразиты и не идиоты» [91, с. 220].

Шкільна комісія (секція) вважала одним із актуальних питань про мову викладання в школі і мала намір, щоб його вирішив IV районний з'їзд рад, але делегати заявили, що з'їзд вважає неправомірним для себе вирішувати питання про взаємовідносини в Україні російської та української мов і що цю проблему мають вирішити з'їзди майбутнього. Тому Культпросвітньому відділу Революційно-Військової Ради довелося вирішувати це питання самому.

18 жовтня 1919 року в газеті «Путь к свободе» було надруковане його програмне оголошення: «Революційне повстанство, дотримуючись принципів істинного соціалізму, не може силувати природні потреби народу українського. Тому питання про мову викладання в школах має бути вирішене не армією, а лише самим народом в особі батьків, вчителів і учнів... Наказ ген. Май-Маєвського, що забороняв материнську мову в школах, віднині скасовується як силою нав'язаний нашим школам. В інтересах духовного розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схиляється місцеве населення... і воно, а не влада і армія має вільно і самостійно вирішувати це питання».

Під час громадянської війни актуальним питанням було і забезпечення шкіл педагогічними кадрами. Про це свідчить оголошення ініціативної групи бердянських вчителів, опубліковане 26 жовтня 1919 року в газеті «Вольный Бердянск»: «Ввиду отъезда многих преподавателей с кадетской армией, учебные занятия в некоторых школах города и уезда не проводятся. В то же время в городе имеется масса безработных учителей, которые могли бы продолжить прерванные занятия. На основании вышеизложенного инициативная группа безработных учителей и учительниц приглашает товарищей на собрание, имеющее быть 26 октября в воскресенье в 11

час. дня в помещенні культурно-просветительного отдела (Биржевой проспект, 9)».

Шкільна секція у своїй роботі звертала увагу і на навчання робітничої молоді. 27 листопада газета «Шлях до волі», що виходила в м. Катеринославі, запрошувала всіх учнів з'явитися на Перші Катеринославські Вечірні курси Робітничої Молоді.

Махновська реформа школи передбачала відділення її від церкви, а конкретно – заборони викладання дітям в школах «Закону Божого». У жовтні 1920 року на засіданні Гуляйпільської сільради виступав представник Культпросвітвідділу анархіст-«набатовець» І. Тепер з вимогою вилучити зі шкільної програми «Закон Божий». Виступаючого селяни звинуватили у «безбожництві, більшовизмі й намаганні дискредитації руху» (махновського – Авт.) і він «ледве звідти кігті драв» [94].

Конфлікт удалося погасити тільки тоді, коли Г. А. Кузьменко заявила, що відсутність «Закону Божого» негативно відіб'ється на моральному вихованні дітей. Це рішення було ухвалено більшістю Гуляйпільської ради.

Проблемою в тодішніх школах була наявність у класах переростків віком до 20 і більше років. Деякі з них були активними махновцями і до школи ходили від випадку до випадку. Як згадувала гуляйпільська вчителька Н. Сухорська, вони погано навчались і навіть погрожували педагогам, щоб ті переводили їх до наступних класів. (Лякали вчителів батьком Махном, але той у справі педагогів не втручався).

– Відступ у листопаді 1919 року повстанської армії на Правобережжя, – зазначав В. М. Чоп, – застав Шкільну секцію, коли вона ще не завершила свій організаційний період, не встигши провести жодного із запланованих з'їздів батьків і вчителів, хоча і встигла створити Союз учителів, головою якого було обрано Г. А. Кузьменко. У час мирного перепопочинку восени 1920 року справу шкільного реформування було продовжено. Але війна, не виплата зарплати змусила вчителів рятуватись від голоду, покидаючи шкільні приміщення і прилаштовуючись до нових реалій життя.

– На реформу 1920 року, – знову ж таки звернемося до В. М. Чопа, – історією було відведено час з 1 по 25 листопада, після чого

її хід був перерваний, але не з причини методологічного банкрутства. Це був один із наслідків збройного нападу частин Червоної армії на повстанський район. Як пережиток «махновщини», «незалежна школа» мала лише один вихід – самоліквідуватися.

В подальшому Г. А. Кузьменко ніколи вже не вдається повернутися до школи вчителькою. У вимушеній паризькій еміграції вона працювала пралею у пансіонаті для дочок російських емігрантів. Під час другої світової війни разом з донькою її вивезли на примусові роботи у Німеччину. Згодом потрапила до радянської окупаційної зони, її репресували і до кінця свого життя в 1978 році працювала чорноробочою на різноманітних роботах.

Кривавий вихор громадянської війни не дав задумане втілити в життя, бо за саркастично-зневажливим виразом В. Голованова: «Махновская республичка просуществовала-то всего полтора месяца в кольце фронтов – за это время ни одна власть ничего не успела сделать. Если бы Махно продержался подольше и при нем, можно не сомневаться, как-нибудь все бы устроилось» [95, с. 221]. До сказанного тільки добавимо, що «Махновская республичка» простяглась на шістсот кілометрів з півночі на південь, і на стільки ж – із заходу на схід.

ЕХ, ЯБЛУЧКО...

Театральна секція, яка діяла при Культурно-просвітньому відділі, ділилась на групи: музикальну, драматичну, оперну, сатиричну. Керували секцією махновські артисти-любители: Микита Конопля – завідуючий і Циганок – заступник.

«Музыкальная, хоровая и сатирическая группы своим аппаратом были доведены до роты, эскадрона и батареи. Струнные и духовые оркестры были при штабме, штабах корпусов и некоторых полках. Низовый аппарат музыкальной группы составлялся из повстанцев-виртуозов, играющих на гармонии, баяне. Этот народный инструмент, между прочим, господствовал в частях, отдых всегда сопровождался музыкой и танцами. Штабные игроки непременно соединялись вместе. Штабная гармошка была куплена на средства армии и находилась, кроме штабов, по одной во взводе. Кроме того,

---

полки имели струнный оркестр, не уступающий по своей организации оркестрам гармошек.

Сатирики и певцы сопровождали отдых песнями и едкими насмешками, выбирая тему на злобу дня. Между ними были довольно остроумные и талантливые парни» [96, с. 351].

«Улица пестрила множеством людей, тут и бородачи в потрепанных полушубках с винтовкой на плече, тут и школьник, выросший из пальто, с обрезом в руках носится в кругу. Гармошка фальшивила в дюжих руках парня, и он заглушал ее новыми куплетами «Яблочко»:

... Махнов-чики-чики,
Славні хлоп-чики-чики
Потопились у Дніпрі,
Як гороб-чики-чики...» [97, с. 46].

Або інший приклад з книги «Дороги Нестора Махно»:

«Позади станционного здания играла гармошка, слышались заливчатские выкрики: «Ой, яблочко, куда котишься, попадешь к Дерменжи, не воротишься».

Мы пошли посмотреть. Человек двести стояли кольцом. В середине носился в присядки плотный мужчина средних лет. Длинные черные волосы свисали на плечи, падали на глаза. «Рассыпались лимоны по чистому полю, убирайтесь кадеты, давайте нам во-о-лю!» – выкрикивал он.

– Это наш батько Дерменжи, – пояснил один из повстанцев» [98, с. 47].

Під час таких і їм подібних імпровізованих «концертів» і виникали різні махновські «Яблучка».

І шумить, і гуде –
Махно-батько іде.
За собою з Гуляй-Поля
Ціле військо веде.
Або:
Ех, яблучко,
Половиночка.
А наш батько Махно,
Як дитиночка.

Або:

В Гуляй-Полі дощ іде,
А в Бердянську слизько.
Утікайте, біляки,
Бо Махно вже близько!

Або:

Ех, яблучко,
На чотири часті,
Не давайте мужики
Комісарам власті!

Або:

Ой, яблучко,
Наливається.
Махно білих загнуждав
Та й катається!

Або:

Ех, яблучко із листочками,
Їде батько Махно із синочками,
Із Вдовиченком, із Куриленком,
Із найменшим сином, із Чуприненком.

В репертуарі махновських «артистів» були й інші «Яблучка», частівки, приказки, бо славилися повстанці своїми дотепниками і жартівниками.

(Усна народна творчість про Н. І. Махна і його повстанців зібрана Іваном Кушніренком і Володимиром Жилінським у збірник «Гоп, куме, не журись» («Дніпровський металург», 2008 р.).

Усна народна творчість висловлювала думи і сподівання революційного народу, прославляючи героїв, із сарказмом висміюючи боягузів і тих, чия «хата скраю», своїх недругів і ворогів:

Эх, яблочко наливається,
А махновцы вперед продвигаются.

Эх! Яблочко, куда котишься,
Коль к махновцам попадешь,
Не воротисься.

Эх! Прапорщик, зачем женишься,
Когда махновцы подойдут,
Куда ты денешься...

Кадет-мордоплет,
Морда куца,
Кишки набок, душа вон –
Контрибуция.

Ех, яблучко,
Вітер хилить вітку,
Махно пана загнуздав,
Поїхав в розвідку!

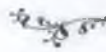
Але не тільки народна творчість народжувалася в рядах Революційної Повстанської армії України (махновців), а й пісні, такі, як, «Розпрягайте, хлопці, коні». (Доктор філології, професор Ф. П. Погребенник, відомий знавець української пісні, підтверджує, що пісня датується 1918-1919 роками). За спогадами дружини Н. І. Махна Галини Андріївни Кузьменко цю пісню написав повстанець Іван Якович Негребицький:

«Я так добре його пам'ятаю, – згадувала Г. А. Кузьменко. – Це ж він склав пісні в нашій армії. Симпатичний хлопчина був, усі ми любили його. Пам'ятаю першу зустріч з ним. Сиділи ми якось вночі з Нестором і Васею Харламовим, писарем, у штабі...

Прочинилися двері, у кімнату зайшов невисокий русявий хлопець: «Нестор Іванович, можна? Несторе Івановичу, я склав пісню. Це для вас». І подав Нестору аркушик паперу. Нестор читає, я зазираю через плече:

Іван Якович Негребицький

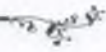

«Розпрягайте, хлопці, коні,
Та й лягайте спочивать.
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать.
Копав, копав криниченьку
У зеленому саду –
Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду?
Вийшла, вийшла дівчинонька
Рано-вранці воду брать,
А за нею козаченько
Веде коня напувать.
Просив, просив відеречко,
Вона йому не дала.
Дарив-дарив їй колечко,
Вона його не взяла.
Знаю, знаю, моя мила,
Чим я тобі не вгодив –
Що учора із вечора
Кращу тебе полюбив.
Вона ростом невеличка,
Ще й годами молода.
Руса коса до пояса,
В косі ленте голуба» [99, с. 325].

Пісня сподобалася Нестору Івановичу і «незабаром усі загопи повстанців виводили «Розпрягайте, хлопці, коні». І ніякого приспіву, ніякої: «Раз-два, калино», як її тепер виспівують, не було, просто повторювали два останні рядки кожного куплета. А співали ще наші хлопці так:

Запрягайте, хлопці, коні,
Годі вам вже спочивать,
Та й поїдем з Гуляй-Поля
Щастя-волю здобувать!

Від Вані покотилися в загін «Яблучка» – їх тоді було безліч, але ми знали, що «Ех, яблучко, та із листочками, іде батько Махно із синочками» належить йому. Він умів переінакшити знану пісню – і вона вже була «своєю», і махновці завзято виспівували:

«А-ах, ура, ура!
Ми підем на врага!
За матінку Галину,
За батька, за Махна!» [100, с. 326].

Галина Андріївна пригадувала, що «Іван Негребицький склав гімн повстанської армії «Под знаменем черным», використовуючи слова й з «Інтернаціоналу», і ще з якихось пісень:

«Споете же, братья,
Под громы ударов,
Под взрывы и пули,
Под пламя пожаров,
Под знаменем черным
Гигантской борьбы,
Под звуки набата
Призывной трубы.

Припев: Давно уж, товарищи, время настало
Проснуться рабочему люду.
На бой нас давно вызывает
Деникин – враг, царящий всюду.
Пусть маузер, бомба собой защищают
Идею рабочего люда.
Их много, без счета,
Судьбою забытых,
Замученных в тюрьмах,
На полях убитых.
Их много, о правда,
Служивших тебе
И павших в героической
Неравной борьбе.
Никто не даст нам освобожденья,
Ни царь, ни Бог, и ни герой.
Добьемся мы освобожденья
Своею собственной рукой» [101, с. 327].

Виконуючи покладені на членів Культпросвітнього відділу обов'язки, ті добре пам'ятали, що українському працюючому

люду потрібні українська газета і книжка, школа, лекція, вистава. Не випадково, 4 грудня 1919 року газета «Шлях до волі» (№15) писала: «Всім – кому справді потрібна і дорога українська культура, жива народна мова, пісня, театр і хто дійсно хоче дбати про «найменшого брата», до всіх тих Катеринославське українське культурно-просвітнє товариство імені Т. Г. Шевченка звертається із закликом, а саме: членів і співчуваючих завданням товариства прохає прибути на загальні збори товариства».

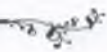
Василь Харламов (зліва) і Нестор Махно в м. Парижі. 30-ті роки ХХ століття

МАХНОВСЬКИЙ ТЕАТР

Театральну секцію спочатку очолювали махновські артисти-любители: Микита Конопля – завідуючий і Циганок – заступник. А з липня 1920 року керував секцією український повстанець, поет, природжений артист, хороший танцюрист і масовик Антон Матросенко.

Драматична і оперна групи секції комплектувались не тільки із професіоналів артистів, але і з любителів, останніх було значно більше. Одні грали задовільно, інші – ні. Серед них було багато жінок. П'єси із бойового життя повстанців давав махновцям анархіст-італієць, який приїхав у махновщину для зв'язку і залишився до 1921 року, поки не потрапив у полон до будьоннівців. Він писав гарні п'єси.

Культурно-просвітній відділ старався якомога раціональніше використовувати перерви між боями, щоб проводити роботу серед повстанців і мирного населення. Часто у звільнених районах вивішу-

вались яскраві оголошення про проведення того чи іншого спектаклю. Адже в махновській армії був свій похідний театр, яким керував режисер анархіст-набатовець Лейба Лейхстенлейб (Лев Грозний). До речі, після розриву стосунків з Махном Грозний «загнав» на товкучні на метри, як мануфактуру, завісу, яку використовували в похідних виставах, взяту із мелітопольського міського театру.

Про діяльність театральної секції так писав у книжці «История махновского движения» (Берлін, 1923 р.) колишній керівник культурно-просвітнього відділу Петро Аршинов: «И театру повстанцы уделяли большое внимание. Еще до соглашения с большевиками, когда повстанческой армии приходилось изо дня в день принимать бои с многочисленными противниками, при ней постоянно сохранялась театральная секция из самих повстанцев, которая, насколько позволяла боевая обстановка, ставила пьесы частью для повстанческой массы, частью для крестьян.

В Гуляй-Поле имеется довольно большое театральное здание. Но профессиональные артисты в селе всегда были редкостью. Гуляй-Поле обходилось обыкновенно местными любительскими силами крестьян, рабочих и сельской интеллигенции, т. е., главным образом, учащихся и учащихся. За время гражданской войны, жестоко разорившей Гуляй-Поле, интерес у гуляй-польцев к театру несколько не ослабел, а даже возрос. В дни соглашения махновцев с большевиками, когда в связи с договором была снята блокада, театр в Гуляй-Поле ежедневно переполнялся тружениками; при этом крестьяне, повстанцы и их жены были не только артистами: на сцене шли пьесы, написанные ими же самими».

– Отметим одну пьесу, – зазначає П. Аршинов, – написанную гуляй-польським крестьянином, принимавшем участие в разных фазах повстанческого движения. Она называется «Жизнь махновцев» и состоит из нескольких актов. Пьеса знакомит нас с летом 1919 г., когда денкинская армия заняла всю Украину. В свободных дотеле селах вновь появились приставы, офицеры. С первых же дней их прихода возродилось старое притиснение и угнетение трудящихся. Крестьян жмут на каждом шагу, реквизируют их имущество, производят беспрестанно обыски, ища махновцев. Происходят избиения и расстрелы старых и малых. Дух возмущения загорается в крестья-

---

нах. В різних местах они собираются в группы, обсуждают тяжелое положение, готовятся к восстанию и невольно обращают свои взоры и свое сердце к Махно, три месяца назад отступившему под напором армий Деникина и Троцкого.

Однако слухи несутся, что Махно, разбив деникинцев, вновь идет по Украине и приближается к Гуляй-Полю. Это придает смелость и вливает энергию в гуляй-польцев. Они, слыша, как в отдалении грохочут орудия махновцев, восстают, вступают в жестокую борьбу с деникинцами и изгоняют их при поддержке махновской кавалерии.

Пьеса ярко отображает жизнь украинского села лета 1919 года. В ней представлено много народного горя, искреннего, душу захватывающего волнения, революционного подъема и героизма, и она все время держит зрителей в напряженном состоянии [102, с. 170-172].

Через те, що ходіння в театрі було масовим і сестри милосердя, забуваючи про свої прямі обов'язки, відвідували театри, командир 5-го Кубано-Задніпровського кавалерійського повстанського полку військ імені Батька Махна 1 грудня 1919 року видав наказ № 51 про заборону сестрам милосердя без дозволу командира полку відвідувати театри.

А командир 1-го Донського корпусу О. Калашников у грудні 1919 року у Зверненні до повстанців звертав увагу на те, що «театры, которые должны дать хорошее, полезное, превращены в кабачки (мова йшла про Катеринославську губернію – Авт.). И вы, товарищи артисты, дайте нам просвещение, но не разврат» [103, с. 261].

Відзначимо і те, що масові видовища закінчувалися аукціоном, на якому продавались то жіночі хустки, то фунт цукерок, то пляшка горілки і т.п., спектаклі частіше за все були платні. Кожний присутній платив стільки, скільки вважав за потрібне. Зібрані кошти направлялися на користь поранених повстанців.

При першій-ліпшій можливості театр «Колізей» у Гуляй-Полі очоче відвідував Н. І. Махно із дружиною Г. А. Кузьменко, на них приходила і гуляйпільська інтелігенція, український поет Грицько Кернеренко, художник Вучічевич.

Напередодні 105-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка у Гуляйпільському кінематографі було дано велику театральну виставу.

Театральна група, яка збереглася, хор і оркестр підготували репертуар із творів Т. Г. Шевченка.

Зал був переповнений.

«Вечер почався виступленням хора: «Реве та стогне Дніпр широкий...».

Все встали і слухали пісню стоя.

Театралізована біографія Шевченка була настільки трагічна, близька і понятна кожному, а виконувалась з такою душевністю і драматизмом, що багато плакали, не стеснюючись своїх сльоз. Кожен за ці хвилини як-будто знову проживав свою життя.

Далі в музичному супроводженні слідували одні твори за іншими.

Перше відділення завершилося «Заповітом»:

«Як умру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого

На Україні милій...»

Во другому відділенні була показана драма «Назар Стодоля».

Долженко, наплакавшись, захоплювався: «Вот это воздействие, вот это чистилище, виходишь як-будто другим, а патріотизма і самосвідомості хочіть відбавляй...» [104, с. 105].

11 березня 1920 року теж відбулася вистава, присвячена пам'яті Т. Г. Шевченка, про це записала у «Щоденнику» Г. А. Кузьменко: «Наших було багато. Все пройшло гаразд».

* * *

У Культпросвітньому відділі Революційно-Повстанської армії України (махновців) працювали освічені, культурні люди, які могли виступити із запальною промовою перед повстанцями та трудовим населенням і бесіду провести, і лекцію прочитати, і заняття провести, і статтю в газету написати, і масово-культурний захід організувати і т.п. Серед них перш за все назвемо Н. І. Махна, В. Воліна, П. Аршинова, В. Куриленка, Лашенка, Попова, Матросенка, Г. А. Кузьменко, А. Буданова (з 29 травня 1920 р. – начальник культпросвітвідділу), Веретельникова. Це також – Т. Чорник

Махновчики – славні хлопчики

ний, Капельгородський, Калашников, Гавриленко, Павловський, Володін, Губенко, Уралов, Могила, Марк Мрачний, Яків Іщенко, Микита Конопля, Циганок, Ісак Тепер (Гордеев), Т. Вдовиченко, Олександр Чорняк, Яков Суховольський (Алий), Йосип (Емігрант) Гутман, Жук (в грудні 1920 р. – завідуючий культурно-просвітнього відділу Повстанської Запорізької групи військ України імені Батька Махна), Олена Келер – секретар культурпросвітвідділу ВРР, Давид Коган (у листопаді 1920 р. стояв на чолі організаційно-літературної роботи у Махна).

Так розповідав про Антона Матросенка майбутній художник Олександр Володимирович Коморний, який в розпал громадянської війни написав портрет батька Махна. Майбутній художник 1918 році проживав у селі Андріївці – волосному центрі Бердянського повіту і займався живописом в студії художника Анастасія Олексійовича Брянцева – викладача креслення і малювання в гімназії. Вперше він побачив Матросенка на мітингу, але чомусь називає його начальником культурпросвітвідділу штабу махновської армії: «Речь свою оратор держал на украинском языке и в стихотворной форме – вынул из кармана шубы «Кобзарь» Тараса Шев-

---

ченко и с большой выразительностью читал оттуда выдержки. Публика живо аплодировала» [105, с. 211].

Оформляючи у Культпросвітвідділі полкові і ескадронні прапори махновської армії, О. В. Коморний познайомився там з юним піаністом Володею Московченком, родом із села Каменського (нині – м. Дніпродзержинськ). Матросенко взяв його у відділ артистом естради, разом з каруселлю і шарманкою. Тут на стіні Коморний намалював клеєвими фарбами портрет Тараса Шевченка і написав під ним цитату: «Учитесь, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!».

На стіні висіла велика карта Російської імперії і рядом в позолоченій рамі – портрет Нестора Махна, який написав Брянцев.

В. О. Коморний пригадував один із концертів, який проходив у глядацькому залі товариства «Просвіта», на якому виступали заїжджі артисти. Російські народні пісні і романси виконувала Щербина-Башарина, Льова Задов артистично виконав куплети, блискуче виступив ілюзіоніст-гіпнотизер Георгіни. «Заморочив публику, он заставлял неуклюжих громил прыгать, как детвора, на сцене, купаться в реке, сняв штаны, чем довел зал до истерического хохота.

Когда махновцев в зале не было, Володя Московченко сидел за пианино и по нотам играл классические вещи, напевал арии из опер, мужские и женские. В такие минуты мы переживали настоящее наслаждение. Но махновцы на концертах Володи классики не заказывали, а более всего требовали сыграть «Яблочко» [106, с. 217].

Махновський культурно-просвітний відділ створював школи політосвіти, «вільні школи», театр при Повстанській армії, веселі аукціони на користь поранених. У листопаді 1920 року «на виставі повстанського театру «Запорожець за Дунаєм» на станції Пологи був присутній сам важкопоранений Махно. Одне слово, громадське життя у махновському краї вирувало і доводило, що енергія махновських діячів спирається на справжню творчу підтримку місцевих селян, на їхню одвічну мрію про дійсно вільне й заможне життя. Махновський культпросвітвідділ для пропаганди махновського досвіду розіслав сотні своїх агентів Україною» [111, с. 304].

Підбиваючи підсумки роботи апарату пропаганди і агітації махновських ідей, ще раз звернемо увагу на дві постаті: Петра Аршинова і Всеволода Воліна (Ейхенбаума).

Петро Андрійович Марін (Аршинов) – анархіст. За терористичні акти, як і Махна, його засудили на 20 років каторги. У 1911 році у Бутирській в'язниці зустрівся з гуляйпільським «бунтівником» і став його ідейним учителем. У дні Російської Лютневої революції у перших числах березня 1917 року Аршинов і Махно вийшли на волю.

У квітні 1919 року, на самому початку розвитку повстанського руху приїздить на запрошення Нестора Івановича у Гуляй-Поле і з того часу перебуває майже безвизно в районі махновщини аж до її розгрому. Тут він вів культурно-просвітну роботу: керував культпросвітвідділом і редагував газету повстанців «Путь к свободе». Пізніше у 1923 році видасть книжку «История махновского движения» в Берліні і стане першим істориком махновщини.

«Дядя Волін», як називали повстанці Всеволода Михайловича Ейхенбаума (1882-1945) теж відомий як ідеолог махновщини, який у її рядах перебував із серпня 1919 року. Спочатку він був радником Махна, потім редагував накази Батька по армії, а також у жовтні 1919 року відредагував Декларацію Революційної Повстанської армії України (махновців) – «головний ідеологічний документ махновського руху і першу політичну програму анархізму за всю історію його існування – за твердженням В. Чопа, котрий у 1999 році у збірнику «Запорожские еврейские чтения» (випуск 3) опублікував статтю «Всеволод Волин (Эйхенбаум) – глава махновского культпросвета». У ній, цитуючи В. Голованова, О. В. і В. Ф. Білашів, П. Аршинова, вказує: «К тому же оказалось, что Волин есть ли не самый образованный человек в махновском движении. Не умный, не грамотный, а именно образованный. Он даже успел немного поучиться на факультете права (В. Голованов). Кроме этого, у Волина имелся дар оратора. Начальник штаба РПАУ В. Белаш вспомнил о Волине как о «великолепнейшем ораторе», а редактор махновских газет П. Аршинов говорил о нем, как о прекрасном работнике-докладчике».

«Главное достижение Волина в махновщине заключалось в том, – виділив В. Чоп, – что как теоретик он сумел внушить Н. Махно, что именно теперь, после отступления большевиков с Украины, ему и его РПАУ выпадает исключительная историческая возможность – начать Третью революцию. Первая революция сбросила власть царя, вторая – власть буржуазии. Третья должна освободить человечество от власти государства. Волин дал Н. Махно иное понимание ситуации, другую оценочную систему собственной деятельности».

За твердженням ще одного дослідника махновщини Н. Герасименка: «Волин был, несомненно самой яркой фигурой среди махновских политических «деятелей»... Лет пятидесяти (а насправді йому було 37 років – Авт.), преждевременно состарившийся и поседевший, среднего роста, с беспокойным взглядом, направленным куда-то вдаль, Волин производил своей растрепанной фигурой, мало знакомой с водой, щеткой и гребнем, впечатление человека, только что выскочившего из дома умалишенных. Преображался Волин лишь в минуты, когда произносил свои блестящие речи...».

Уже в еміграції через багато років Волін напише книгу мемуарів про махновщину «Неизвестная война», яка побачить світ тільки після Другої Світової війни.

Такими знали завідуючих культурно-просвітним відділом Революційної повстанської армії України (махновців).

І ТАКИМИ БУЛИ «БАТЬКО» І ПОВСТАНЦІ

ТУРБОТА ПРО БЛИЖНІХ

Досліджуючи феномен Н. І. Махна і відзначаючи такі риси його характеру, як цілеспрямованість, невтомність, сила духу, сила волі, хитрість, твердість, сміливість, енергійність, відданість революції, непохитність у досягненні поставленої мети, хочеться подивитися на цього анархіста-комуніста, неперевершеного військового діяча, як на людину, якій притаманні риси любові до ближнього, турбота про друзів, рядових бійців армії повстанства, щирого товариша, невідкупну, порядну людину. Чомусь на це ніхто з дослідників не звертає уваги.

Ще в юному віці гуляйпільський бунтар, проявив твердість духу, порядність і нікого не видав з групи анархістів-комуністів «Союзу бідних хліборобів», хоч жандарми проявляли до нього, звичайно, не любов. Знаючи, що йому за участь у революційних подіях, загрожує смертна кара, він тримався мужньо, ще й теплим словом підтримував дух спілкамерників.

Через все свідоме життя він проніс любов до матері Явдохи Матвіївни, до братів Карпа, Омеляна, Савки та Григорія. Карпа замордували білогвардійці, Омеляна розстріляли австрійці, Григорій загинув у бою з денікінцями, Савку вбили червоні. Мати померла в 1925 році, не знаючи чи живий Нестор, чи ні.

Нестор Іванович «нежно любил дочь, и, если в запальчivosti ему случалось отшлепать ее, он ощущал себя большим весь день...» [136, с. 34].

З теплотою згадує Махно у своїх «Воспоминаниях» про першу дружину Настю Васецьку, яка загубилася у вирі громадської війни. Скільки їх загублених, порубаних, убитих залишилося на землі, политой кров'ю борців за свободу і рівність. Тому, пори велику зайнятість, Нестор Іванович завжди не забував про живих, про тих, хто поруч, з ким іти в бій.

І не випадково Революційно-військова рада Повстанської армії створювала різні комісії: фінансову, постачальну, медичну, комісію допомоги малозабезпеченим, про культурно-просвітницьку мова вже йшла.

9 лютого 1919 року газета «Известия» (орган ВЦВК) повідомляє: «В пятницу, 7 февраля, на ст. Любино-Сортировочная прибыло из Украины три поезда с пшеничной мукой, всего 90000

Омелян Іванович Махно

пудов, 50 вагонов для Москви в распоряжение Совнаркома и 40 – для Петрограда. Эта мука была захвачена красными украинскими повстанцами в боях с добровольческой армией Деникина в Цареконстантиновке. Привожу полностью содержание интересной телеграммы, посланной Совету Народных Комиссаров и Петроградскому Совету Гуляйпольскими революционерами, захватившими эту муку из рук белогвардейцев:

«Гуляйпольское революционное крестьянство, а также крестьянство всех прилегающих областей, командный состав и повстанческие крестьянские отряды имени Махно, Гуляйпольский Совдеп, Революционный Полевой Штаб Махно постановили: «Имеющиеся у нас девяносто вагонов муки, добытой в бою с добровольческими бандами, как военная добыча, поднести в подарок московским, петроградским революционным крестьянам и рабочим». Повстанческие крестьяне названного района и все их вожаки протягивают свою товарищескую руку и приветствуют своих революционных товарищей, Совнаркомы и Совдепы. Просим оповестить население. По поручению Махно. Горев». У центрі борошно прийняли, а простягнуту товариську руку не помітили, бо через кілька місяців з благословення Троцького і Леніна почали війну з Махном і повстанцями.

Повстанці турбувалися не тільки про далеких товаришів, не забували і ближніх. Так, виступаючи на 2-му Гуляйпільському районному з'їзді фронтовиків, Рад і підвідділів, який проходив 12-16 лютого 1919 року в с. Гуляй-Полі, т. Гончаренко з Покровської Ради повідомив, що в них організована допомога для сімей товаришів убитих на фронті, а т. Жовнір з Успенівської Ради говорив, що Рада взяла весь хліб на облік і по можливості допомагає бідним селянам. Тому в одній із резолюцій з'їзду записали: «Для успішного оказання матеріальної допомоги при кожному Союзі селянських і робітничих депутатів образовать фонд в пользу пострадавших товарищей-повстанцев и их семейств».

ПАТРІОТ ЧИ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ?

Дослідники махновщини та ідейних поглядів Н. І. Махна питання, винесене в заголовок, чомусь оминають, хоча воно є сьогодні

Нестор Іванович Махно в Румунії. 1921 р.

одним із головних у розумінні суті революційного повстанства періоду громадянської війни на Україні 1918-1921 років.

Почнемо з того, що Гуляй-Поле за даними книги «Вся Екатеринославская губерния 1913» налічувало у 1913 році 1410 дворів, у яких мешкало 16151 жителів. У цьому селі були п'ять земських шкіл, одна церковно-парафіяльна, одна фабрична, одна німецька, дві єврейські школи, а вже у 1916-1918 роках – діяло три гімназії, училище типу реального. У гімназіях поряд з іншими предметами вивчали російську, німецьку, французьку і українську мови та латину. У жіночій гімназії товариства «Просвіта» 73 гімназистки сповідували іудейську релігію, 116 – православну.

У Гуляй-Полі були дві православні церкви, синагога, католицький молитовний дім, навколо села утворилося 50 хуторів, 20 з яких були засновані німецькими колоністами, у самому Гуляй-Полі налічувалося близько 100 підприємств і торговельних пунктів, банк, сінематограф, театр, пошта і телеграф.

Гуляйпільська волость на початку 20-го століття була заселена на 87% українцями, 9% складали євреї, 1,5% німці, 1,5% росіяни, 1% поляки. Тому, стверджує В. А. Савченко, у подальшому махновський рух слід розглядати як рух власне український. Чи так це?

На перший погляд так? Але «под черным и анархическими знаменами нашей группы (Гуляй-Пільська селянська група анархо-комуністів – Авт.) воспитывалось трудовое крестьянство. Ни на шаг не отступая от анархических положений, группа намечала

ідейно-політичну і воєнно-революційну програму повстанського руху, визначившись одразу під іменем «повстанських військ Батьки Махно» [112, с. 519].

Керівниками та ідеологами руху були анархісти, які прагнули до створення вільної організації суспільства з інститутами громадського самоуправління, яке обходиться без влади людини над людиною.

«С первых дней своего зарождения движение охватило бедноту всех национальностей, населяющих район.

Состоящее из бедняков, спаянное единством рабочих рук, движение сразу же прониклось тем глубоким духом братства народов, который свойствен лишь пострадавшему труду. В его истории не было ни одного момента, когда бы оно опиралось на национальные признаки. Вся борьба махновцев с большевиками велась только во имя защиты прав и интересов труда. Деникинцев, австро-германцев, петлюровцев, французские десанты (в Бердянске), Врангеля махновцы прежде всего встречали как врагов труда. В любом чужеземном нашествии они видели, главным образом, угрозу трудящимся и несколько не интересовались национальным флагом, под которым шло вторжение» [113, с. 193].

Тут варто згадати, що, перебуваючи влітку 1918 року в Москві, Махно у листі до товаришів у Гуляй-Полі писав: «Общими усилиями займемся разрушением рабского строя, чтобы самим и ввести других наших братьев на путь нового строя. Организуем его на началах свободной общественности, содержание которой позволит всему, не эксплуатирующему чужого труда, населению жить свободно и независимо от государства и его чиновников, хотя бы и красных, и строить всю свою социально-общественную жизнь совершенно самостоятельно у себя на местах, в своей среде» [114, с. 24-25]. І коли в повстанському руху ті, що до нього «примазалися», несвідомі елементи, проявляли антисемітизм, його рішуче придушували.

Не випадково 15 лютого 1919 року на другому з'їзді фронтовиків-повстанців, робітничих і селянських Рад, відділів і підвідділів Військово-Революційного штабу Гуляйпільського району у Резолюції було записано: «4) Порабощенные всех национальностей, будь они русские, поляки, латыши, армяне, евреи или немцы, должны

объединиться в одну общую дружную семью рабочих и крестьян и сильным, мощным напором нанести последний и решительный удар классу капиталистов, империалистов и их прислужников и окончательно сбросить с себя цепи экономического рабства и духовного закрепощения». Закінчується резолюція такими закликами: «Да здравствует единая великая семья трудящихся всего мира! Да здравствует Социальная революция!» Як бачимо, у закликах не йдеться про нації, а про «єдину велику сім'ю трудящих всього світу».

Практика показала, що у махновців не було ні національних, ні релігійних забобонів. Вони не цікавилися ні своєю, ні чужою національністю і релігійністю, для них ворогом був капітал, держава, які пригнічували людську особистість.

Згадаємо ще Звернення Гуляйпільської групи анархістів «Набат» до виконкому Військово-революційної Ради Гуляйпільського району до робітників, селян і повстанців з питання відношення до єврейського населення (початок 1919 року), в якому говориться: «Если вы – сознательные революционеры, осмысленные бунтари и творцы красивой, новой жизни, то не видите ли ясно, как в этой глубокой страшной пропасти бедноты, рабства, нищенства прозябают одинаково рабочие всех национальностей: и русские, и поляки, и австрийцы, и немцы, и евреи, и армяне и т.д.?

Если вы смотрите широко открытыми глазами на наш рабский, забитый мир, то не видите ли, как одинаково страдают и еврейские рабочие, как голодают их семьи, как их дети, – как и дети бедняков других национальностей?

Да здравствует единая семья трудящихся всего мира!» [120, с. 64].

Ми вже згадували, що махновському рухові закидали про-яви антисемітизму. Але ж у його керівних органах працювало багато євреїв. Це – помічник голови Районної Гуляй-Пільської Військово-Революційної Ради Коган, один з найактивніших діячів революційного повстанства Л. Зіньковський (Задов), секретар Культпросвітвідділу Олена Келер, члени названого відділу Йосип Еміграт (Готман), Я. Алий (Суховольський). В армії повстанців-махновців була особлива єврейська батарея, яку обслуговували євреї, прикривала її піврота євреїв, командував батареєю повстанець – єврей Шнейдер.

П. А. Аршинов пригадає факти, коли у єврейській колонії Гірській Олександрівського повіту було вбито 20 чоловік. Цю акцію вандалізму вчинили селяни сусіднього села, які не були повстанцями, комісія, направлена туди Махном, розібралася з цим фактом і всі винні були розстріляні. А це трапилось на початку травня 1919 року на станції Верхній Токмак. Н. І. Махно побачив там плакат з надписом: «Бей жидов, спасай революцію, да здравствует батько Махно». Автор цього витвору тут же був розстріляний.

Якщо траплялися в армії повстанства факти пограбування єврейських сімей, винні відразу ж жорстко карались.

«Там, где еврейское население соприкасалось с махновцами, оно находило в них лучших защитников от антисемитских проявлений. Еврейское население Гуляй-Поля, Александровска, Бердянска, Мариуполя, все земледельческие еврейские колонии, расположенные в донецком районе, могут самым полным образом свидетельствовать о том, что в лице махновцев они имели неизменных друзей-революционеров и что благодаря суровым и решительным действиям последних антисемитские старания контрреволюционных сил в этом районе всегда рубились на корню» [115, с. 198].

Згадаємо ще й звернення до робітників, селян і повстанців, підписане 5 травня 1919 року Батьком Махном і Б. Веретельниковим, у якому читаємо: «В настоящий момент, когда на русскую революцию обрушился интернациональный враг – буржуазия всех стран – и сеет в рядах трудовых масс национальную рознь, чтобы подорвать революцию и пошатнуть главный фундамент нашей классовой борьбы – солидарность и единение всех трудящихся, – вы должны выступить против сознательных и бессознательных контрреволюционеров, провоцирующих дело освобождения трудового народа от капитала и власти. Ваш революционный долг – пресечь в корне всякую национальную травлю и беспощадно расправляться со всеми виновниками еврейских погромов» [116, с. 200].

До цього питання Махно повернувся 5 серпня 1919 року в наказі № 1 по революційній повстанській армії України, коли повстанські сили формувалися в одну армію. Звертаючись до повстанців, командуючий застеріг: «2. Каждый революционный повстанец должен помнить, что как его личными, так и всенародными врагами

Відома махновська тачанка

являются лица богатого буржуазного класса, независимо от того, русские ли они, евреи, украинцы и т. д.

За насилія же над мирними тружениками, к какой бы национальности они ни принадлежали, виновных постигнет позорная смерть, недостойная революционного повстанца» [117, с. 201-202].

Перебуваючи в еміграції в Парижі, Н. І. Махно у статтях «К евреям всех стран» (квітень-травень 1927 р.) і «Махновщина и антисемитизм» (листопад-грудень 1927 р.), опублікованих у часописі «Дело труда» №№ 23-24 і №№ 30-31, розвінчує брехню про єврейські погроми, вчинені повстанцями. «Весь свой тяжелый многолетний путь революционная махновщина была постоянной в своем непримиримом отношении к антисемитам и погромщикам: ибо она была подлинно трудовым и революционным явлением в жизни и борьбе революции на Украине» [119, с. 533].

І не випадково некролог про смерть Махна надрукувала тільки одна безпартійна газета – єврейська газета, відаючи шану гуляй-пільському Батькові.

Махновці-повстанці не зациклювались на національному питанні, головним для них ворогом був капітал і держава, якого б за-

---

барвлення вони не мали. Тому в повстанській армії були люди різних національностей. Так 60% командного складу становили українці, 25% – росіяни, 10% – євреї, 5% – інші національності (греки, молдавани, болгары, серби, поляки, кримські татари) [118, с. 169].

Сам Нестор Іванович був українським зрусифікованим селянином, який через об'єктивні причини до весни 1917 року був відірваний від України і української мови та культури. Національне самоусвідомлення до нього прийшло поступово, як і поступово почав проявлятися український характер махновського руху.

Спочатку Махно говорив про російську революцію в Україні, а далі – з розвитком революційного повстанства і про Українську революцію. Так, у зверненні районного Гуляйпільського ревкому від 16 жовтня 1918 року було заявлено про повстання робітників і селян проти «душителей і катів української революції австро-німців-гайдамаків». Чому Махно вважав душителями і катами української революції австрійців і німців – зрозуміло – окупанти. А гайдамаків і всіх вояків разом із Центральною Радою, Директорією, гетьманом П. Скоропадським і С. Петлюрою через те, що вони привели окупантів на українську землю і виражали інтереси, за переконанням повстанців, буржуазії і держави, хоч би як вона не називалась.

Деякі дослідники переконують, що у Махна була угода з Петлюрою на спільну боротьбу з російською та іноземною контрреволюцією. Була, але тільки вимушена, тимчасова. На превеликий жаль, чи то особисті амбіції Махна і Петлюри, чи нерозуміння боротьби за єдину незалежну Україну, чи брак високої політичної культури розвели дві повстанські сили у різні сторони, чим повною мірою скористалися більшовики і розбили махновців і петлюрівців поодиноці. Причиною цього була і відсутність у обох повстанських таборах ідеологів, які б прагнули до об'єднання повстанських сил, розкиданих на теренах України.

Більш-менш Н. І. Махно згадав, що він українець, мабуть, після знайомства з вчителькою української мови, активісткою «Прогресу» Г. А. Кузьменко. Допомогали в цьому поезії Т. Г. Шевченка, які любив читати Нестор Іванович, п'єси «Назар Стодоля», «Запорожець за Дунаєм», котрі він переглядав у похідному та Гуляй-Пільському театрі «Колізей».

Галина Андріївна Кузьменко і внучатий племінник Махна
Віктор Іванович Яланський. 70-ті роки ХХ століття

Як зізнався сам Нестор Іванович, влітку 1918 року він погано говорив українською і не хотів її «коверкати», щоб не здатися смішним. Проте вже у вересні 1919 року, як відзначав майбутній письменник Мирослав Ірчан, котрий зустрічався з Махном, він говорив на рідній мові добре.

Свої мемуари батько українського повстанства хотів видати українською мовою, але не знайшов перекладача. І в передмові до книги першої «Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 года)» (Париж, 1929) він писав: «Об одном лишь приходится пожалеть мне, выпуская этот очерк в свет: это – что он выходит не на Украине и не на украинском языке...

Но в том, что я не могу издать своих записок на языке своего народа, вина не моя, а тех условий, в которых я нахожусь» [121, с. 6].

Умови дійсно були для Махна-революціонера несприятливі: майже все своє свідоме життя знаходився в російськомовному оточенні, де читав і писав російською мовою, і лише восени 1919 року в Катеринославі почала виходити україномовна повстанська газета «Шлях до волі».

Розуміючи, що роботи на культурній ниві багато, газета «Шлях до волі» 26 листопада 1919 року (№ 7) зазначала: «Українському працюючому людові потрібні газета і книжка, школа, лекція, вистава...»

У статті «1654» (газета «Шлях до волі», 27 листопада 1919 року, № 10) автор Старий революціонер вказує: «Братерське єднання з усіма народами всього світу – це неодмінна наша мета. Поглибляти соціальну революцію у себе дома і духовно підтримувати всесвітню революцію – це наша робота!»

7 грудня 1919 року газета «Шлях до волі», звертаючись «До всього працюючого люду України», закликала: «Заявіть всьому світові, що ви повстали За Справжній Совітський Лад на Україні, без втручання будь-яких партій з їх добровільними комісародержавними інституціями влади.

Нехай світ почує про ваші прагнення й не допускає ніяких узурпаторів влади втручатися в революційні справи України.

Нехай знає весь світ, що ви, селяни й робітники України, звільняєте себе від усякого рабства і цим самим несете йому світ та волю, яку він повинен підхопити й закріпити у себе та перекинути в інші держави».

У цих закликах вбачаємо прояви махновсько-повстанського інтернаціоналізму, який зафіксовано у турботі про звільнення усього світу від рабства.

«27 грудня 1919 року вийшов перший номер органу губернської Федерації анархістів-повстанців Полтавщини «Анархіст-повстанець». Газета намагалася стати рупором патріотичної національної пропаганди серед повстанців. За її визначенням, «анархо-махновський рух на Україні є рух самобутній, національний». Далі газета у своїй передовиці запитувала: «В чому спасіння української нації? Який ідейний рух дійсно спасе українську націю, її свободу та незалежність? Відповідь ясна. Сам народ уже давно усвідомив, що єдине його спасіння в анархізмі, в безвладній трудовій федерації, що є єдино вільна незалежна організація, яка повинна привести націю до давно омріяної свободи і процвітання українського народу». На жаль, газета майже відразу припинила своє існування, після зайняття Полтавщини частинами Червоної армії» [122].

Ідея національного, українського жила серед повстанців, яких багато дослідників порівнює із козаками Запорозької Січі. Схожість звичайно є, як за своїм бунтарським, волелюбним духом, так і за ненавистю до прийшлих чужинців, які намагалися вільний народ загарбати і поневолити як духовно, так і територіально. Характерним ї, мабуть, головним, що поріднює запорожців і махновців, – є дух демократизму (виборність командирів і їх підзвітність низовим бійцям, прагнення до самоврядування, боротьба з поневолювачами «своїми» чи «чужими»). «Наше гасло, – заявили 27 листопада 1919 року в газеті «Шлях до волі» повстанці, – смерть всім навукам, гнобителям! Смерть від бувших рабів! Рабів гетьмана Богдана Хмельницького та «високої руки» царя Олексія Михайловича.

Що робив один диктатор з другим диктатором «Високої самодержавної руки» у 1654 році – за те ми не відповідаємо, бо вже виїшли з рабства та несвідомості кріпацьких часів.

А хто вчився історії у Соловйова, Іловайського та інших казньонних істориків і не хоче рахуватися з нами – хто ми? чії сини? яких батьків? – того ми відсилаємо до всесвітньої історії народів. Бо вчити історії тих, хто не хоче її знати, ми не силуємо».

Із сказаного видно, що і запорожці, і махновці одного роду-племени (до речі, махновщина зародилася й існувала на території колишньої запорозької вольниці). У махновському війську були навіть зовнішні ознаки схожості з козаками (носіння на голові «оселедців», шароварів і т.п.), але повністю ототожнювати ці два феномена не можна. Вони в історії кожен особливий по-своєму. Та найголовнішими спільними рисами і запорожців, і повстанців були патріотизм й інтернаціоналізм, які зміцнювалися в боротьбі із «своїми» і «прийшлими» ворогами, котрі намагалися поневолити волелюбний, вільний народ. Тому й хочеться запитати у читачів: «Так хто ж був Н. І. Махно: патріот чи інтернаціоналіст?»

ВІД АНАРХО-КОМУНІЗМУ ДО... ГУЛЯЙПІЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Нестор Іванович Махно належав до Гуляйпільської групи анархо-комуністів бакунінсько-кропоткінського спрямування, яка

заперечувала необхідність будь-якого уряду, вважала основними гнобителями людини капітал і державу, виступала проти приватної власності. Але теорія не завжди збігається з практикою. Це ще раз підтвердив приклад Махна, якого голова Директорії В. К. Винниченко так охарактеризував: «З розповідей одних, він (Н. І. Махно – Авт.) – ідейний анархіст, свідомий українець із романтичним укладом свого війська, за розповідями інших – він звичайний бандит, антиукраїнець».

Ця суперечлива характеристика не завадила Н. І. Махнові розпочати (як тепер говорять) експеримент: поєднання теорії анархізму з практикою на території одного конкретного району. Він знав, що займатися живою практичною роботою – це не справа анархіста-комуніста, але як український селянин, бачачи несправедливість і гноблення трудового селянства, не міг стояти осторонь боротьби, якій присвятив своє життя і за яку відбував каторгу в московській Бутирці дев'ять років.

З перших днів прибуття в Гуляй-Поле (на початку березня 1917 року) Нестор Іванович повністю з головою занурюється в громадсько-політичне життя села. Як анархіст він завзято виступав проти будь-якої влади (Тимчасового уряду, Центральної Ради, Директорії, Радянської влади більшовиків), але, розганяючи їх місцеві органи виконавчої влади, він будував нові, революційні, які стояли на ідейних засадах анархістів-комуністів. І в цих органах Махно був керівником (Земельний комітет, Комітет захисту революції, Гуляй-пільська рада, профспілка металістів і деревообробників і т. п.).

Заперечуючи старі форми управління, в Гуляй-Полі створювали нові. Політику Н. І. Махна підтримували профспілки, заводські комітети, комітет наймитів і група анархістів-комуністів.

У серпні 1917 року Земельний комітет оголосив ліквідованим поміщицько-куркульське землеволодіння і відібрав у поміщиків і багатих селян документи, що підтверджували їх права на землю і майно, і розділив його серед селян, організувавши зрівняльний поділ поміщицької землі, і навіть утворив декілька «вільних комун» на ній (комуни – прообраз вільного суспільства за Махном – Авт.), на яких поточні господарські питання вирішувались на загальних зборах (про вільні трудові комуни мова вже йшла – Авт.).

Комітет захисту революції зайнявся роззброєнням і придушенням контрреволюційних елементів, при цьому створивши «Чорну гвардію», озброєну опору нових, революційних порядків. Тому політика, яка проводилася в Гуляй-полі в 1917 році не була схожа на безвладдя. Через це більшовицький воєначальник Беленкевич назвав батьківщину Махна: «Маленький червоний Петроград». В той час Гуляй-Поле було схоже на революційну міні-державу зі своєю територією і кордонами.

І, мабуть, не випадково восени 1918 року, вигнавши із Гуляй-Поля контрреволюційні сили, Махно повідомив, що в «в Гуляй-Полі відновлюється... Радянська влада». Отже, все-таки «влада».

Характерним є і те, що в 1919 році на підконтрольній махновцями території скликалися з'їзди селян, робітників і повстанців, які виконували роль вищих законодавчих органів у «махновській республіці». Згідно з рішеннями цих з'їздів, повстанці не допускали до себе продрозкладку і не дозволяли насильно створювати колгоспи, виступали проти «чрезвичаек», ввели у своїх військах виборність командирів, допускали існування лівих партій, проводили політику свободи слова і друку різних революційних сил.

Восени 1919 року центр махновської влади зосередився у Реввійськраді Повстанської армії, яка створила різноманітні комісії – фінансову, постачальну, медичну, культурно-просвітницьку, допомоги малозабезпеченим тощо. Також у Махна була своя армія і контррозвідка – невід'ємні атрибути будь-якої державної влади. Контррозвідка виконувала поліцейні і судові функції, безжально придушуючи різноманітні антимахновські виступи (змови, організація замахів на життя Н. І. Махна).

Лев Миколайович Зіньковський (Задов).
1925-1926 рр.

(Про ставлення Махна до системи правопорядку йтиметься в наступному розділі).

Рада не була органом законодавчої влади, а отримала тільки виконавчу функцію. Роль її – виконувати накази і постанови з'їздів селян, робітників і повстанців.

«С образованием районного Совета общественная деятельность в районе пошла интенсивнее. Во всех селах поднимались и решались вопросы, общие для всего района. Главными вопросами были: военный, продовольственный и вопрос местного самоуправления» [123, с. 86].

І далі. «В отношении органов общественного управления крестьяне и рабочие всего района держались идеи Вольных Трудовых Советов. В отличии от политических советов большевиков и прочих социалистов, вольные советы крестьян и рабочих должны быть органами общественно-экономического самоуправления. Каждый такой совет является исполнителем воли местных тружеников и их организаций. Между собою советы вступают в необходимую связь, образуя высшие – в хозяйственном и территориальном отношении – органы народного самоуправления.

Однако повсеместная боевая обстановка района крайне затрудняла создание этих органов, и в своем чистом виде организация их ни разу не была доведена до конца» [124, с. 87].

Якою ж мріялася Несторові Івановичу і його однодумцям побудова анархо-комуністичного або просто анархічного суспільства без партійного і державного керівництва? На це питання дає відповідь «Декларація Революційної Повстанської армії України (махновців)», проект якої у вересні-жовтні 1920 року розробив культурно-просвітний відділ Революційно-військової ради, а 20-го жовтня того ж року був затверджений на засіданні згаданої ради.

Про що ж ідеться в Декларації? Спершу тут дається аналіз революційного досвіду, набутого повстанцями-махновцями за 2,5 роки революції, а саме: лютий-березень 1917 року на Україні, разом з Росією (в тексті «Великоросія» - Авт.) пережили першу революцію, в результаті якої впало романовське самодержавство, політична і державна влада перейшла до групи осіб крупної земельно-промислової буржуазії, а потім – до групи діячів з дріб-

---

нобуржуазного угодовського табору. Ці уряди нічого спільного не мали з трудящими і тому народні маси їх не визнали.

Другий період: з липня 1917 року назріває друга революція, яка відбулася в кінці жовтня того ж року. Вона передає державну владу в руки крайньої лівої політичної партії соціал-демократів більшовиків, яка визнавала себе партією революційного пролетаріату і незаможного селянства.

Та швидко стало ясно, що партія паралізує вільну творчу діяльність трудящих мас, здатних будь-що розв'язати завдання соціалістичної революції, бо прибирає до своїх рук все господарство, громадське і державне життя. Вона неминуче створює нові політичні і економічні привілеї. Тому ця партія, ця влада убиває в корені соціальну революцію. Повний розвал господарського життя і безглузда селянська політика викликають розчарування, незадоволення і озлоблення трудящих мас.

У Великоросії швидко було організовано міцний державний апарат і покірну збройну силу, що мала залізною рукою придушувати прояви народного невдоволення.

На Україні після відходу австро-німців і звільнення її від гетьманщини і петлюрівщини весною 1919 року знову встановлюється комуністична влада. Її дії призводять до незадоволення, а то і озлоблення народних мас, і до кінця літа вся Україна кипить селянськими повстанцями і широким повстанським рухом проти комуністичної партії, яка не виправдала довір'я народних мас.

І ось наближається третя революція, яка уже розпочалася на Україні і яка нашоується на намагання деяких сил відновити монархію. Ядром революційного народного руху на Україні є повстанська махновська армія. І Україна стоїть на порозі справжньої селянської і робітничої революції.

Як же бачилась в «Декларації...» побудова нового суспільства? Ось основні положення цього документа.

1. Радянський лад

Суть його визначається тим, що для організованого налагодження нового господарського громадського життя вільні селяни і робітники створюють свої громадсько-економічні організації: селянські комітети або ради, всілякі союзи, кооперативи, рудникові,

---

фабричні і заводські комітети, залізничні, поштово-телеграфні та інші організації. Всі вони створюють знизу доверху об'єднуючі їх органи у вигляді економічних рад, які виконують технічні завдання, регулюючи громадсько-господарське життя.

Ці ради могли бути волосними, міськими і обласними. І вони не повинні бути політичними установами, якими керують ті чи інші політичні діячі, які б диктували свою волю і перетворювали під маскою «Радянської влади» свою політичну владу.

При Радах створювалися відділи: медичний, санітарний, навчально-виховний і дорожньої справи тощо. Натиск мав робитися на особисту ініціативу мас.

2. Земельне питання

По-перше, для відбудови і вдосконалення відстаючого сільського господарства треба, щоб способи і шляхи нового землевпорядкування були віддані цілком трудовому селянству, а куркулі відтіснені.

По-друге, вільне рішення селян приведе до організації сільського господарства на обшинних началах (комуністичних), тобто не шляхом нав'язування і штучним, а вільним і природним.

Селянство переконується, що підняття землеробства і задоволення потреб можливі при одній умові: вся земля, живий і мертвий інвентар належать не окремим особам або приватним господарствам, а общині, громаді. Тобто насильне адміністративне запровадження в селі ідеї комунізму зверху мусить відпасти.

Декрет комуністичної влади «Про націоналізацію землі», тобто насильну передачу землі в руки держави, а надалі уряду, його органів і чиновників, повинен втратити силу. Бо те приведе до того, що в особі держави селяни одержать нового могутнього господаря-експлуататора, який використовуватиме найману працю і насильно обкладатиме повинностями і податками і т.д. Над селом нависне гніт влади і капіталу, але уже державного. Відбудеться зміна господарів, а селянам від цього буде не легше. Вся земля від власників мусить іти у ведення і розпорядження селянських організацій, союзів, громадських і вільних добровільних комун. А форми користування землею, інвентарем вирішуються організаціями сільського господарства при вільному обговоренні і рішенні вільних селянських організацій, сходів, з'їздів, без тиску партії і влади.

---

3. Національне питання

Будь-яка національність має повне право вільно користуватися своєю мовою, своїми звичаями, своїм віруванням і обрядом, організувати національні навчальні заклади і установи, берегти, підтримувати і розвивати національну культуру.

Боротьба за відокремлення народу – це відірваність і ворожнеча між націями.

Будівництво нового життя організованими і об'єднаними трудящими масами на началах соціалізму без особливого «національного питання» дасть кожній національності повну, легку і вільну можливість багато і яскраво розвивати свою національну культуру. Незалежну Україну махновці бачили не як петлюрівську «самостійність», а національну незалежність – соціальну, трудову.

У «Декларації...» відстоюються права українського трудового народу на самовизначення, він не бажає терпіти політичну владу над собою і не має потреби в ній і буде вести рішучу боротьбу, захищаючи себе і своє право на вільну організацію.

4. Судово-Адміністративний апарат

Судові установи, ревтрибунали, кодекси (уложення) про покарання, поліцейські і міліцейські інститути, «надзвичайки», в'язниці, тощо повинні бути скасовані. Правосуддя мусить здійснюватися представниками громадськості, які заслуговують на довір'я, при широкій участі населення і при повній відсутності заздалегідь визначених норм покарання.

Самооборона населення повинна бути побудована на началах вільної організації охорони живими місцевими силами, а не спеціалістами-міліціонерами.

5. Культурно-освітня справа

Вона мусить бути не монопольним підприємством держави чи уряду, а вільною творчою справою осіб і організацій, вільно і природно об'єднаних між собою, при яких буде забезпечене швидше духовне зростання.

6. Громадська свобода

Вільна організація суспільства дає і громадські свободи: свободу слова, преси, совісті, віросповідання, свободу зборів, спілок і організацій.

7. Захист співжиття

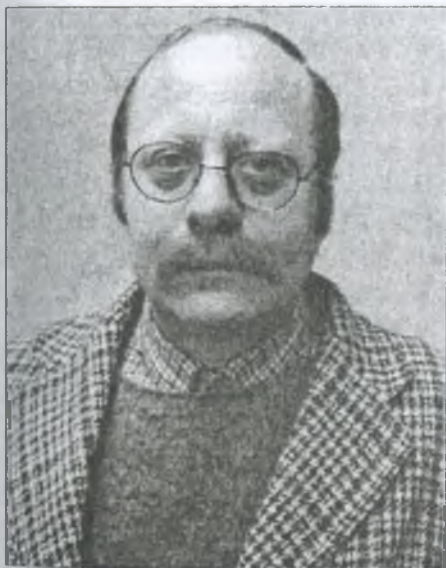
Доки вільне співжиття має потребу в організації фізичної сили для самозахисту від зовнішнього нападу, воно організовує армію.

Армія – це вільна і всенародна військова організація, побудована на виборних началах і тісно спаяна з населенням. Всередині країни армія повинна знаходитись в розпорядженні трудових робітничо-селянських організацій, захищаючи їх від будь-яких спроб насильства зі сторони влади, капіталу і допомагає їм здійснювати вільне будівництво.

8. Зносини з іноземними державами

На загальних з'їздах представників усіх вільних організацій міст і сіл затверджується комісія для вирішення питання зносин з іноземними державами. Діяльність її відкрита, без «дипломатичних» таємниць. Невирішені питання виносяться на екстрені з'їзди.

* * *

Французький історик Олександр Скірда, який займається вивченням махновського руху. 2002 р. м. Париж

Ось коротко про положення, викладені в «Декларації...», за яку боровся сам Нестор Махно. В положення не входить насильне нав'язування трудовому селянству і робітничому населенню своїх начал.

«Ми переконані, - говориться в «Декларації...», - що лише за повної свободи, пошуків і прийомів будівництва трудяще населення зуміє природним шляхом прийти до здорової дійсно соціальної форми співжиття. Цю свободу пошуків, свободу будівництва ми будемо відстоювати і захищати всіма наявними в нашому розпорядженні силами і засобами».

Відстоювати і захищати свободу нового будівництва Н. Махну довелося ще майже півтора роки, а ось впровадити свою «Декларацію» в практичне життя не довелося через безперервну боротьбу на два фронти, а потім і повної своєї поразки.

Такою була програма, за яку боролися бійці Революційної Повстанської Армії України (махновців).

В той же час, між 10 і 15 жовтня 1920 року були вироблені і прийняті «Условия предварительного военно-политического соглашения между Советским правительством Украины и Революционной Повстанческой армией Украины (махновцами)», у розділі четвертому яких записано:

«Через те, що однією з головних сторін махновського руху є боротьба за самоуправління трудящих у себе на місцях, повстанська армія махновців висуває четвертий пункт політичної угоди, а саме: організація в районі дій махновської армії місцевим робітничо-селянським населенням вільних органів економічного і політичного самоуправління, їх автономія і федеративний (договірний) зв'язок з державними органами радянських республік».

Факт угоди махновців із радянською владою вперше після довгого періоду безперервної війни давав району деяку можливість спокійного суспільного будівництва (в цей час точилася жорстка війна з військами Врангеля і радянська влада тримала район у напівблокаді). Головна увага повстанців була спрямована на організацію вільних рад, які б представляли органи місцевого робітничо-селянського самоуправління. В основу таких рад була закладена ідея повної незалежності їх від будь-якої посторонньої влади і підзвітність місцевим трудівникам.

25 листопада 1920 року в Гуляй-Полі затвердили на загальній селянській сходці головний махновський документ місцевого самоврядування – «Основные положения о вольном трудовом «Совете» (проект).

В. М. Чоп застерігає, що слід відрізнити реально існуючі органи самоврядування махновського району, що самоназивались «вільними радами», і ідеальні «вільні ради» махновської ідеології. Останні були взірцем майбутнього самоврядування, до рівня якого мали еволюціонувати всі наявні ради, що на знак згоди з проектом

вже почали називати себе «вільними». Щоб позначити різницю, нагадаємо про одну з головних вимог до «вільної ради» - неможливість входу до її складу представників політичних партій.

Наявні ж ради, хоч як правило, і вивішували над своїми приміщеннями чорні прапори, обмежували ідеологічні вимоги гаслом «ради без комуністів». Вони продовжували уособлювати на місцях усю повноту влади, зокрема, займались військовими питаннями, проводячи в життя рішення махновського командування, організовувати самоохорону і т. п. Махновські ради мали свої виконавчі комітети, що займались вирішенням місцевих проблем. В майбутньому в їх руках мали зостатися лише економічні повноваження.

«Безвладна» ж рада мусила стати головним елементом і первинним осередком організації прийдешнього суспільства, уособленням влади народу на місцях. Кожне село і волость мали самокеруватись і бути (в цивільній сфері) цілком самостійними [125, с. 41].

Нову модель суспільного устрою, запропоновану Махном і повстанцями, назвали «Вільним радянським ладом», при якому вся країна вкриється місцевими, цілком вільними і самостійними... самоврядуваннями трудящих». Загальною метою повстанського руху проголошувалося повне визволення трудящих України шляхом створення федерацій незалежних Рад, з виконавчою владою.

У серпні 1919 року Військово-революційна рада і культурно-просвітна комісія Повстанської армії імені Батька Махна у відозві «К чому стремятся повстанцы-махновцы. О власти и советском строе» наголошували: «Организация хозяйственной, общественной и культурной жизни без партий и без государственной политической власти, а лишь при помощи естественно объединяющихся снизу рабоче-крестьянских организаций и Советов, - таков, товарищи, первый и главный пункт махновской программы».

У листівці «За что борются махновцы?» (1919 р.), опублікованій у газеті «Путь к свободе», ясно вказано «те цели и те формы общественного строительства, за которые борются повстанцы-махновцы. Отрицая государство и власть, махновцы выдвигают новые формы общественной жизни, а именно: безвластные федерации экономических организаций. Эти федерации, т.е. вольные объединения рабочих, крестьянских и интеллигентских со-

юзов и ассоциаций по производствам, выдвигаемые самой жизнью, не несут никакой политической окраски, а являются лишь экономическими регулирующими органами, которые ведают производством, товарообменом, распределением и транспортом для всей страны.

Короче говоря, вместо государственной властной организации, где всем вершит кучка комиссаров – все фабрики, заводы и земли у махновцев переданы производственным профессиональным союзам, которые уже не несут прежних узких обязанностей – защиты труда рабочих, а владеют и ведают всем народным достоянием. Так, например, железные дороги переданы железнодорожникам, заводы – рабочим, магазины – приказчикам, земли – крестьянским союзам и т. д. Эти федерации и союзы основываются исключительно на трудовом принципе, выделяя из своей среды для канцелярско-технической работы (так называемые секретариаты).

Что касается военной организации, то, как известно, регулярная армия отрицается анархистами, вместо нее создана сильная Повстанческая армия с выборным командным составом. Командный состав выбирается из лиц того села или города, из которого формируется отряд; этим достигается тесная спайка, общность интересов и бесприменно замечательная стойкость и дисциплинированность повстанческих отрядов партизан.

Н. И. Махно с дочкою Оленкою. Париж

Повстанцы-махновцы борются за полную самостоятельность и свободу Украины. Их ближайшей целью является уничтожение Деникинской Федерации [126, с. 290-291].

Примітка. При публікації збережено стиль і пунктуацію документа.

Звернемо увагу і на резолюцію екстренної наради активних працівників «Набат», яка відбулася в березні 1920 року. У цій резолюції Махна називають «сознательным анархистом», а «лозунг так называемого Махновского движения – это борьба за вольные трудовые советы, за вольный советский строй».

Поскольку в этом движении проявляется стремление народных низов к самоосвобождению, долг каждого анархиста – активно помогать ему в борьбе с государством. Но махновская армия – не анархистская армия».

У резолюції говориться і про те, що «нельзя смешивать Махновское движение с анархическим движением, нельзя подменять одно другим» [127, с. 332-333].

Про свій ідеал повстанці-махновці заявили у квітні 1920 року в листівці до червоноармійців «Остановись. Прочитай. Подумай». «Мы, революционные повстанцы-махновцы, такие же крестьяне и рабочие, как и наши братья-красноармейцы. Мы восстали против гнета и притеснения, мы боремся за лучшую, светлую жизнь. Нашим прямым идеалом является движение безвластного трудового общежития без дармоедов и без комиссаров-чиновников. Наша ближайшая цель – установление вольного советского строя. Без власти большевиков, без давления какой бы ни было партии. Правительство большевиков-коммунистов посылает на нас за это карательные экспедиции. Оно спешит поскорей помириться с Деникиным, польскими помещиками и прочей белогвардейской сволочью, чтобы легче раздавить народное движение революционных повстанцев, восстановивших за угнетенных против ига всякой власти» [128, с. 339-340].

Цікавим з усіх сторін є «Краткий обзор положения на Украине особого отдела ВЧК (по материалам особого отдела Юго-Западного фронта за 15-30 апреля 1920 г.)», де чорним по білому написано: «В Екатеринославской губернии постоянным очагом махновщины

является Александровский уезд с. Гуляй-Поле («Махнополь»). Там имеет пребывание «батька Махно» и его штаб, отсюда исходят приказы о мобилизации всех партизан и пр. Махно «работает» под лозунгами «беспартийных Советов», «самостоятельной Украины» и «уничтожения коммуны». Главный элемент его армии составляет все-таки беднейшая крестьянская молодежь, которой соввласть на Украине не сумела дать ничего, кроме формального права на землю» [129, с. 342].

Як не крутили автори огляду, але все ж таки визнали, що головним елементом махновської армії була бідна селянська молодь, а не поміщики і куркулі, як офіційно заявляла більшовицька пропаганда.

Перебуваючи в постійному оточенні ворогів (Денікін, Врангел, більшовики і т.д.), Н. І. Махно думав і про кінцеву мету повстанської боротьби на Україні, намагався зазирнути у мирне майбутнє. Мабуть, це і спонукало його взятися за написання чергової (другої) Декларації махновського руху. Так про це пишуть О. В. Білаш і В. Ф. Білаш:

«С 20-го марта по 25-е апреля 1921 г. Махно с членами штаба и Совета общим количеством до 30 человек при 4-х пулеметах пребывали в подполье, не проявляя живого признака. Красное командование потеряло их след, что дало возможность подлечиться, оправиться, проанализировать себя и ту идею, за которую так самоотверженно вели борьбу. Это привело к созданию новой «декларации махновцев», написанной лично Махно. В ней говорилось и о «революционном Украинском комитете», с присвоением ему правительственных функций. В развитии идеи Советского строя выростала новая идея – «Советы под руководством инициативных анархических групп и диктатуры труда». Автор не уяснял несовместимости участия анархистов в политических организациях. Противоречия идей безвластия и свободы личности он прочно связывал с диктатурой труда в форме Советской власти, но под руководством анархистов. Докатываясь к государственности и сохраняя в руках анархических организаций руководство над массой через профсоюзы, он оправдывал это как переходный к социализму этап. На месте частной собственности ярко выростала собственность групповая и общинная с федеративным уклоном. В

общем, Махно окончательного кастрировал содержание первой декларации, выпущенной в период «вольных городов», то есть второго полугодия 1919 г. «Новая» декларация утвердила переходный период к социализму посредством диктатуры труда и Вольных Советов, родственных с Советской властью, как политической организацией.

Он самодовольно читал свой проект, и каково же было разочарование, когда Совет, штарм набросились на него, обзывая «бонапартом», банкротом и капитулянтом. Проект декларации целиком был отвергнут. Махно после этого уединился, сочиняя частушки и стихотворения. В забаву мы называли его Пушкиным» [130, с. 554].

Чи випадково був таким крок з боку Махна, армія якого після проголошення більшовиками «нової економічної політики» поступово почала втрачати підтримку селянства? Дехто з дослідників махновщини вважає такий крок Махна закономірним явищем. Він висловив те, до чого схилявся вже досить тривалий час. «Анархічний експеримент» Нестора Махна і махновців був насправді спробою створення в Україні своєрідної махновсько-селянської держави [131, с. 37].

«Експеримент» не вдався не тільки через утопічність анархічних ідей, але і через недооцінку дії амністії, яку більшовики оголосили повстанцям, «нову економічну політику» та голод, який через неврожай охопив південно-західну, південну і південно-східну частину України.

На останньому мітингу перед повстанцями 17 липня 1921 року в с. Ісаєві Таганрозького округу Махно «отмечал правое дело многолетней революционной борьбы повстанцев с угнетателями всех мастей, преданность повстанцев трудящимся и защиту их от посягательств авантюристов и лжецов, призывал к продолжению развития 3-й социальной революции. Выразил сожаление непонимания исторического момента крестьянами и усталостью народа от жертв, лишений, разрухи, голода, красного террора.

Коммунизм, к которому мы стремились, предполагает: свободу личности, равенство, самоуправление, творчество, изобилие... Мы свои идеалы выразили в декларациях. Мы имели возможность и пытались строить общество на ненасильственных анархических принципах, но большевики не дали нам это сделать...» [132, с. 570].

Галина Андріївна Кузьменко, Нестор Іванович Махно (сидять),
у верхньому ряду (зліва) Василь Харламов. 10.Х.1929 р.

Так що ж Махно і керована ним група гуляйпільських анархістів-комуністів за підтримки Повстанської армії і селянства та робітників намагалася побудувати у окремо взятому районі?

Автор художнього дослідження махновського руху (книга «Тачанки с Юга» (Запорожье: «Дикое поле». – 1997. – 464 с.) Василь Голованов стверджує: «республичку»:

«Махновская республичка просуществовала-то всего полтора месяца в кольцо фронтов – за это время ни одна власть ничего не успела наладить» [133, с. 221].

І далі читаємо: «...Говоря о махновском государстве, образовавшемся в конце 1919 года... в октябре 1919 года махновцы в своем неостановимом движении с запала на восток достигли Гуляй-Поля, Бердянска и даже Мариуполя. Но оттуда их скоро вытеснили белые. Они заняли обширный район на правом берегу Днепра – который служил как бы естественной водной границей республики, - там, где Днепр, словно лук, выгибается дугой на восток. На вершине этой излучины – Екатеринослав, в центре – Александровск, внизу – Никополь. «Тетивой» был фронт,

выставленный махновцами по линии Пятихатки – Кривой Рог, фланги которого также замыкались на Днепр. Вот в этих-то границах и существовал партизанский район Махно.

До того, как Махно взял Екатеринослав, центром политической жизни республички был Александровск...» [134, с. 227].

«В середині жовтня 1919 року, коли махновці захопили велику територію Півдня України, виникло питання про гарантії революційних перетворень, порядку, забезпечення життєдіяльності в містах та селах, підконтрольних махновцям, – пише В. А. Савченко. – Перед Махном постало велике завдання організації у «вільному районі» нового, досі небаченого суспільства, заснованого на знищенні будь-якої влади, держави та великої приватної власності..

Анархістське суспільство махновці створювали в самому епіцентрі пекла громадської війни, коли ворог був скрізь і всі сили й засоби треба було віддавати цій боротьбі. Військове питання домінувало над усіма іншими сторонами життя «махновської держави». Хаос, голод, повний розрив зв'язків, епідемії, розкол суспільства –

Хата Карпа Івановича Махна (м. Гуляйполе, вул. Трудова, 144),
де бував Нестор Іванович. 2008 р.

усе це, здавалося, було проти планів Махна влаштувати ідеальне суспільство. Але він уперто намагався реалізувати свою мрію.

Згодом пам'ять про проголошену махновцями «Південно-українську трудову федерацію» старанно витравлювалася із народної свідомості чекістами від науки, літераторами типу О. Толсто-го. Хоча махновська федерація (фактично держава) проіснувала в тилу денікінців близько 100 днів, більше, ніж Паризька комуна, але про неї в радянській історичній науці відсутня навіть згадка! Дуже вже неприємною була ця історія для комуністів, навіть Кронштадський заколот 1921 року не так драгував, як цей «дикий хохол Махно» [134, с. 229].

Цікаво, що і Троцький 4 червня 1919 року в бесіді з представниками харківської преси про боездатність «армії» Махна заявляв, що необхідне «упразднение Гуляй-Польской независимой анархо-республики...».

А це думка кандидата історичних наук В. М. Чопа: «Территория махновского «вольного района» охватывала пять уездов, имела выход к Азовскому морю, население в 2,5 млн. чел. и размерами превышала такие европейские страны, как Дания, Голландия и Бельгия. Начиная с 1919 г., махновское движение фактически достигает состояния государственности создав «Гуляйпольскую республику», и, в частности, начинает претендовать на контроль над Екатеринославом. Главными характеристиками страны «Махновии» стали: республиканская форма правления, декларированная коллективная собственность на землю, товарное зерновое земледелие, а также отсутствие четких границ и самоназвания. Характерной чертой также стала ее милитаризованность и исповедование идеологии анархизма, обращенной на преодоление в будущем государственного состояния общества» [135].

Започатковані з березня 1917 року революційні перетворення в селі Гуляйполі та навколо нього і проведені до приходу австро-угорців у район, а потім повстання проти них у 1918 році і збройна боротьба до кінця серпня 1921 року проти Центральної влади, гетьмана Скоропадського й отамана Петлюри, проти білих генералів Денікіна і Врангеля, проти інтервентів з Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, проти загонів німецьких колоністів на Україні,

---

проти Червоної армії, проти спецзагонів ЧК і комітетів незаможних селян, винесли на гребінь слави для одних, для інших – поразки непересічну історичну особистість – Нестора Івановича Махна, який у пам'яті народу з його суперечливими і фантастичними поглядами все одно залишається одним з найколеритніших лідерів українського трудового народу, з його «викривленими» анархічними поглядами, що привели до створення однієї з найоригінальніших в новітній історії державних форм – Гуляйпільської республіки.

ПРОТИ ОРГАНІВ НАСИЛЛЯ

Н. І. Махно, виступаючи проти держави, як анархіст, був противником і її органів насилля (поліція, міліція, суд, прокуратура і т. д.).

Зазнавши утисків і переслідування з боку царського режиму та поліції, Н. І. Махно був налаштований проти всіх правоохоронних органів тодішньої Російської імперії. Не випадково, повернувшись у село Гуляйполе після звільнення Лютневою революцією з Московської Бутирки (тюрми) і, почавши впроваджувати в життя анархістські ідеї, він колишню поліцію, яка за Тимчасового уряду стала називатись міліцією, заставив виконувати роль розсильних, а на поліцейських.

Негатив проявився у Махна і тоді, коли «руководители Гуляй-Польского Милицейского Управления – поручик Кудинов и его делопроизводитель, старый заядлый кадет – А. Рамбиевский пригласили меня помочь им разобраться в бумагах архива Гуляй-Польского Полицейского управления...

В архиве мы нашли ряд документов о том, кто из гуляйпольцев следили за братьями Семенюта и рядом других членов нашей группы, и сколько эти кошки получали за свою службу».

У серпні 1917 року в Гуляйполі був колишній пристав громадянин Іванов, який здався без спротиву в перші дні революції і не покинув села. Махно врятував його від розправи селян, заявивши, що їхня боротьба з контрреволюцією повинна починатись не з цього.

Щоб зрозуміти відношення Махна до тюрми і судових розглядів справ, згадаємо, як у січні 1918 року він із озброєним загonom, який налічував 300 чоловік, прийшов на допомогу червоно-

гвардійським загонам Богданова в м. Олександрівськ. Тут Махна обрали членом ревкому і він підняв питання про розвантаження тюрми від арештованих, в яких сиділо багато селян і робітників, які не поважали ні влади Керенського, ні влади Центральної Ради. Це розвантаження після проявлених зусиль було здійснено. Тоді ж Нестор Іванович як член ревкому був делегований у фронтову Військово-революційну Комісію при червоногвардійській групі Богданова і мав розглянути справи тих, хто сидів закритий у «стопінських» вагонах.

«В судебной Комиссии, которую можно было назвать военно-революционным фронтовым судом (да её командующий Богданов таковым и считал), я провозился более трёх суток, не зная ни сна, ни отдыха, – згадував пізніше Н. І. Махно. – Арестованных было слишком много. Они сидели по царским «стопинского» вида вагонам. Здесь были и генералы, и полковники, и низших чинов офицеры. Были воинские начальники, начальники милиции, прокуроры и рядовые солдаты из гайдамацких частей, обо всех этих арестованных можно сказать одно: что среди них было много прямых врагов не только Октябрьской революции, но и революции вообще, и как таковые, они сознательно против неё действовали.

Но большинство из них были все-таки не виновны в том, что им ставилось в вину.

Комиссия под моим председательством разобрала более двухсот дел арестованных и высказала определенно свое мнение о них».

Серед заарештованих були комісар – «Михно (тот самый комиссар Михно, который меня предал 4-5 месяцев тому назад суду за разоружение в Гуляйпольском районе буржуазии), а также начальник уездной милиции Васильев, прокурор Максимов и Петр Шаровский. Этот последний был членом нашей гуляйпольской группы анархо-коммунистов и 1-го мая 1910 года предал полиции наших товарищей Александра Семенюту и Марфу Пивень, получив за это свое гнусное дело пятьсот рублей, обещанных государственным отделением двух тысяч за выдачу А. Семенюты. Тяжела была встреча с этим старым «товарищем». Он при виде меня стал на колени, поднял руки кверху и произнёс: «Нестор Иванович, спасай меня.

Мое предательство самое невинное предательство. Я проболтался переодетому агенту полиции и т. д.»

За зраду, вчинену проти революціонерів Олександра Семенюти і Марії Півень, Петра Шаровського було розстріляно. А комісара Міхно, який за словами Махна, «был порядочным человеком, либералом, еще в старое царское помещичье время», Комісія відпустила на волю.

«На так мы отнеслись к делу прокурора Максимовича и начальника уездной милиции Васильева, – згадував Нестор Іванович. – Оба эти представителя – один царского правосудия, другой другого полицейского учреждения Коалиционного Правительства – Комиссией было признано, по ряду документов, действительными врагами рабоче-крестьянской революции». Але на їх захист стала анархістка Марія Никифорова, яка очолювала Олександрівський Революційний Комітет, і після довгих дискусій Максимова і Васильєва перевели «в камеру № 8 (в ней меня более года держали царские слуги и в которую прокуроры часто заходили, и на заявление, что камера грязная, много клопов и мало воздуха, отвечали: «а вы хотите больше воздуха!» и с ехидной усмешкой на устах покидали эту камеру и в коридоре приказывали взять меня на 14 суток в карцер...

Посажены они были в эту камеру одни и на тот режим, который они сами назначили для арестованных, т.е. один раз в месяц свидание с родными, раз в две недели смена белья и баня, запрещение подходить к окну и смотреть во двор и т. д.».

Про подальшу долю цих чиновників правоохоронних органів нічого невідомо.

Та повернемося в с. Гуляйполе. У лютому-березні 1918 року в кожній сотні (певна територія) було обрано комісарів із селян для охорони і правильного розподілу поміщицького майна між сотнями, і комісії для розподілу майна між біднішими селянами.

В Гуляйпільській сотні комісаром був обраний Максим Кириченко і посланий в економію Обранки (Янцена), в Піщанській – Микола Кульбашний, посланий в економію Шредера, Польській – Омелько Махно і посланий в економію Василька (Янцена) і т.д., а для розподілу майна серед селян Гуляйпільської сотні

обрали комісію у складі трьох чоловік – Трохима Кіндратовича Ісаєнка, Луки Федоровича Мощенка і Семена Якимовича Семенюти... А для захисту революції створили Комітет, який Н. І. Махно і очолив. Цей Комітет проводив добровільну мобілізацію для утворення вільних загонів самооборони і з відчайдухів, відданих Махнові, – «чорну сотню».

Цей революціонер-практик не забував і про забезпечення громадського порядку на території зайнятій повстанцями.

«Питанням правопорядку у махновців безпосередньо займалися тилові війська і сама громада села й міста, – зауважував автор книжки «Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр.» (Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009, 884 с.) С. Д. Рев'якін. – Так, зайнявши у вересні 1919 року Олександрівськ, повстанці почали з того, що зібрали всю буржуазію міста й наказали їй взяти мітли і прибрати вулиці від сміття. Ось як це сталося: комендант м. Олександрівська Повстанських військ імені Батька Махна 24 вересня 1919 року письмово наказав міському голові: «... негайно мобілізувати

Віктор Іванович Яланський –
внучатий племінник Н. І. Махна

всю буржуазію для прибирання вулиць. До 9 години ранку направити Коменданту міста. Комендант А. Коваль. За ад'ютанта Черніков (прізвища коменданта й ад'ютанта написані не зовсім розбірливо. – Авт.), а місяць по тому, 28 жовтня 1919 року, чиновникам міста, які відповідали за громадський порядок, махновці («командування Повстанських військ») наказали організувати міську охорону під контролем робітничих організацій... провести набір дружинників». На цей час уже був обраний (чи призначений махновцями) начальник міської народної дружи-

---

ни. Він видав Наказ № 1 по Олександрівській міській охороні за 16 жовтня 1919 року: «... Я вступив цього числа на посаду начальника Олександрівської міської охорони... Добові оклади... дружинникам 85 руб. на добу, ... стройовим інструкторам 100 руб. на добу, ... начальнику дружини 125 руб. на добу.

Начальник міської охорони» (підпис нерозбірливий).

Н. І. Махно різко виступав проти погромів, насильства, пограбування, яке в період громадянської війни часто чинилося під вівською «махновці». У грудні 1920 року, зайнявши м. Катеринослав, Нестор Іванович видав «Воззвание к гражданам гор. Екатеринослава и губернии».

«Граждане. При занятии гор. Екатеринослава славными партизанскими революционными войсками, – йшлося у «Відозві», – во многих частях города усилились грабежи, разбои и насилия. Творится ли эта вакханалия в силу определенных социальных условий, или это чёрное дело совершается контрреволюционными элементами с целью провокации, во всяком случае, это делается. И часто делается именем славных партизанов-махновцев: борющихся за независимую, счастливую жизнь всего пролетариата и трудового крестьянства.

Чтобы предупредить этот разгул пошлости, совершаемой бесчестными людьми, позорящими всех честных революционеров, не удовлетворяющимися светлыми завоеваниями революционного народа, я именем партизан всех полков объявляю, что всякие грабежи, разбои или насилия ни в коем случае Допущены не будут в данный момент моей ответственностью перед революцией и будет мною Пресекаются в Корне. Каждый преступник, совершивший разбой вообще и в особенности под именем махновцев, или других революционных отрядов, творящих революцию под лозунгами восстановления Советского строя, Будет Беспощадно Расстреливаться, о чём объявляю всем гражданам, призывая их также бороться с этим злом, подрывающим в корне не только завоевания революции, но и вообще жизнь честного гражданина.

Главнокомандующий батько Махно».

---

16 лютого 1919 року делегати II-го з'їзду фронтовиків-повстанців, робітничих і селянських Рад, відділів і підвідділів військово-революційного штабу Гуляйпільського району на повідомлення з місць про безпорядки, грабунки і насильства, які здійснюються над мирним населенням, прийняли резолюцію «Против грабежей, насилий и еврейских погромов, чинимых разными тёмными личностями, прикрывающимися именем честных повстанцев», у якій наголосили, що «все лица, принимавшие участие в вышеупомянутых бесчинствах и насилиях, являются врагами революции и трудящего народа и должны быть расстреляны на местах преступления...»

7 березня 1919 року делегати з'їзду військово-революційної Ради, що проходив у с. Гуляйполі із представників 32 волостей прийняли резолюцію, якою постановили:

«3. Требуем немедленной замены чрезвычайек Военно-Революционным Трибуналом, выделенным из свободно избранных Советов беднейших крестьянских, рабочих и красноармейских депутатов.

4. Смертная казнь должна быть применена к грабителям, бандам и контрреволюционерам при строгом расследовании Военно-Революционным трибуналом на местах.

9. Мы требуем введения в революционной армии строгой товарищеской дисциплины, основанной на сознании революционного долга.

10. Требуем строгого контроля от состава революционных частей за самочинные выступления бандитов и грабителей».

3-й районний з'їзд представників, які прибули 10-го квітня в с. Гуляйполе Олександрівського повіту від 72 волостей, заявив у резолюції: «3) Протестуем против реакционных приемов большевистской власти, проводимых комиссарами и агентами Чрезвычайек, расстреливающих рабочих, крестьян и повстанцев под всякими предлогами, что подтверждается имеющимися у нас данными.

4) Чрезвычайные комиссии, предназначенные для борьбы с настоящей контрреволюцией и бандитизмом, превратились в руках большевистской власти в орудие для подавления воли трудящихся и достигли размеров, в отдельных отрядах, в несколько сот человек.

Требуем все эти прекрасно вооруженные реальные силы отправить на фронт, распределив их по здоровым революционным частям, борющихся с действительной контрреволюцией.

б) Мы призываем товарищей рабочих, крестьян, повстанцев и красноармейцев соблюдать в своих рядах товарищескую революционную дисциплину и к прекращению национальной и всякой травли».

Н. І. Махно постійно виступав за порядок у військових частинах та населених пунктах, зайнятих повстанцями. Для цього у великих містах призначалися коменданти, з необхідними повноваженнями для підтримання порядку, дисципліни і забезпечення спокою та захисту населення від грабунків і насильства.

Насильників, мародерів неодноразово Махно сам розстрілював на місці. Не дрімала і створена при Революційно-Повстанській армії України (махновців) Комісія антимахновських справ (майже ідентична за своїми функціями більшовицьким надзвичайним комісіям, а пізніше – особливим «трійкам», які вершили розправу (над винними, на їх думку, без суду і слідства), членом якої була дружина Махна Галина Андріївна Кузьменко.

Особливо непримиримим був батько Махно до проявів антисемітизму, до єврейських погромів. У Зверненні до робітників, селян, червоноармійців і повстанців, підписаному виконкомом Військово-революційної ради Гуляйпільського району Н. Махном і Б. Веретельником, наголошувалось: «В ряди идейных борцов стали

Активний член махновського руху Василь Антонович Данілов із дружиною Розою.
20.02.1954 р., м. Бухарест, Румунія

вкрадываться отрицательные, преступные элементы, для которых великая, тяжёлая, революционная борьба сделалась на пути к издевательствам, насилию и личной наживы с одной стороны и сознательной, явной услугой контрреволюции, с другой.

Еврейская беднота стала истекать кровью от грязных рук сознательных и бессознательных контрреволюционеров...

Величественная драма революционного повстанческого движения омрачена безумной, дикой вакхалией антисемитизма, священная идея революционной борьбы поругана, оплевана чудовищным кошмаром зверского издевательства над еврейской беднотой, влачащей жалкое, рабское нечеловеческое существование.

Ваш революционный долг – закричать громко во всеуслышание, против еврейских погромов, против избиения и вырезывания мирных еврейских жителей.

Ваш революционный долг – пресечь в корне всякую национальную травлю и беспощадно расправляться со всеми прямыми и косвенными виновниками еврейских погромов.

Все лица, сеющие национальную травлю, точно так же, как и те бандиты, которые вырезают мирных еврейских обывателей, являются явными врагами трудящихся и революции. Они должны быть сметены с лица земли самым беспощадным образом».

Закінчувалося звернення закликком: «Товарищи повстанцы! Очистите ваши ряды от бандитов, грабителей и погромного элемента».

7 травня 1919 року характерна для більшовиків відбулася розмова Л. Каменева, К. Ворошилова з махновцями на залізничній станції Гуляйполе і в селі Гуляйполі:

«Каменев. – Ваши повстанцы – герои, они помогли прогнать немцев, они прогнали помещика Скоропадского, они дерутся со Шкуро и помогли взять Мариуполь.

Павленко. – И взяли Мариуполь.

Каменев. – Значит, вы революционеры.

Маруся Никифорова. – Даже оскорбительно, ну право.

Каменев. – Однако, факт, что часто ваши части реквизируют хлеб, предназначенный для голодающих рабочих.

Махновец. – Хлеб этот реквизируется чрезвычайками у голодающих крестьян, которых расстреливают направо и налево.

Муранов. – Направо и налево нехорошо, но, я думаю, вы не толстовцы.

Каменев. – Мы тоже за революционный порядок, не за самочинные действия отдельных частей. Мы, например, против погромов, против убийств мирных жителей».

А в розмові з Махном Каменев поцікавився: «Как у вас с антисемитизмом?» На це Махно відповів так: «Вспышки бывают, мы с ними жестоко боремся. По дороге сюда на одной из станций вижу, какие-то плакаты расклеены. Читаю: погромного характера. Вызываю коменданта, требую объяснений. Он ухмыляется. Хвастает, что вполне согласен с тем, что сказано в плакате. Я застрелил его».

Можна згадувати багато прикладів, які говорять про те, як Н. І. Махно боровся за порядок і дисципліну у повстанській армії, вів непримиренну боротьбу з п'янством, насильством і грабунками.

Думаючи про день завтрашній, 28 жовтня 1919 року відкрив роботу з'їзд у м. Олександрівську, скликаний військово-революційною радою Революційної Повстанської армії України (махновців), на якому було оголошено проект Декларації Реввійськради про вільні Ради.

В пункті Декларації про суди говорилось:

«... По вопросу о необходимости организации судебно-административного аппарата мы выдвигаем прежде всего то основное положение, что закостенелый, раз навсегда установленный судебный и полицейский аппарат, равно как и всякие мертвые определенно зафиксированные «своды законов» являются самым грубым нарушением истинного правосудия и подлинной самообороны населения.

Истинное правосудие должно быть делом свободной, живой самоорганизации. Поэтому всякие омертвелые формы правосудия, судебные учреждения, революционные трибуналы, уложение о наказаниях, полицейские или милицейские институты, чрезвычайки, тюрьмы и вся прочая старая бесплодная и ненужная ветошь – все это должно отпасть само собой и упраздниться при первых же шагах свободной и живой общественно-хозяйственной организации... равным образом самооборона населения должна быть построена на организации охраны живыми местными силами, но не должна

быть делом специалистов-милиционеров. Казенная официальная организация дела правосудия и обороны не только не достигнет цели, но губит в корне всякое правосудие и всякую самооборону».

Махновці не тільки декларували свої погляди та ідеї, а й втілювали в практику. Так, коли у листопаді 1919 року тиллові установи і Польове управління повстанської армії залишали Олександрівськ, у місті залишались «некоторые полевые части 1-го Донецкого корпуса, часть корпусной контрразведки и городская самоохрана (виділення наше. – Авт.), находившаяся в непосредственном подчинении коменданта города, который кроме того, имел свой штатный отряд полиции махновцев, учрежденный командованием для поддержания порядка и дисциплины на местах расположения войск».

– Для поддержания дисциплины, – згадував В. Ф. Білаш, – была установлена дисциплинарная ответственность и положение, дающее право наказания без суда властью командира (за незначительные проступки), или наказание по суду, в компетенцию которого входило наказание виновных за более важные проступки: мародерство, насилие женщин, присвоение военного имущества, утайка трофейных ценностей, самосудные расстрелы пленных и арестованных, небрежное отношение к военному имуществу и прочее.

В первом случае, за нарушение дисциплины – командир имел право объявить в приказе выговор, принародно пристыдить, а в крайнем случае – выгнать из своей части. Физическое наказание в виде ставки виновных под ранец, назначение вне очереди на дежурство, работу, в разведку и пр. совершенно было отменено.

В другом случае, официально была учреждена система, так называемых «судов чести»: своя часть на открытом собрании выносила то или иное наказание (выговор, перевод на более тяжелую службу, главным образом, – в тыл противника, изгнание из армии, и, наконец, расстрел). Смотря по составу преступления и по мотивам, ради которых оно совершено. Умышленное дезертирство, физическое насилие над женщинами, или над иными гражданскими лицами, сопровождавшиеся либо побоями, либо смертью, явная измена, подлог, использование своего служебного положения в личных корыстных целях – все такие преступления карались смертью».

Григорій Семенович Василевський (сидить)

Для того, щоб контррозвідка і командири не виконували судових функцій, у травні 1920 року було утворено Комісію антимахновських справ при культурно-просвітньому відділі Ради революційних повстанців України (махновців). В Комісію обрали: голову – Н. Зуйченка, членами – Г. Кузьменко, Василевського і Чайковського. Після утворення Комісії категорично заборонялося командному складу і повстанцям армії зі своєї особистої ініціативи розстрілювати полонених червоноармійців і командирів, комісарів і комуністів, міліцейських, комнезамівських і радянських працівників. Їх всіх без ви-

нятку належало направляти в Комісію, а також командирів і повстанців – за вчинки заборонені в рядах махновщини.

На підтвердження цього 28 жовтня 1920 року начальник гарнізону с. Гуляйполя Клерсон у наказі № 1 пропонував: «Всім командирам военных частей как повстанческих, так и Красной Армии за всеми справками обращаться ко мне (Соборная улица, дом Цапка, против аптеки)». А в директивах Ради Революційної Повстанської Армії України (махновців), виданих тоді ж, для уповноважених по організації махновських загонів 11-м пунктом було записано: «Следить за порядком и братской дисциплиной в частях, ни в коем случае не допускать самовольства, самочинства и бандитизма».

Відношення Н. І. Махна і повстанців до інститутів правопорядку висловлено і в обов'язках, які у 1921 році надавались

штабом Революційної Повстанської Армії України (махновців) уповноваженим щодо організації і формування махновських загонів, а саме: «Разгонять и в корне уничтожат милицию, ЧК, продотряды и другие властические и насильственные советские организации».

Тут доцільно згадати слова Н. І. Махна, сказані на мітингу 17 липня 1921 року в с. Ісаєвці Таганрозького округу, після якого фактично повстанська армія розділилася на дві частини і невдовзі припинила свою боротьбу. Ті слова виявились пророчими: «Их (комуністів-більшовиків – Авт.) эксперименты не будут иметь конца, они будут кооптировать свои ряды из таких насильников, как и сами, власть выплеснет безответственное поколение демагогов и диктаторов. Сами будут властвовать, но тюрьмами и издевательствами заставят трудящихся работать за кружку кислого молока... Они уничтожат всех и все, что не может быть названо партийным или идеологически актуальным. Они разовьют астрономическую систему наказаний...». Підтвердження сказаному – терор, насилля і репресії проти вільного Гуляйпільського району і не тільки...

І як висновок.

Не поважаючи ні поліцію, ні міліцію, Н. І. Махно, приділяв значну увагу громадському порядку на підконтрольній йому території. Питанням правопорядку в нього, як ми вже зазначали, займалися тилові частини і сама громада міст і сіл, а в жовтні 1919 року командування Революційної Повстанської Армії України (махновців) наказало чиновникам м. Олександрівська організувати «міську охорону під контролем робітничих організацій... провести набір дружинників». На той час був призначений чи вибраний махновцями начальник міської народної дружини. Тому громадяни з усіма питаннями охорони свого життя, здоров'я, майна від зловмисників зверталися до новоствореного махновцями Управління міської охорони, тобто до народних дружинників.

КРАХ ІЛЮЗІЙ І РЕАЛІЇ ЖИТТЯ

Нестор Іванович Махно в м. Парижі.
30-ті роки ХХ століття

Потуги третьої соціальної революції не дали здорового, повноцінного плоду. Поява його супроводжувалася в бойовій обстановці, коли Повстанська армія, стиснута з усіх сторін ворогами, відбивалася від них і майже весь час була в русі. «Республіка на колесах» постійно, маневруючи серед чужих військ, шукала для себе простір – «вільний район» для анархістського будівництва. Для цього пропонувалися різні території: Крим, Старобільщина, Полтавщина і власне Гуляйпільський район. Але у другій половині серпня 1920 року махновське керівництво відмовилося від планів закріплення певної території для анархістського експерименту – побудови «вільного району».

Іван Дов(л)женко на нараді махновських командирів від імені Союзу анархістів гуляйпільського району обґрунтував неможливість закріплення «вільного району» на Полтавщині або Слобожанщині так: 1) армія Махна не має сил для того, щоб боронити великий район і стримати військову блокаду Червоної Армії; 2) Повстанська армія не може стати замкнутою місцевою одиницею і відірватися від усіх повстанців Лівобережної України, в тому числі і від гуляйпільських повстанців; 3) махновці повинні захищати інтереси селян всієї України, а не окремого «вільного району», знищити дик-

---

таторську червону владу в усіх селах України; 4) армія повстанців не може використовуватися для будівничої роботи – побудови нового анархічного суспільства, тим паче, що час такого будівництва ще не настав, позаяк не зруйновано систему державного насильства; 5) армія Махна повинна прагнути об'єднати всі повстанські групи по всій Україні, у тому числі й українських повстанців самостійників; 6) махновці повинні поділити з анархістами сфери впливу: махновці піднімають на боротьбу селянство, а «набатівці» – міських робітників [152, с.285].

Махновська газета «Путь к свободе» писала: «Анархістський ідеал «загального щастя й рівності» не може бути досягнутий зусиллями будь-якої армії, навіть якби вона повністю складалася із самих анархістів».

У листівці «За що борються махновці?» (1919 р.) ще раз наголошувалось: «Повстанцы-махновцы борются за полную самостоятельность и свободу Украины. Их ближайшей целью является уничтожение Деникинской армии для установления Украинской Безвластной Трудовой Федерации».

Чи можливо було улаштувати нове життя без влади у тогочасних умовах? Відповідь на це питання 27 листопада 1919 року дала газета «Шлях до волі» у статті «Чого прагнуть повстанці-махновці?»

– Товариші! – писала газета. – Адже ви самі відповіли всьому світу на це питання ще в березні 1917 р. Ви утворили тоді величезну мережу ваших трудових організацій: професійні спілки, фабричні спілки, фабричні й заводські комітети, сільські організації, нарешті – найголовніше – ради. Ви висунули ці організації, як безпартійні трудові організації ділового й правдивого устрою й вільного життя.

Товариші повстанці повинні пам'ятати, що їх завдання – охороняти й захищати існування й діяльність всіх цих робітничих й селянських організацій від усіляких намірів та нападків з боку буржуазії, контрреволюції і якої б то не було влади.

Організація господарського, загального й культурного життя без партій та без державної політичної влади, а лише при допомозі робітничо-селянських організацій та Рад, які природно об'єдналися знизу, такий, товариші, перший та головний пункт махновської програми.

---

15 листопада 1920 року культурно-просвітній відділ Повстанської армії (махновців) випустив дзистівку «Кто такие махновцы и за что они борются?», в ній говориться:

«2) Почему мы называемся «махновцами»

Потому, что в первые и самые тягчайшие дни реакции на Украине мы увидели в своих рядах неизменного друга и вождя Махно, голос протеста которого против всякого насилия над трудящимися прозвучал по всей Украине, призывая на борьбу против всяких насильников, мародеров и политических шарлатанов, обманывающих нас, и который поныне идет совместно с нами в наших общих рядах безыменно к конечной цели – раскрепощению трудящихся от всякого гнета.

3) В чем выражается по-нашему обоснованию раскрепощение?

В свержении монархического, «коалиционного», республиканского и социал-демократического, коммунистически-большевистского партийного правительств, место которых должен заменить свободный, ни от кого не зависимый советский строй трудящихся – без власти и её писаных произвольно законов, так как советский строй не есть власть социал-демократов, коммунистов-большевиков, а есть высшая форма безвластного антигосударственного социализма, выражающего собой организацию свободного и от властей независимого строительства общественной жизни трудящихся, при котором каждый труженик в отдельности и общество в целом смогут самостоятельно строить свое счастье и благополучие по принципу солидарности, дружбы и равенства между собой.

4) Как махновцы понимают советский строй?

Сами труженики должны свободно избирать свои Советы, – выполняющие волю и порядки самих тружеников, т. е. Советы исполнительные, а не властные.

Земля, фабрики, заводы, рудники, железные дороги и прочие народные богатства должны быть экспропрированы самими трудящимися, работающими на таковых, т.е. должны быть социализированы.

5) Какие же пути достижения цели у махновцев?

Непримиримая революционная борьба со всяким произволом и насилием, откуда бы последние не исходили. Борьба, ведущаяся

самими низами рабочих и крестьян за свое полное освобождение, организованных в революционно-повстанческие отряды и армии, как единственные боевые органы, способные защищать революцию от всех её врагов – капитала, власти и государства во всех их формах и проявлениях.

И только социальной революцией, разрушающей государство во всех его проявлениях и уничтожающей всякий экономический и политический гнет, можно осуществить подлинный безвластный строй, основанный на началах свободного строительства жизни самими трудящимися».

Культурно-просвітній відділ Повстанської армії (махновців) неодноразово чітко і ясно роз'яснював хто такі махновці і за що вони борються. Але не все так просто.

Наприклад, що це за «высшая форма безвластного антигосударственного социализма» і як розуміти принцип «солидарности, дружбы и равенства».

Ідеологи махновщини не встигли чи не зуміли розробити форму і методи побудови нового незалежного радянського ладу в умовах воєнних дій і в мирний період. Яких не докладали зусиль повстанці, але їм не вдалося розвалити державу, побороти комуністичних державників з їх диктатурою пролетаріату.

Четвертий пункт Політичної угоди між Радянським урядом України і Революційною армією України (махновців), а саме: «Организация в районе действий махновской армии местным рабоче-крестьянским населением вольных органов экономического и политического самоуправления, их автономия и федеративная (договорная) связь с государственными органами советских республик» – це мрія-ілюзія, за яку боролися повстанці протягом громадянської війни на Україні 1918-1921 років і зазнали повної поразки.

Для чого укладалась Військово-політична угода у жовтні 1920 року?

– Для того, – заявив 2 лютого 1921 року на допиті у ВНК Д. І. Попов, перебуваючи в радянській тюрмі, – щоб усунути назавжди боротьбу повстанства проти Радянської влади.

«Как анархист-коммунист, – зізнавався Д. І. Попов, – безусловно, я – за переход к безгосударственным комму-

Анатолій Іванович Єрмак – один з організаторів відзначення 110-ї річниці від дня народження Н. І. Махна

Меморіальна дошка Н. І. Махну в Гуляйполі на будинку районної ради, 2007 р.

Зліва направо: син Вольдемара Антопі (Ляпунова), Віктор Яланський, син Л. М. Зіньковського (Задова) Вадим Зіньковський, Любов Плясовиця, дружина В. І. Яланського. 1998 р.

За землю, за волю

Пам'ятник Н. І. Махну в Гуляйполі

Науково-практична конференція до 120-річчя від дня народження Н. І. Махна. 2008 р.

Серія із 7 марок
о махновщині, вилучення
в Гуляй-Палі в 1993 г.

Серія із 7 марок про махновщину. 1993 р.

нистическим организациям, но вопрос – необходимо ли **сейчас** же употребить все силы на агитацию за переустройство государственных советских органов в безгосударственные-анархические, и сможем ли мы сейчас без ущерба для интересов революции немедленно приступить к такому переустройству? Вопрос величайшей важности, с коим связаны дальнейшие интересы революции. Понимая, что из двух зол необходимо выбрать меньшее, приходится, констатируя неподготовленность трудовых масс, сказать, что анархическое строительство массовое невозможно, а, следовательно, и попытка **затянуть сейчас** кампанию в массах за ломку существующего государственного коммунистического аппарата Советской власти была бы попыткой в высшей степени необдуманной и, несомненно, в ущерб интересам революции» [153, с. 593].

Отже, одні анархісти-комуністи віддавали життя в боротьбі за зруйнування державного апарату, а інші – вважали це намагання необдуманим і шкідливим для інтересів революції.

«Четвертый пункт политического соглашения, в котором махновцы требовали от большевиков признать за рабочими и крестьянами право на их экономическое и общественное самоуправление, оказался абсолютно неприемлемым для соввласти» [154, с. 171]. І вона пішла на підписання політичної угоди лише з однією метою: відірвати повстанську армію від «вільного району, пославши на розгром Врангеля, маючи на увазі і те, що врангелівці «перемелять» махновську силу, і тоді легше буде покінчити з махновщиною, яка скалкою сиділа в тілі радянської держави. Так воно і сталося. Але Н. І. Махно все ж надіявся на те, що більшовики не підуть на розгром його армії. В цьому проявилася його стратегічна помилка – довірливість. Він дуже сподівався, що після розгрому Врангеля вдасться домовитись з комуністами про автономію Гуляйпільського району. У зверненні до повстанців, яку готували разом з Г. А. Кузьменко, Нестор Іванович писав, що комуністам і комісарам довелося визнати, що «без українського народу і вільного повстанства вони вдіяти що-небудь безсилі. З іншого боку, Рада Революційно-Повстанської армії України (махновців) прийняла рішення тимчасово до розгрому зовнішніх ворогів, які насідають, і царських наймитів, іти в союзі пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією».

У 1928 році у статті «К 10-й годовщине революционного повстанчества на Украине – махновщины» Н. І. Махно визнавав, що «на этом тяжелом и ответственном революционном посту движение махновщины совершило одну тяжелую ошибку в союзе с большевизмом против общего врага – **врангельщины и антанты**. В период этого морально и практически для революции ценного союза, движение махновщины ошиблось в большевистском революционизме – и вовремя не оградило себя от измены. Большевики со своими спецами предательски обошли его и хотя с трудом, но на время разбили».

А в статті «Крестьянство и большевики» (часопис «Дело Труда», № 33-34, лютий-березень 1928 р., с. 7-9) Махно відкрито заявив: «Большевики погубили русскую революцию как раз тем, что сознательно и организовано раздавили революционное крестьянство, которое стремилось к классовой свободе, независимости и безвластию».

Махно воював проти всіх гнобителів і державників, якого кольору вони б не були. Кілька разів укладав угоду з більшовиками, але робилось те заради революції та України.

У прощальному слові 17 липня 1921 року на мітингу в селі Ісаївці Таганрозького округу Н. І. Махно проявив далекозорість, сказавши, що «неп – це тимчасовий виплеск панської ласки», що комуністи-більшовики «знищать все і всіх, що не може бути назване партійним або ідеологічно актуальним. Вони розвинуть астрономічну систему показань...

Люди думатимуть лише про те, як вижити за цих жахливих умов винищення. Але довго так тривати не буде. Підсилення влади призведе до повного ідейного й морального розриву між трудящими і командним складом влади...»

Це тривало з листопада 1917 року до серпня 1991 року, до того дня коли було проголошено про утворення незалежної, самостійної держави України. Хоч і незалежна, але все ж держава. Так прагнення повстанців до місцевого самоврядування, впровадження ринкових відносин між містом і селом, обмін товарами без посередників стало актуальним у 90-х роках минулого століття.

Мрія ж махновців про Ради без партійного диктату здійснилася теж у 90-х роках минулого століття з утворенням не-

---

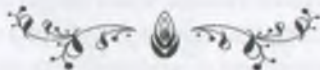

залежної, самостійної України, тоді, коли було заборонено Комуністичну партію і відмінено її керівну і спрямовуючу силу в суспільстві. На жаль, ради на Україні без партійних функціонерів працювали лише одне скликання. А декларація про впровадження в регіонах місцевого самоврядування проголошена, але не підкріплена живою практикою.

З висоти сьогоднішнього дня можна сміливо критикувати Нестора Івановича і його однодумців за романтизм, за довірливість, недалекоглядність, жорстокість, слабке знання економіки і політології, віру в дотримання даного слова чи обіцянки, але не можна їм закидати байдужості до долі українського народу, за який вони проливали кров і віддавали життя.

Дуже прикро, що такий могутній рух, як махновщина, не був серйозно сприйнятий керівниками інших політичних і повстанських сил України. В результаті – всі розбиті поодинці і Україна, особливо махновський «вільний район» потонув у хаосі червоного терору, де розпеченим залізом випікали дух вільнолюбивого повстанства. Та все через час повертається на круги свої і вдячні нащадки пам'ятають славних борців, що згоріли в полум'ї громадянської війни на Україні 1918-1921 років, пам'ятають неперевершеного військового керівника Революційно-Повстанської армії України (махновців) – Нестора Івановича Махна, якому 26 жовтня 2013 року виповниться 125 років від дня народження.

Вічна слава борцям за Україну!

ТОЙ, ХТО ПОВЕРТАЄТЬСЯ

Несторові Івановичу Махну доля випала не з легких, життєвий шлях – складний і нерівний. У пам'яті народній, яку ще не так давно витравлювали всіма способами комуністичні ідеологи, для одних він залишається бандитом, грабіжником і насильником, для других – Батьком українського селянського повстанства, для третій – непереможним командиром Революційно-Повстанської армії України (махновців) у часи громадянської війни на Україні в 1918-1921 роках.

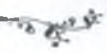
Та як би кому не хотілося, вітри історії незалежно від нас змінюють свої напрямки, а з ними міняються і погляди на історичні події та постаті.

Поступово і ми дізнаємося все більше правдивої інформації про наших земляків, які зі зброєю в руках боронили свою свободу, право на вільне щасливе життя.

Ставитися до Н. І. Махна і махновщини можна по-різному і засуджувати чи схвалювати їх ідеї, прагнення до побудови безвладного суспільства, знищення держави, з її органами гноблення людини, її свобод і прав. Але заперечувати цього феномена не наслідиться ніхто. І не засуджувати, а тільки поспівчувати доводить ся Нестору Івановичу, який у своїх «Воспоминаниях» зізнається: «Я уже отмечал, что наша группа (анархо-коммунистов Гуляйполя – Авт.) не имела в своих рядах ни одного теоретически образованного анархиста. Мы все были крестьяне и рабочие. Из школ вышли недоучками. Анархических школ не существовало. Багаж нашего знания революционного анархизма, вынесены из многолетнего чтения анархической литературы и обмена мнениями между собой, с крестьянами, с которыми делились всем прочитанным и понятным в трудах Кропоткина, Бакунина. Всем этим мы обязаны тов. Владимиру Антони (он же Заратустра)».

І все ж, незважаючи на помилки і промахи, махновщина була поширена у «вільному» Гуляйпільському районі – на території Махновської республіки – і хоч її не сприйняли більшовики і винищили носіїв махновської ідеології, пам'ять про них живе у народі. Підтвердженням цьому є широке на Всеукраїнському рівні

за державної підтримки відзначення 110-річчя від дня народження Н. І. Махна (1998 р.), 120-ої річниці (2008 р.) і ось тепер надходить 125-а річниця, як Нестор Іванович появився на світ.

І, мабуть, уже час, щоб прах Н. І. Махна із Франції повернувся на батьківщину – на Гуляйпільля. Це питання вже не один раз піднімалося. Спершу про це голосно говорили напередодні святкування 110-ої річниці від дня народження Н. І. Махна завдяки групі ентузіастів на чолі з народним депутатом України Анатолієм Васильовичем Єрмаком. Його справу у 2010 році продовжували гуляйпільці разом з помічником народного депутата України Олександра Миколайовича Пеклушенка Олександром Федоровичем Новіковим. У організаційний комітет входили Юрій Іванович Гром, родич Н. І. Махна, завідуючий районним відділом культури Валерій Миколайович Шингур та директор районного краєзнавчого музею Любов Григорівна Геньба.

Оргкомітет мав велику підтримку і практичну допомогу від народного депутата України Нестора Івановича Шуфрича, але політична ситуація в країні помінялася і незалежно від волі гуляйпільців справа про перезахоронення праху Н. І. Махна призупинилася, хоч строк договору перебування його у колумбарії кладовища Пер-Лашез в Парижі наближається до кінця. Тому хочеться вірити, що прах великого українського бунтаря з часом упокоїться на рідній гуляйпільській землі, за яку він проливав свою і чужу кров, бо ім'я Нестор – означає, той, хто повертається.

Слова щирої вдячності

Шановні друзі!

Ви перегортаєте останні сторінки унікальної книги, у якій автор намагався розкрити ідеологічну суть махновщини, донести до читачів дух того історико-трагічного періоду громадянської війни, коли українське селянство під керівництвом Нестора Івановича Махна стало на нерівну боротьбу з усіма гнобителями, інтервентами і державниками.

Автору залишається тільки щиро подякувати патріотам Гуляйпільського краю за те, що книга побачила світ, а це – почесний консул України в Казахстані (м. Костанай) А. В. Тарасенко, директори В. А. Богацький (ТОВ “Роджерс”), А. М. Семенюта (Гуляйпільський механічний завод), С. І. Курман (ТОВ “Діло СК”), Г. О. Данілов (ТОВ “Лілія”), В. В. Зеленський (ТОВ ДіЗеТ), С. А. Луценко (ПП “Маяк-2009”), О. Ф. Новіков (райспоживтовариство), Сергій Колесник (Росія), Елла Міщенко (м. Гуляйполе), Геннадій Скрипник (Україна), Андрій Ніколашин (Росія), Ілля Дем’янець (Крим), Анатолій Михайлов (Росія).

Тож нехай Вам, шановні, будуть супутниками у житті Успіх і Удача, міцне Здоров’я і Благополуччя!

**З повагою
Автор**

Література

1. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье. – «Дике поле». – 1995. – 242 с.
2. Махно Нестор Иванович. Мятежная юность (1888-1917) / Нестор Иванович Махно. – Париж. – 2006. – 104 с.
3. Там само. – с. 67.
4. Махно Нестор. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год) / Нестор Махно. – Книга I. – Париж. – 1929. – 214 с.
5. Там само. – с. 9.
6. Там само. – с. 12.
7. Там само. – с. 25.
8. Там само. – с. 34.
9. Там само. – с. 35.
10. Там само. – с. 40.
11. Там само. – с. 43.
12. Там само. – с. 62.
13. Там само. – с. 64.
14. Там само. – с. 71-72.
15. Там само. – с. 96.
16. Там само. – с. 99.
17. Там само. – с. 100.
18. Там само. – с. 171-175.
19. Там само. – с. 176.
20. Там само. – с. 184.
21. Там само. – с. 182.
22. Там само. – с. 197.
23. Там само. – с. 210.
24. Махно Нестор. Под ударом контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.) / Нестор Махно. – Книга II. – Париж. – 1936. – 163 с.
25. Там само. – с. 23-24.
26. Там само. – с. 82.
27. Там само. – с. 91-92.
28. Там само. – с. 107.
29. Там само. – с. 118.
30. Там само. – с. 122.

-
-
31. Там само. – с. 124-125.
  32. Там само. – с. 130-131.
  33. Там само. – с. 131-132.
  34. Там само. – с. 146.
  35. Там само. – с. 146-147.
  36. Там само. – с. 155-156.
  37. Махно Нестор. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.) / Нестор Махно. – Книга III. – Париж. – 1937. – 184 с.
  38. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. 2006. – 1000 с.
  39. Там само. – с. 62.
  40. Там само. – с. 86.
  41. Там само. – с. 87.
  42. Там само. – с. 87.
  43. Там само. – с. 111.
  44. Там само. – с. 111.
  45. Там само. – с. 112.
  46. Аршинов П. История махновского движения / Петр Аршинов. – Берлин. – 1923 / Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
  47. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
  48. Там само. – с. 103.
  49. Там само. – с. 103.
  50. Там само. – с. 104.
  51. Там само. – с. 121.
  52. Там само. – с. 122.
  53. Там само. – с. 123.
  54. Там само. – с. 129-130.
  55. Там само. – с. 130.
  56. Там само. – с. 136.
  57. Там само. – с. 136.
  58. Там само. – с. 142.
  59. Там само. – с. 142.
  60. Там само. – с. 143.
  61. Там само. – с. 156-157.
  62. Там само. – с. 157.
  63. Там само. – с. 157.

-
64. Там само. – с. 158.
65. Там само. – с. 162.
66. Там само. – с. 162.
67. Там само. – с. 163.
68. Там само. – с. 165.
69. Там само. – с. 170.
70. Там само. – с. 188.
71. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
72. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
73. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
74. Волин. Неизвестная революция. – М. – 2005.
75. Там само. – 402.
76. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921) / А. В. Тимощук. – Симферополь: «Таврия». – 1996. – 128 с.
77. Махно Нестор Иванович. Мятежная юность (1888-1917) / Нестор Иванович Махно. – Париж. – 2006. – 104 с.
78. Там само. – с. 16.
79. Махно Нестор. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год) / Нестор Махно. – Книга I. – Париж. – 1929. – 214 с.
80. Там само. – с. 26.
81. Там само. – с. 26-27.
82. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина / Віктор Яланський. – Київ-Гуляйполе. – 2002. – 544 с.
83. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків. – 2005. – 416 с.
84. Сухогорська Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон. – Одесса. – 1927. – Вып. 6. – 57 с.
85. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
- 85.1. Чон В. М. Освітня реформа Батька Махна.
86. Там само. – с. 168-169..
87. Український Радянський Енциклопедичний Словник – К. – 1987. – 736 с.

-
88. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
89. Там само. – 169-170.
90. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.
91. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
92. Там само. – с. 531.
93. Там само. – с. 215.
94. Чон В. М. Освітня реформа Батька Махна.
95. Голованов В. Тачанки с Юга / В. Голованов. – Москва. – 1997. – 454 с.
96. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.
97. Там само. с. 46.
98. Там само. с. 47.
99. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина / Віктор Яланський. – Київ-Гуляйполе. – 2002. – 544 с.
100. Там само. с. 326.
101. Там само. с. 327.
102. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
103. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
104. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.
105. Семанов С. Н. Нестер Махно. Вожак анархистов / С. Н. Семанов. – М.: «Вече». – 2005. – 382 с.
106. Там само. – с. 217.
107. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
108. Там само. – с. 795.
109. Там само. – с. 795.
110. Чон В. М. Газети махновського руху.
111. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків.: «Фоліо». – 2005. – 415 с.

112. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина / Віктор Яланський. – Київ-Гуляйполе. – 2002. – 544 с.
113. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
114. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.
115. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике Поле». – 1995. – 242 с.
116. Там само. – с. 200.
117. Там само. – с. 201-202.
118. Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921) / А. В. Тимошук. – Симферополь: «Таврия». – 1996. – 128 с.
119. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина / Віктор Яланський. – Київ-Гуляйполе. – 2002. – 544 с.
120. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
121. Махно Нестор. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год) / Нестор Махно. – Книга I. – Париж. – 1929. – 214 с.
122. Чоп В. М. Газети махновського руху.
123. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.
124. Там само. – с. 87.
125. Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 рр.) // Адміністративний устрій та самоврядування України ХХ століття: Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вин. VIII.
126. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
127. Там само. – с. 332-333.
128. Там само. – с. 339-340.
129. Там само. – с. 342.
130. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.

-
131. Горак В. Махновська держава та анархіст Махно / Володимир Горак // Схід. – 2006. – № 5. – с. 14-37.
  132. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.
  133. Голованов В. Тачанки с Юга / В. Голованов. – Запорожье: «Дике поле». – 1997. – 464 с.
  134. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків.: «Фоліо». – 2005. – 415 с.
  135. Чоп В. Н. Авиация Махно.
  136. Голованов В. Я. Тачанки с Юга / В. Голованов. – Запорожье: «Дике поле». – 1997. – 464 с.
  137. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина / Віктор Яланський. – Київ-Гуляйполе. – 2002. – 544 с.
  138. Там само. – с. 244.
  139. Там само. – с. 246.
  140. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
  141. Там само. – с. 257.
  142. Там само. – с. 261.
  143. Там само. – с. 275.
  144. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. А. Белаш. – К. – 1993. – 592 с.
  145. Там само. – с. 163.
  146. Там само. – с. 342.
  147. Там само. – с. 343-344.
  148. Там само. – с. 347-348.
  149. Там само. – с. 355-356, 358-359.
  150. Там само. – с. 466.
  151. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина / Віктор Яланський. – Київ-Гуляйполе. – 2002. – 544 с.
  152. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків.: «Фоліо». – 2005. – 416 с.
  153. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. – М. – 2006. – 1000 с.
  154. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / Петр Аршинов. – Запорожье: «Дике поле». – 1995. – 242 с.

ЗМІСТ

Замість вступу.....	3
Початок революційної боротьби.....	4
На волі.....	8
Махновські сільськогосподарські комуни.....	14
На боротьбу з контрреволюцією і окупантами.....	17
Московські зустрічі.....	21
За вільний радянський лад.....	25
Збройні сили Махна.....	31
Медичне обслуговування повстанців.....	86
Ідеологічна боротьба з махновщиною.....	95
Апарат пропаганди і агітації махновських ідей.....	107
Газети.....	107
Усна пропаганда і агітація.....	135
Махновська реформа школи.....	141
Ех, яблучко.....	156
Махновський театр.....	162
І такими були «батько» і повстанці.....	169
Патріот чи інтернаціоналіст?.....	172
Від анархо-комунізму до... Гуляйпільської республіки.....	180
Проти органів насилля.....	197
Крах ілюзій і реалії життя.....	209
Той, хто повертається.....	220
Слава щирої вдячності.....	222
Література.....	223

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Кушніренко Іван Кирилович

**НЕСТОР МАХНО: ВІД АНАРХІЗМУ
ДО... РЕСПУБЛІКИ**

– Дослідження махновщини –

Редактор В. В. Білий
Коректор О. І. Горпинич
Комп'ютерний набір Н. І. Морозова, А. Т. Смик
Комп'ютерна верстка А. Т. Смик
Фотознімки з особистого архіву автора
та районного краєзнавчого музею

Здано до набору 12.04.2013 р.
Підписано до друку 19.08.2013 р. Формат 60x84¹/₁₆
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgС. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 13,369. Умовн. фарбо-відб. 13,369.
Тираж 400 прим. Зам. 1349.

Комунальне підприємство
“Запорізька міська друкарня “Дніпровський металург”.
69057, м. Запоріжжя, вул. Антена, 4.
Тел.: 34-13-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 1909 від 18.08. 2004 р.